

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəггалəлэр мəтмуəси)

Үчүнчү бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏРТƏБИ
журналына əлвə

Бакы—1965

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлəр мəчмуəси)

Үчүнчү (47-чи) бурахылыш

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1965

МҮНДЭРИЧАТ

	Сәһ.
Тә'лимийн кеҗфијјәтини јүксәлтмәк мәсәләләринә һәср олунмуш елми-практик конфранс	3
Проф. А. Абдуллајев—Мәктәбләримизә јүксәк савад вә зәңкин нитг мәдәнијјәти кәтирәк	8
А. Гурбанов—В. И. Ленин вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри	19
I. Орта мәктәбдә Азәрбајҗан дили тәдриси	
Б. Әһмәдов—Нитгин мәзмуну вә формасы арасындакы гаршылыгы алаҗә даир	29
Н. Әһмәдов—Сада чүмләнн тәдриси процесиндә шакирдләрин ифәдәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси	37
Б. Балыјев—Орта мәктәбдә услубијјат мәшгәлләринин апарылмасына даир	48
К. Кәримов—Мүрәккәб чүмләнн тәдриси процесиндә нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләр	55
Ш. Мусајев—Грамматика дәреләринин тәдрисиндә әјәниликдән нечә истифада едирәм	67
Ә. Сүләјманов—Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили тәдрисинин бә'зи хусусијјәтләри һаггында	72
Ә. Ширинов—Тә'лим процесинин фәаллашдырылмасында мүҗәссәнин ролу һаггында	82
II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси	
М. Ә. Әскәрәв—Бөјүк маарифпәрвәр шаир	90
Б. Бағыров — Әдәбијјат тәдрисинин һәјатла әлағәләндирилмәси тәчрүбәсиндән	100
Бу китаблары охумагы мәсләһәт билирик	121

ТӘ'ЛИМИН КЕҖФИЈЈӘТИНИ ЈҮКСӘЛТМӘК
МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ҺӘСР ОЛУНМУШ ЕЛМИ-ПРАКТИК
КОНФРАНС

Бу ил мајын 11-дән 15-нә гәдәр Бақыда Азәрбајҗан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагогика Институту, С. М. Киров адына АДУ, В. И. Ленин адына АПИ, М. Ф. Ахундов адына АПДИ вә Азәрбајҗан МТИ-у «Тә'лимийн кеҗфијјәтини јүксәлтмәјин башлыча јоллары» проблеми үзрә республика елми-практик конфрансы кечирмишдир.

Һәмийн конфрансын үмуми ичласы Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын ичлас салонунда ачылды. Бу ичласда Азәрбајҗан ССР маариф һазирә, педагожи елмләр доктору профессор М. Мәһдизадә јолдаш «Тә'лимийн кеҗфијјәтини јүксәлтмәјин башлыча јоллары» мөвзусунда чох мәзмунлу вә кениш мә'рузә етди.

Үмуми ичласдан сонра: 1) ибтидаи тә'лим бөлмәси (Азәрбајҗан вә рус дилләриндә), 2) Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдриси методикасы бөлмәси, 3) гејри-рус мәктәбләриндә рус дили тәдриси методикасы бөлмәси, 4) рус мәктәбләриндә рус дили вә әдәбијјат тәдриси методикасы бөлмәси, 5) ермәни дили вә әдәбијјат тәдриси методикасы бөлмәси, 6) тарих вә ичтиманіјјат тәдриси методикасы бөлмәси, 7) чоғрафија тәдриси методикасы бөлмәси, 8) физика тәдриси методикасы бөлмәси, 9) кимја-биолокија тәдриси методикасы бөлмәси, 10) харичи дилләрин тәдриси методикасы бөлмәси вә 11) мәктәбшүнаслыг бөлмәси өз ишләрини давам етдирди.

Јухарыда көстәрилән фәнләрин тәдриси методикасы үзрә ишләјән бүтүн бөлмәләр, чох мәһсулдар ичласлар кечирмиш вә һәмийн елми-методик јығынчағларда јүзләрлә мүәллимин бөјүк бир фәаллыгла иштиракыны тә'мин етмишдир.

Азәрбајҗан дилиндә апарылмыш ибтидаи тә'лим бөлмәсинин биринчи ичласында ашағыдакы мөвзуларда мә'рузәләр охунмушдур:

1. Нахчыван шәһәри, 2 нөмрәли мәктәбин мүәллими Т. Кәләнтәрли — «Савад тә'лимийн нечә тәшкил едирәм».

2. Агстафа шәһәри, 1 нөмрәли мәктәбин мұәллими С. Абдуллајев — «Шакирдләрин дүзкүн, көзәл вә сүр'әтлә јазмаларына нечә ишил олурам».

3. Бақы шәһәри, 167 нөмрәли мәктәбин мұәллими Ј. Көчәрли — «Гираәт дәрсләриндә техники васитәләрдән нечә истифадә едирәм».

4. Гусар шәһәри, интернат-мәктәбин мұәллими М. Примова — «Синифдәнхарич гираәтин тәшкили вә она рәһбәрлик».

5. Бақы шәһәри, 7 нөмрәли мәктәбин мұәллими Ф. Мәмәдова — «Шакирдләрин әзбәр өјрәнмәләри вә нитг инкишафында онун ролу».

6. Варташен рајону, Синчан кәнд мәктәбинини мұәллими К. һачыјева — «Тәбиәтшүнаслыгла әләгәдар әшја дәрсләрини вә тәчрүбәләри нечә тәшкил едирәм».

7. Агдаш шәһәри, 7 нөмрәли мәктәбин мұәллими Т. Оручова — «Тәлимдә керидә галма һалларыны нечә арадан галдырырам».

Икинчи ичласда: 1. Салјан шәһәри, 31 нөмрәли мәктәбин мұәллими В. һәсәнова вә педагожи елмләр намизәди Ј. Кәримов — «Ибтидан синифләрдә шакирдләрин лүгәт еһтијатының өјрәнилмәси вә зәнкинләшдирилмәси јоллары».

2. Бақы шәһәри, 31 нөмрәли мәктәбин мұәллими һ. һәсәнова — «IV синифдә орфографија тәлими тәчрүбәсиндән».

3. Бақы шәһәри, 56 нөмрәли мәктәбин мұәллими һ. Ағаларова — «Шакирдләрин јазыда бурахдылары сәһвләрин һесаба алынмасы вә онларын арадан галдырылмасы тәчрүбәсиндән».

4. Педагожи елмләр намизәди М. һәмзәјев вә Салјан рајону Јухары Халач кәнд мәктәбинини мұәллими Ә. Мейдијев — «I синифдә грамматик аһлајышларын мәннимәсәнилмәсәни имканлары һаггында».

Ибтидан тәлим бөлмәси үзрә охунмуш мәрузәләрин мәтнини бу јахынларда китабча шәклиндә ишәр олуначағындан, онлары мәчмуәмиздә чап етмәдик.

Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси методикасы бөлмәсинин биринчи ичласында ашагыдакы мөвзуларда мәрузәләр едилмишдир:

1. Педагожи елмләр доктору, профессор А. Абдуллајев — «Мәктәбләримизә јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти кәтирәк».

2. Педагожи елмләр намизәди Б. Әһмәдов — «Шакирдләрин лүгәт еһтијатларының зәнкинләшдирилмәси јоллары һаггында».

3. Нуха рајону, Охуд кәнд мәктәбинини мұәллими Н. һүмәтов — «Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин шәхси тәәсүраты үзрә ишә јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән».

4. Имишли шәһәри, 1 нөмрәли мәктәбин мұәллими К. Кәримов — «Мүрәккәб чүмләннин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр».

5. Учар рајону, Шаһлыг кәнд мәктәбинини мұәллими Ш. Мусәјев — «Азәрбајчан дили дәрсләриндә әјаниликдән истифадә һаггында».

6. Педагожи елмләр намизәди һ. Балыјев — «Орта мәктәбдә үслубијат мәшғәләринин апарылмасына даир».

7. Минкәчевир шәһәри, ХМШ-ын мүдирини Н. Әһмәдов — «Садә чүмләннин тәдриси просесиндә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишафы».

8. Нуха шәһәри, 10 нөмрәли мәктәбин директору һ. Рәсулов — «Шакирдләрин әзбәрләдикләри бәднини парчалардан Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә едилмәсинә даир».

Икинчи ичласда: 1. Педагожи елмләр намизәди, досент Ә. Гарабағлы — «Орта мәктәбдә әдәбијат нәзәријјәсинин тәдриси мәсәләләринә даир».

2. Бақы шәһәри, 182 нөмрәли мәктәбин мұәллими Р. Мустафајева — «Әдәбијат шакирдләрә нечә севдирирәм».

3. Күрдәмир шәһәри, 1 нөмрәли мәктәбин мұәллими Ә. Ибраһимов — «Лирик әсәрләрин тәдриси тәчрүбәсиндән».

4. Газымәммәд шәһәри, 7 нөмрәли мәктәбин мұәллими Ч. Мәмәдов — «Ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсиндә дил вә әдәбијат дәрсләринини бир-бири илә әләгәләндирилмәси тәчрүбәсиндән».

5. Губа рајону, Гырмызы гәсәбә мәктәбинини мұәллими Ј. Јағубов — «Әдәбијат дәрсләриндә ишә јазыларын апарылмасында гаршыја чыхан баһлыча чәтинликләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары».

6. Кировабад шәһәри, 7 нөмрәли мәктәбин мұәллими Б. Бағыров — «Совет әдәбијјаты тәдрисини мұасир һәјатла әләгәләндирмәк тәчрүбәсиндән».

7. Јевлах шәһәри, 4 нөмрәли мәктәбин мұәллими Д. Мәм-мадов — «Бәдин әсәрләрини тәдриси процесиндә шакирдләрә естетик зөвгүн ашыланмасы тәчрүбәсиндән».

8. Газах рајону, Ағстафа шәһәр мәктәбинини мұәллими М. Мәммадов — «Шакирдләрини мұталиәсинә нечә рәһбәр-лик едирәм».

9. Загатала рајону, Даначы кәнд мәктәбинини мұәллими Ә. Сүләјманов — «Кәндли кәнчләр мәктәбиндә Азәрбајчан дили дәрсләринини тәшкили хусусијјәтләри».

Үчүнчү ичласда: 1. Педагожи елмләр намизәди М. А. Ас-ланов — «Әдәбијјат програмы вә дәрсликләрини даһа да јах-шылашдырмаг һаггында».

2. Филологи елмләр намизәди Ә. Әфәндизадә — «Азәр-бајчан дили програмы вә дәрсликләрини даһа да јахшылаш-дырмаг һаггында».

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси методикасы бөлмә-синин һәр ичласында 150 нәфәрдән артыг Бақы вә рајондан кәлмиш мұәллим иштирак етмишдир.

Ичласларда динләнилмиш мәрүзәләр әтрафында чох чанлы музакирәләр олмушдур. Орта һесабла һәр үч ичлас-да 30 нәфәрә гәдәр мұәллим вә алим чыхыш етмиш, Азәр-бајчан дили вә әдәбијјатынын тәдрисинә даир, дил вә әдә-бијјат програмларынын тәгриби принципләринә даир бир сыра фајдалы фикирләр вә тәклифләр ирәли сүрмүшләр.

Һәммин тәклифләр тәхминән ашағыдакылардан ибарәт-дир:

1. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмлары јенидән әсаслы сурәтдә дәјишдирилмәлидир. Јени програмлар тәртиб олунаркән мәктәб һаггындакы Ганунларын тәләбләринә уј-ғунлуг, дил-әдәбијјат тәдрисинә верилән тәләбләр вә нәһә-јәт сон илләрдә ССРИ мәктәбләриндә тәдрис саһәсиндә әлдә едилмиш наилијјәтләр нәзәрә алынмалыдыр.

2. V—VIII синифләрини грамматика дәрсликләри мәктәб һаггындакы Ганундан әввәл јазылдығы үчүн бир чох һал-ларда мұасир тәләбләрә чаваб верә билмир.

Бу китабларда гуру вә чәтин чүмләләр, бир сыра дил вә

үслуб хәталары вардыр; орада шакирдләрини јаш вә биллик сәбијјәсинә ујғун олмајан тәррифләр, параграфлар вә ајры-ајры бәһсләр вардыр ки, булар мұтләг чидди нәзәрдән ке-чирилмәли вә јениләшидирилмәлидир.

3. Шакирдләримизә зәнкин нитг мәдәнијјәти вә үслубиј-јат вәрдишләри ашыламаг үчүн Азәрбајчан дили вә әдәбиј-јат дәрсләриндә һәммин мәсәләләрә диггәти артырмалы вә бу мәсәдлә јени тәртиб олуначаг програм вә дәрсликләрдә нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат мәшғәләләри диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

4. V—VIII синифләрини грамматика китабларыны, башга гардаш халгларын дәрсликләриндә олдуғу кими «Азәрбај-чан дили» адландырмалы вә һәммин китаблара тәкчә гуру грамматика дејил, дил фәннинин әсас мәзмунуну тәшкил едән: фонетика, морфолокија, синтаксислә бирликдә; һәм дә лексиколокија, фразеолокија, етимолокија, үслубијјат, ор-фоепија вә с. һаггында да мұәјјән мәлүмат вермәклә, ша-кирдләрини нитг мәдәнијјәтинин зәнкинләшидирмәк нәзәрдә ту-тулмалыдыр.

5. Әдәбијјат вә дил дәрсләринә даир әјани васитәләр һа-зырланыб чохлу тиражла нәшр олунамалыдыр.

6. Һазыркы орфографиямызда бир сыра долашыглыг, мұрәккәблик вә бәзи һалларда мәнтигсизлијә јол верилди-јиндән, јазы ишимиздә бир чох чәтиликләр мејдана чых-мышдыр ки, бу да илк нөвбәдә шакирдләримизин ики ил бир синифдә галмасына сәбәб олур. Бу чидди вәзијјәти нә-зәрә алараг, орфографиямызда һеч олмасса, бәзи дәјишик-ликләр едилмәсинин нәзәрдә тутулмасы әләгәдар тәшкилат-лар гаршысында вачиб бир мәсәлә кими гојулмалыдыр.

Чох ишкүзар вә јүксәк фәаллыг шәраитиндә кечән һәммин елми-практик конфранс, мәктәбләримиздә ана дили вә әдә-бијјат тәдрисини даһа да јахшылашдырмаг, шакирдләри јүк-сәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк шүә-ры алтында ишини баша чатдырмышдыр.

Бөлмә ичласларында өз мәзмун вә практик әһәмијјәти илә фәргләнән мәрүзәләрини мәтиләри кәләчәкдә мәчмуәми-зин нөвбәти бурахылышыларында дәрч олуначагдыр. Һәммин үчүнчү бурахылышда исә онлардан бир нечәси нәшр олу-мушдур.

Профессор А. АБДУЛЛАЕВ.

МӘКТӘБЛӘРИМИЗӘ ЈҮКСӘК САВАД ВӘ ЗӘНКИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ КӘТИРӘК

1964-чү илин октябр аяында «Азәрбајчан мүүллими» гәзетинин мүүзакирә јолу илә дәрч етдији «Јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти угрунда» адлы мәгалә вә һәмнин мәгалә илә әлагәдар олараг апарылан кениш мүүзакирә бүтүн мүүллимләримизи һәрәкәтә кәтирмиш, һәтта тибб алимләрини, философлары вә башга мütәхәссисләри белә, өз мәгаләләри илә мүүзакирәдә иштирак етмәјә һәвәсләндирмишди.

«Азәрбајчан мүүллими» гәзетинин редаксиясына бу бәрәдә 300-дән артыг мәгалә көндөрилмишдир ки, бу һал, мүүллим күтләсинин нитг мәдәнијјәти вә савад мәсәләси илә нә дәрәчәдә марагландығыны бир даһа сүбут едир.

Республикамызын маариф назирин, профессор М. Мейдизадә јолдаш бу ил «Азәрбајчан мәктәби» журналынын икинчи нөмрәсиндә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисини әсәсли сурәтдә јажшылашдыраг» адлы кениш елми мәгаләсиндә «Азәрбајчан мүүллими» гәзетинин бу тәшәббүсүнә јүксәк гижмәт вермиш вә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин зәнкинләшдирмәк вә савадларыны јүксәлтмәјә даир јазылмыш мәгаләләр һаггында өз үмумиләшдиричи фикирләрини гејд етмишдир.

Габагчыл дил вә әдәбијјат мүүллимләримиз «Азәрбајчан мүүллими» гәзетинин галдырдығы һәмнин мәсәләјә чидди бир педагожи тәдбир кими бахыр вә «Мәктәбләримизә јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти кәтирәк» шүарыны јаралдычы үсулларла һәјата кечирмәјә сә'ј едирләр.

Нитг мәдәнијјәти: сөз усталығы, јажшы данышыб јаза билмәк сәнәти саһәсидир; о, нитг васитәләриндән мәгсәдәүјгун вә тә'сирли истифадә етмәк бачарығыдыр.

Јүксәк нитг мәдәнијјәти дедикдә биз, һәр шејдән әввәл, дили мүкәммәл билмәји, сөзләри мүүвәффәгијјәтлә сечиб ишләтмәји, фикри: мәнтиги, ифадәли, ајдын вә парлаг сурәтдә изаһ едә билмәји нәзәрдә тутуруг.

Адәтән, милли нитг мәдәнијјәтинин үмуми јүксәлиши илә јанашы олараг, натиглик исте'дады да (јә'ни, көзәл вә ајдын данышмаг габилијјәти дә) инкишаф етмәјә башлајыр. Данышан о заман мәһарәтли нитгә малик ола биләр ки, о, чанлы данышыг дили илә китаб дили үчүн характер олан ифадә васитәләрини тәркиб һалында алыб бирләшдирә билсин.

Азәрбајчанда нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәсәләсинин узун бир тарихи вардыр. Гәдим дөврләрдән башлајараг, та XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр инкишаф едә-едә кәлиб чыхмыш академик (јә'ни, елми) натиглик мәһарәти, тарихән бизим ибтидан мәктәбләримиз олмуш моллаханаларда вә али руһани мәктәбләр олаң мәдрәсәләрдә мүүллим вә мүдәррис вәзифәсиндә чалышан шәхсләрин нитгләри илә бағлы олмушдур.

Бундан башга, һәмнин дөврдә мәсчидләрин мәнбәрләриндән дини мөвһуматы тәблиғ едән руһаниләрин натиглик бачарыгларынын да эһали арасында нитг мәдәнијјәти мәсәләсинә мүүәјјән тә'сири олмушдур.

Лакин XIX әсрин икинчи јарысындан Азәрбајчанда нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәһарәти мәсәләсинин јени вә рәнкарәнк нөвләри мејдана чыхмаға башлајыр.

Нитг мәдәнијјәти тарихиндән бизә мә'лумдур ки, һәмнин әсрдә көзәл натиглик мәһарәтинә малик олан алимләр, мүүәллимләр вә вәкилләр өз нитгләри илә динләјичиләринә көзәл тә'сирләр көстәрир, онларда көзәл вә ифадәли данышмаг һәвәси ојадырдылар. Бу заман ингилаби-азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши вә ичтимаи фикирләрин инкишафы да натиглик мәһарәтинин тәрәгги едиб јажылмасына сәбәб олмушдур. Буна һәр шејдән әввәл, ингилаби-азадлыг һәрәкатынын инкишафы илә паралел кедән сијаси натиглик дә дахилдир. Бундан сонра ортаја хүсуси бир натиглик нөвү дә чыхыр; бу да мәнкәмә салонларында сөјләнилән нитгләрдир ки, буна да мәнкәмә натиглији адыны вермәк олар. Булардан башга мүхтәлиф мүнәсибәтләрлә бир чох аиләләрдә тәшкил олуномуш гонаглыгларда, тој мәчлисләриндә, јубилеј кечәләриндә сөјләнилән вә кетдикчә инкишаф едиб јажылан мүхтәлиф нөвлү нитгләри дә бунара эләвә етмәк олар.

Вахты илә Азәрбајчанда мәктәбләр ачыб, ушагларын тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмуш габагчыл маарифчи вә мүүәллимләр, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра үсуллар тәтбиғ етмишләр. Ушаглара рабитәли нитг

вәрдиши газандырмаг, онлары күтлэ гаршысында чыхыш етмәжә һазырламаг, һәмишә вачиб бир мәсәлә кими һәмин мүәллимләрин бөјүк бир арзусу вә мөгсәди олмушдур.

Һәтта, моллахана типли мәктәпләрин бә'зисиндә әдәби-јаты вә үслубијјаты јахшы билән вә ејни заманда дөврүнүн танынмыш мүәллимләри олан шәхсләр, өз шакирдләринин нитгләрини зәнкинләшдирмәжә диггәт едирдиләр. Онлар чох заман һәмин мөгсәдлә бөјүк сөз усталарындан: Мәһәммәд Фүзули, Шејх Сә'ди, Фирдовси, Әһмәд Чаме вә бунлар кими көркәмли адамларын жүксәк сәнәт әсәрләринин мүталиәсинә вә бир чох һалларда әзбәрләдилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верирдиләр. Бурада: «Лејли вә Мәчнун», «Күлүстан», «Бустан», «Јусиф вә Зүлејха» вә с. бу кими бәдиә әсәрләрдән дәрс вәсант кими истифадә олунурду.

Натиглик сәнәти дилин зәнкинлијинин көстәрчиси вә мәдәнијјәтин гүввәтли васитәләриндән биридир. Бөјүк јазычы Чеховун дедији кими, натиглик сәнәтинә е'тинасыз јанашан адамлар, өзләрини инсана мүјәссәр ола биләчәк ән ади вә нәчиб бир зөвгдән мәһрум едирләр.

Буна көрәдир ки, Азәрбајчанын көркәмли сөз усталары һәмишә нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирмәжә, јығчам, тә'сирли данышмаға, нитгдә ишләдилән сөзләрин сафлығына вә јерли-јериндә дејилмәсинә вә с. бу кими тәләбләрин көзләнилмәсинә, бир сөзлә күтләви нитгин сәвијјәсини жүксәлтмәжә хүсуси диггәт етмишләр.

Азәрбајчанын даһи шаири Низами Кәнчәвинин:

«Сөзүн дә су кими ләтафәти вар,
Һәр сөзү аз демәк даһа хош олар..
Инчи тәк сөзләр сеч, аз даныш, аз дин,
Гөј аз сөзләринлә дүнја бәзәнсин...» демәси, јахуд,
Бөјүк лирик шаиримиз Мәһәммәд Фүзулинин:
«Хәлгә ағзын сиррини һәрләм гылыр изһар сөз,
Бу нә сирдир ки, олур һәр ләһзә јохдан вар сөз?
Артыран сөз гәдрини сидг илә гәдрин артырар,
Ким нә мигдар олса, әһлин ејләр ол мигдар сөз.
...Хазини-кәнчинәји-әсрардыр һәрләм чәкәр,—
Риштеји-изһарә мин-мин көвһәри-әсрар сөз,
Олмајан гәвваси-бәһри-мә'рифәт, ариф дејил,
Ким сәдәф тәркиби-тәндир, лөвлөвү-шәһвар сөз...»

Бөјүк Фүзули бурада: сөзә сидг илә әһәмијјәт вериб, онун гәдр вә гијмәтини артыран адамын, ејни заманда өз гәдр вә гијмәтини артырмыш олдуғуну; сөзүн сирләр хәзинәсинин хәзинәдары олдуғуну; мә'рифәт дәнзинин үзүчүсү олмајан бир адамын ариф олмадығыны; сәдәфин тәркибиндә гијмәтли инчи олдуғу кими, инсанын сөзүнүн дә онун даһили аламини ифадәси олдуғуну бәдиә сурәтдә изаһ едир.

Көркәмли шаир вә мүәллим Әбдүлхалыг Гафарзадә (Чәннәти) дә «Сөз» адлы ше'риндә, сөзү јерли-јериндә ишләтмәк, доғру данышмаг, сөзүн хәнчәрдән дә кәсәрли бир силаһ олмасыны хүсуси бир усталыгла тәсвир едир:

«Куши-һушим бир сәдәфдир лөвлөвү-шәһвар сөз,
Зөвг алыр руһим ешитчәк кушимә һәмвар сөз..
Гәдрдән салмаз сөзүн мәрдә-сүхәндән бош јерә,
Сахлајар ол вахтадәк ким, кәрм ола базар сөз..
Лал ола ол дил ки, гәлбилә мүхалифдир сөзү,
Гәлби-сафи билмәжә, олмуш фәгәт ме'јар сөз,
Ејләмәз шәмшир ону ким ејләјәр тиги-зәбан,
Хәнчәри, фәлад чәкмә, та нә гәдри вар сөз..
Сөз ганан аздыр ки, ганлар сејл тәк олмуш рәван,
Чох дејил еј «Чәннәти», кәр олса бир мигдар сөз».

Азәрбајчанда тәхминән XIX әсрин икинчи јарысындан сүр'әтлә инкишаф етмәжә башламыш нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәһарәти көһнә адәт вә ән'әнәјә, дини хурафата, руһанилијә гаршы заманын мүтәрәгги вә мүтәфәккир адамлары тәрәфиндән бир мүбаризә силаһы кими, истифадә олунмаға башламышдыр.

Бу заман һәмин натигләрин бир һиссәси чыхыш етмәк үчүн өзләринә трибуна (хитабәт күрсүсү) тапмагда мүәјјән чәтинликләрә раст кәлдикләриндән, јә'ни онлар һаким тәбәгәнин тәблиғатчылары вә алимләри кими университет кафедраларындан чыхыш етмәк имканына малик олмадығларындан, бә'зән өз натиглик мәһарәтләрини јаздығлары мәгалә вә китабларында әкс етдирмәжә чалышырдылар. Онларын әсәрләриндә бир тәрәфдән китаб вә мәтбуат дилинин, о бири тәрәфдән исә лфшаедичи шифаһи натиглик мәһарәтинин һәм ујғунлуғуну, аһәнкини, һәм дә гүввәтли тә'сирини көрмәк олурду.

Беләләринә ән көзәл нүмунә олмаг үчүн бөјүк јазычы М. Ф. Ахундовун нәзәри-тәнгиди әсәрләрини мисал көстәр-

мәк олар. Дежилдијинә көрә М. Ф. Ахундов маһир натиг имиш. Лакин о, өз дәрин ичтимаи фикирләрини ифадә етмәк үчүн аудиторија, динләјичиләр күтләси топлаја билмәдијиндән, ичтимаи бахышларыны гәләмлә ифадә етмәјә мәчбур олмушду. Буна мисал олмаг үчүн 1860-чы илләрдә мәдәниј-јәтимизин јолуна әнкәл төрәдән ислам дининин әсасыны јыхмаг вә фанатизми арадан галдырмаг, Асија халгларыны гәфләт вә наданлыг јухусундан ајылтмаг мәгсәди илә јаздығы «Кәмалүддөвлә мәктублары»ны көстәрмәк олар.

Фиридун бәј Көчәрли дә чох көзәл натиг олмушдур. Оун 1912-чи ил август ајында, Солтан Мәчид Гәнизадә вә һәбиб бәј Маһмудбәјовун 1887-чи илдә Бақыда тә'сис етдикләри рус-мүсәлман мәктәбләринин 25 иллији әрәфәси мүнәсибәти илә Азәрбајчан зијалыларынын тәшкил етдикләри тәнтәнәли шәһлик мәчлисиндә сөјләдији кениш, мәзмунлу вә чох тә'сирли нитги, сон илләрә гәдәр орада иштирак едәнләрин хатириндән чыхмамышды.

Лакин о да фикирләрини сөјләмәк үчүн аудиторија тапмагда чәтинлик чәкдијиндән, әсасән мәтбуатдан истифадә етмишдир. Фиридун бәј Көчәрли өз кәскин гәләми илә бир сыра мүнүм мәсәләләрә даир мәтбуат сәһифәләриндә чыхышлар едиб, хүсуси бир натиглик мәһарәти илә чох чидди фикирләр ирәли сүрмүш алимләримиздән бири олмушдур. Ф. Көчәрли 1898-чи илдән башлајараг: «Гафгаз» гәзети, сонралар «Тәрәгги», «Каспи» гәзети, «Молла Нәсрәддин» журналы вә с. мәтбуат сәһифәләриндә мәктәб, маариф, әлифба, Азәрбајчан дилинин сафлыгы, онун бир сыра зәрәрли тә'сирләрдән мүнәфизә олунмасы кими актуал мәсәләләрә даир мәһарәтлә чыхышлар етмиш вә дәрин мәзмунлу, ифшәедичи мәгаләләр јазыб нәшр етдирмишдир. Ф. Көчәрли Азәрбајчан дилинин сафлыгындан данышаркән јазырды:

«... Әрәб вә фарс кәләмә вә ибарәләринин шөвг вә һәвәсиндә олуб еһтијач олмадыгы һалда онлары ана дилинә гатыб гарышдырмаг бизим әгидәмизчә бөјүк сәһвдир. Вахта ки, ана дилиндә шәјин өзүнүн мәхсуси ады вә јаннки ана дили илә бир мә'наны бәјан етмәк вә бир әһвалаты нечә ки, ләзымдыр сөјләмәк мүмкүн олур, инсаф дејил ки, елм көстәрмәк вә «моллалыг» изһар етмәк иддиасына дүшүб, кәләми гәлизи ибарәләрлә вә чәтин алашылан әрәб вә фарс сөзләри илә долдуруб әсл мә'наны даһа да дәринә салмаг вә онун үзүнә... гәлизи ибарәләрлә тохунмуш пәрдә чәкмәк... она кө-

рәдир ки, гәзетләримиздә дәрч олуна гәлизи ибарәләрлә јазылмыш бә'зи сијаси, әдәби вә фәнни мәгаләләри охујанлар анламајыб мә'јус олурлар вә гәзетә охумагдан икраһ едирләр.

Дил нә гәдәр ачыг, садә олса, бир о гәдәр көзәл, көјчәк вә мәгбул олар...»¹.

Ф. Көчәрли Азәрбајчан дилини, онун садәлији вә тәмизлијини корлајанлара гаршы кәскин чыхышлар едәрәк «Молла Нәсрәддин» журналында да чох дәрин вә мәзмунлу мәгаләләр чап етдирмишдир.

Азәрбајчанда елми (академик) натиглик сәнәтинин ән мүвәфғәгјјәтли инкишаф дөврү 1905-чи ил ингилабындан сонра кенишләnmәјә башламыш вә елми фикирләрин јүксәлиши, бир сыра тәһсил очагларынын јарадылмасы, материаллист дүнјакөрүшлү алимләрин идеализм нүмајәндәләри илә мүбаризәси вә с. бу кими бир чох чидди амилләр бунун үчүн әлверили шәраит јаратмышдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, азәрбајчанча елми-күтләви нитгин натиглик мәһарәтинә малик олачаг шәхсләрин јаранмасына о заман мане олан әсас гүввә, маариф вә мәдәнијјәт сәһләриндә, рәсми јығынчагларда һөкм сүрән әрәб вә фарс дили тә'сиринин јайылмасы иди.

Бу дөврдә, јә'ни 1905-чи ил ингилабындан сонра, габагчыл маарифпәрвәр алимләрин, мүәллим вә методистләрин әрәб, фарс ибарәләри васитәсилә дилимизи гәлиزلәшдирәнләрин әлејинә мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едиб, чидди мүбаризә апармаларына раст кәлирик. Белә бир һадисәнин ән көзәл нүмунәсини «Тәрәгги» гәзетинин 1909-чу ил 13—23-чү нөмрәләриндә «Јазымыз, дилимиз вә икинчи илимиз» сәрләвһәли мәгаләнин мүәллифи, буржуа идеологу, османлыпәрәст Әли бәј һүсәјизадәнин чыхышы илә әлагәдар олараг, ачылан гызғын мүзакирә вә фикир мүбадиләсиндә көрмәк олар. Бурада мәшһур мүәллим вә ана дили методисти, ејни заманда көзәл натиг олан Маһмуд бәј Маһмудбәјов «Тәрәгги» гәзетинин 1909-чу ил 65-чи нөмрәсиндә дәрч етдирдији чавабда, дили садәләшдирмәкдән, әрәб вә фарс ибарәләрини дилдә азалтмагдан данышыр вә о заман мәктәб ушаглары үчүн јазылмыш «Елми-һејванат» адлы дәрслик-

¹ Бах: Фиридун бәј Көчәрли. «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары», Бақы, 1925, I чилд, I һиссә, сәһ. 10—13.

дән ашағыдакы чүмлөләри «нүмунәви бир кэлам» ады илэ мисал кәтирир:

«Бүлбүлләр, нәғәмәтынын ләтафәти илэ шөһрәтшүар олуб, һәшәратла тәғәдди вә имрари-һәјат едәрләр».

М. Маһмудбәјов суал едир ки: «мәкәр бу азербәјчанлы чүмләсидир? Әкәр һәмин чүмлә: «Бүлбүлләр, ләтиф нәғмәләри илэ мәшһурдур вә өзләри дә һәшәрат јејирләр» шәклиндә јазылса иди нә оларды?

Әсил мәтләб бурададыр. Әсил мәтләб бундадыр ки, дилимизи, јазымызы бир һала кәтирәк ки, үмум чамаат анласын, билсин»¹.

Заман кечдикчә Азербәјчан дилиндә мұһазирә охумағ, елми мөвзуларда мә'рузә етмәк вә ја нитг сөјләмәк үчүн мұәјјән шәрант јаранды. Һәр шәјдән әввәл, 1920-чи илдә, Азербәјчанда Совет һакимийјәти јарандыгдан сонра, Бақыда университет тә'сис едилдикдән сонра алимләр, көркәмли мұәллимләр азербәјчанча мұһазирә охумаға имкан тапдылар. Бундан сонра тәдричән, университет кафедраларында өз натиглик мәһарәтләри илэ үмумин рәғбәтини газанан лекторлар јетишмәјә башлады.

Беләләринә мисал олмағ үчүн вахты илэ университетдә педагогика вә психологика фәнләри үзрә бөјүк бир мәһарәтлә мұһазирә охујан профессор һәмид бәј Шаһтахтинскини, дилчилик фәннинә даир мұһазирәләри илэ һамынын диггәтини чәлб едән профессор Бәкир Чобанзадәни, әдәбијјатшүнаслығ үзрә дәрин мәзмунлу чыхышлары илэ тәләбәләрин рәғбәтини газанмыш профессор Әли Назими, Гәрб әдәбијјатына даир хүсуси бир мәһарәтлә охудуғу мұһазирәләри илэ танынмыш профессор Әли Султанлыны, јахуд профессор Микајыл Рәфилини вә башға алимләримизи көстәрмәк олар.

Инди бөјүк бир һөрмәтлә јад етдијимиз һәмин профессорларымызын мұһазирәләрини хатырладығча, онларын нәчиб сурәтләри хәјалымызда бир даһа чанланмаға башлајыр.

Адәтән мұһазирәнин гуртардығыны билдирән зәнк сәсини тәләбәләр разылығ һисси илэ гаршыладығлары һалда, белә мәһарәтли вә чәлбедичи нитглә мұһазирә охујан профессорларын мәшғәләләриндә исә бунун әксинә оларағ, зәнк сәси тәләбәләрдә мұәјјән бир тәәссүф һисси јарадырды.

Јухарыда адлары чәкилән профессорлар һәгигәтән көзәл мұәллим вә мәһарәтли натиг идиләр.

¹ Бах: «Тәрәгги» гәзети, 1909, № 65.

Бу алимләр бөјүк бир устад кими, кәләчәкдә, мұәллим вә елми ишчи олачағ тәләбәләримизә натиглик истә'дады вә мәһарәтинин көзәл хүсусийјәтләрини ашылајырдылар. Тәләбәләримиз онлардан ана дилиндә сәлис, ајдын вә тәмиз, ејни заманда јығчам вә тә'сирли данышмағ бачарығыны өјрәнирдиләр.

☆

Сон илләрдә мәктәбин һәјатла әлағәсини мөһкәмләндирмәк һағғындакы Ганунун тәләбәләрини һәјата кечирән габағчыл мұәллимләр, шакирдләрин билијини артырмағда вә онлара Азербәјчан дилиндән әмәли вәрдишләр газандырмағда бөјүк мұвәффәгийјәтләр әлдә етмишләр. Лакин бүтүн бунлара бахмајарағ, е'тираф етмәлијик ки, шакирдләрин савад дәрәчәсинин үмуми вәзијјәти, онларын шифаһи вә јазылы нитг мөдәнијјәтинин һазыркы сәвијјәси, бизи нараһат етмәјә билмәз. Буну, һәм дә сон дәрә илинин ахырында апарылан јохлама вә имтаһанлар, ејни заманда али мәктәб вә техникумларда апарылан гәбул имтаһанларынын нәтичәләри дә сүбут едир.

Гејд етмәлијик ки, бу вахта гәдәр шакирдләримизин савад сәвијјәсини јүксәлтмәк вә нитгләрини инкишаф етдирмәк үзрә мәктәбдә апарылмыш мәшғәләләр һәләлик көзләдијимиз нәтичәләри вермәмишдир.

Бурада һағлы оларағ, гаршыја суал чыхыр: нә үчүн белә олмушдур? Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринин, орфографик савадларынын ашағы сәвијјәдә олмасынын башлыча сәбәбләри һансылардыр?

Фикримизчә бунун башлыча сәбәбләри ашағыдакылардыр:

Шакирдләрин Азербәјчан дили фәнниндән керидә галмаларынын әсас сәбәбләриндән бири дә (мән буну хүсуси гејд едирәм) һазыркы орфографиямызда олан вә шакирдләри һәр дәфә чыхылмаз вәзијјәтә салам бир сыра чәтинлик вә долашығлығлардыр. Шакирдләр мәктәбдә, чох вахт мә'насыз вә мәнтиги чәһәтдән әсасландырылмамыш, онларла гајда-гануналары вә орадакы мұстәсналары әзбәрләмәјә мәчбур олулар. Орфографиямызда олан белә нөгсанлары арадан галдырмағ вә јазымызы һамынын (биринчи нөвбәдә мәктәб-лиләрин) асанлығла мәнмәсәјәчәкләри бир вәзијјәтә сала билмәк—бөјүк дөвләти әһәмијјәти олан мәсәләдир.

Һазырда истифадә етдијимиз орфографияда олан әсас нөгсан нәдән ибарәтдир? Бу нөгсан әввәлән, ондан ибарәт-

дир ки, назыркы орфографиямыз жазмаг истәјән һәр бир адамы һәмишә бир нөв имтаһан горхусу алтында сахлајыр; мәсәлән, доғрудан да јазан билмир ки, нә үчүн вә һансы әса-са көрә: ширин тәһәр, гара тәһәр сөзләри ајры, ачыг-гырмызы, түнд-гырмызы кими сөзләр исә мүтләг дефислә јазылма-лыдыр?

Икинчиси, назырда орфографиямызда бир сыра агла-батмајан мәсәләләр вардыр ки, онлары чох вахт мәнтиги чә-һәтдән изаһ етмәк мүмкүн олмадығы һалда, биз кор-корана гәбул етмәли олуруг. Мәсәлән, мүрәккәб сөзләрин орфогра-фиясыны алаг. Бурада тәләб олунур ки, мүрәккәб сөзләрин вә ја исимләрин бир гисми ајры, бир гисми дефислә, бир гис-ми исә битишик јазылсын, Ахы нә үчүн Гара дәниз, Аф дән-из, Көј көл кими сөзләр ајры, Көјчај, Боздағ, Гарадағ, Ага-мәммәд, Мурадәли кими сөзләр исә битишик; јахуд үзбәүз, далбадал сөзләри бир јердә, дал-дала, баш-баша кими сөз-ләр дефислә јазылмалыдыр? Тәәччүблү бурасыдыр ки, бә'зи дилчиләримиз белә мәсәләләрин изаһында һәр шеји уну-дараг, рәсмийәтчилик едир вә һагсыз олараг, һәјатда өзүнү доғрултмајан гуру нәзәријәләрлә мөвчуд нөгсанлара бәраәт гәзандырмага чалышырлар.

Јахуд да әлифбамызда һәрфләрә верилмиш адлары алаг. Бурада: м-ем, к-ке, с-се кими адланмышдыр. Демәк, әкәр биз Мәркәзи Комитә сөзүнү ихтисарла јазмыш олсаг, онда МК-ны емка әвәзинә емке, ССРИ сөзүнү исә сесери јазма-лы вә охумалыјыг.

Үчүнчү, орфографиямызда сону ет илә дејилән бир сыра сөзләр, тамамилә әсассыз олараг, ики јерә бөлүнмүш вә ја-зы ишимизи хејли чәтинләшдирмишдир. Назырда бунлардан бир һиссәсини сону ә илә (комитә, факултә, бүдчә кими), галан һиссәсини сону исә ет (кабинет, сүжет кими) јазы-лыр. Истәр тәләффүз вә истәрсә јазысына көрә јухарыдакы сөзләр чох јахын вә ејни олдуғу һалда, нә үчүн ики шәкилдә јазылсын? Нә үчүн партија комитәси вә партија кабинети сөзләри ики чүр јазылсын? Мәкәр бу, јазымызы чәтинләш-дирмәјә апарыб чыхармырмы?

Ишләтдијимиз мүәјјән сөзләрин јазы гәјдасы илә тәләф-фүзү арасында фәргләр вардыр. Бунлара һәтта, әлбәттә ки-ми сөзләри мисал көстәрмәк олар. Әслиндә исә биз һеч за-ман һәтта вә ја әлбәттә демирик, садәчә олараг һәмин сөзлә-ри һәтта вә әлбәттә кими тәләффүз едирик.

Бүтүн јухарыда гејд олунанлар вә бунлардан әләвә һәја-ти әһәмијјәти олмајан бир чох орфографик гәјда-ғануналары-мыз вардыр ки, онлар јазы ишини хејли чәтинләшдирир вә шакирдләримизин мәктәбдә икинчи ил бир синифдә галма-сына сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән орфографиямызда олан бүтүн бу чәтинликләрин нәтичәсиндә бир чох мәдәни адам-ларымыз мүәјјән горху, јә'ни кифәјәт гәдәр савадлы олма-маг данлағы алтында галмаг горхусу чәкирләр. Белә чыхыр ки, биздә савадлы адам анчаг дил дәрси дејән мүәллимләр вә бир дә мәтбәдә ишләјән корректорлар — мүсәһһиләр-дир.

Мүәллимләримиз һәмин мәсәләни бу шәкилдә гејдугда, јенә дә бә'зи дилчиләр формал мөвге тутараг, «статус кво»чу (јә'ни, вәзијјәти дәјишмәз сахламаг тәрәфдары) кими чыхыш едирләр.

Бир нечә кәлмә дә нитг мәдәнијјәтинә диггәти артырмаг һагғында.

Халгын нитг мәдәнијјәти онун бүтүн мәдәнијјәтинин мүһүм тәркиб һиссәсидир; нитг мәдәнијјәти халгын ичтиман вә зейни инкишаф саһәсиндә әлдә етдији мүвәффәгијјәт вә наилијјәтләрин көстәрчисидир.

Нитг мәдәнијјәтинин әсасы ушаг јашларындан, мәктәбдә ана дили тә'лиминә башларкән гејулур. Лакин демәлијик ки, назырда грамматика вә орфография тә'лиминә верил-миш чохлу дәрә сааты, програм вә дәрсликләрдәки матери-алын ағырлығы, мәктәбләримиздә шакирдләрин нитг мәдә-нијјәтини инкишаф етдирмәјә лазыми гәдәр имкан вермир. Шакирд чох заман тамамилә мә'насыз вә лазымсыз олан он-ларча грамматик гәјданы әзбәрләмәјә мәчбур олур. Јахуд програм вә дәрсликләрдә грамматикаја анд елә јерләр вар-дыр ки, бунлар шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәси үчүн ағырдыр, һәм дә онларын кәләчәк һәјатында бу бәһсләрин о гәдәр дә практик әһәмијјәти јохдур.

Биз нитг мәдәнијјәти дедикдә, һәр шејдән әввәл дилин дүзкүнлүјүнү вә тәкмилләшмәсини нәзәрдә тутуруг. Вахты илә мәшһур тәнгидчи Белински бу мәсәләләрдән данышар-кән гејд етмишдир ки, грамматика јалпыз дүзкүн јазыб оху-мағы өјрәдир, дилә јахшы јијәләнмәји өјрәтмәк исә онун (јә'ни грамматиканын) вәзифәси дејилдир. Белә мәсәләләр-лә, нитгдә истифадә олунан васитәләрин ганунаујғун шә-килдә ишләдилмәсини вә сөз усталығынын имкан вә јолла-рыны өјрәнән үслубијјат мәшғул олмалыдыр.

Мәктәбдә мэдәни адамлар јетишдирмәк үчүн тәкчә нитгин дүзкүнлүјүнә фикир вермәк аздыр; бурада ејни заманда нитгин ифадәли вә сәлис олмасы, тәкмилләшмәси јоллары илә дә мәшгул олмалы вә шакирдләрә сөз сәнәтинин әсаслары һаггында мә'лумат верилмәлидир. Һазыркы мәктәбләримиздә вәзижәт еләдир ки, вахтын 85—90 фанзи грамматика вә орфографија верилмиш, рабитәли нитг мәшгәләләри үчүн чох чүз'и вахт ајрылмыш, үслубијјата исә аз да олса јер верилмәмишдир. Лакин һәјат тәчрүбәси, габагчыл мүәллимләрлә апарылан мүсаһибәләр көстәрир ки, бу гејри-нормал вәзижәтдир вә буна сон гојулмалыдыр. Јә'ни мәктәбләримиздә грамматика вә орфографија тәдрисинә ајрылмыш саатларын мүәјјән һиссәсини (башга имкан олмадыгындан) алыб, үслубијјат вә нитг мэдәнијјәтинә вермәк лазымдыр.

Шакирдләримизин нитг мэдәнијјәти, бу мэдәнијјәтин инкишаф етдирилмәси мәсәләси һабымызы дүшүндүрмәлидир. Мәктәбдә көзәл вә ајдын данышмаг габилитәти, јә'ни ушагларымызын кичик јашларындан натиглик истә'дадына јијәләнмәләри мәсәләсинә чидди фикир верилмәлидир. Биз, кәнч нәслин нитг мэдәнијјәти илә јахындан мәшгул олмага чох мүһүм бир иш кими бахмалыјыг.

Кәлин бу вахта гәдәр ана дили тә'лиминдә өзүнә јер тутмуш, өлү, чансыз схоластикадан әл чәкәк, мәктәбләримизә јүксәк нитг мэдәнијјәти кәтирәк, нитгимизин тәкмилләшмәсинә диггәти артыраг, шакирдләримизә һәм грамматиканы, һәм дә үслубијјаты өјрәдәк. Елә едәк ки, минләрлә шакирдләримиз ишә јазмаг истәдикдә, ону шаблон (басмагалыб) шәкилдә дејил, рәнкарәнк вә зәнкин нитг васитәләри илә ифадә едә билсин.

Шакирдләримизин јүксәк савад вә нитг мэдәнијјәти уғрунда апарылан мүбаризә — һәр бир мәктәбин бүтүн педагожи коллективинин әсас ишидир. Бу ишә башчылыг едиб истигамәт вермәк исә, мәктәб рәһбәрләринин вә Азәрбајҗан дили мүәллимләринин шәрәфли вәзифәсидир.

Афат ГУРБАНОВ,
филологи елмләр һәмнәзәди, доцент.

В. И. ЛЕНИН ВӘ НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Кәнч нәслин мүасир тәләбләр әсасында һәјат мүбаризәсинә һәртәрәfli һазырланмасында нитг мэдәнијјәтинин дә хүсуси ролу вардыр. Јүксәк нитг мэдәнијјәти һәр бир шәхсин әсил мә'нада мэдәнилијини шәртләндирән амилләрдәндир. Елә буна көрә дә зәнкин мэдәни нитгә јијәләнмиш адамларын үмуммэдәни кејфијјәти дә гат-гат үстүн олур.

Һазыркы дөврдә нитг мэдәнијјәти проблемәи мүһүм дәвләт иши характери алараг актуал мәсәләләр сырасында дурур. Мүвафиг мүәссисәләрдә нитг мэдәнијјәти мәсәләләринин һәм нәзәри әсасларынын һазырланмасына, һәм дә практикә чәһәтдән али вә орта мәктәбләрдә өјрәнилмәсинә хүсуси фикир верилир.

Мәктәбдә шакирдләрин нитг мэдәнијјәтинин инкишаф етдирмәк мәсәләләринә даир профессор А. Абдуллајев бир нечә әсәр јазмыш вә һәмнин материалларда нитг мэдәнијјәтинин инкишаф етдирмәјин әсас јолларыны мүәјјәнләшдирмиш, дил-әдәбијјат мүәллимләринә бир сыра фәјдалы көстәришләр вермишдир. Профессор А. Абдуллајев дөврүн тәләбиндән чыхыш едәрәк мәктәбдә нитг мэдәнијјәти мәсәләсини өн планә чәкмәк зәрурилијини көстәрир. О, шакирдләрдә фикри ајдын вә рәван ифадә етмәк бачарыгы јаратмаг үчүн һәр шејдән әввәл, мүнтәзәм олараг шакирдләри өз нитгләри үзәриндә мүстәгил чалышдырмагы фәјдалы һесаб едир.

Шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирмәк үчүн онлары чалышдырмагла бәрәбәр, һәм дә бөјүк шәхсијјәтләрин, көркәмли сөз сәнәткарларынын иш тәчрүбәсиндән, нитг мэдәнијјәтинә аид сөјләдикләри мүлаһизәләрдән шакирдләрә мә'лумат вермәк чох фәјдалыдыр. Белә мә'луматлар шакирдләрдә һәвәс ојадыр, онлара истигамәт верир.

В. И. Ленинин зәнкин елми ирсиндә нитг мэдәнијјәтинин бир сыра мәсәләләринә даир фәјдалы мүлаһизәләр, конкрет көстәришләр вардыр. Бу мәсәләјә даир В. И. Ленин тә'лими

шакирдлэрэ көзэл нитг мэдэнијјэти ашылатмагда чох гнј-мэтлн васитэдир.

Нитг мэдэнијјэти мэсэлэси тарихэн хэмишэ бу вэ ја башга бир халгын мэдэнијјэтинин ајрылмаз ниссэси олмушдур. Дөврүнүн алим вэ мүтэрэгги адамлары бу мэсэлэлэрлэ ја-хындан марагланмыш, буну инкишаф етдирмэјэ чалышмыш-лар. Көркэмли сөз сэнэткарлары — шаирлэр, јазычылар, ел-чэ дэ мэтбуат ишчилэри, мүтэрчимлэр, сэннэ усталары, педа-гоглар вэ башгалары нитг мэдэнијјэтинэ фикри ајдын вэ об-разлы ифадэ етмэк васитэси кими бахмышлар.

Марксизм-ленинизм классиклэри исэ нитг мэдэнијјэти мэ-сэлэлэринэ хэм дэ сијаси эһэмијјэт вермишлэр. В. И. Ленин нитг мэдэнијјэти мэсэлэсинин маһијјэтинин онун сијаси эһэ-мијјэти илэ элагэлэндирмишдир. В. И. Ленин өзүндэн эввэл-ки идејалары инкишаф етдирэрэк, пролетар нитг мэдэнијјэти-нин эсасыны гојмуш вэ онун инкишафына бөјүк сө'ј көстэр-мишдир. Буна көрэ дэ В. И. Ленинни јарадычылығында нитг мэдэнијјэти мэсэлэлэри хусуси јер тутур. Онун бу саһэдэки көстэриш вэ мэслэхэтлэри һазырда да јазыб јарадан, охујуб өјрөнөн бүтүн инсанлар үчүн чох гнјмэтлн вэ фајдалыдыр.

В. И. Ленин нитг мэдэнијјэтинин социализм мэдэнијјэтинин эсас үнсүрлэриндэн бири һесаб едирди. Буна көрэ дэ о, хэмишэ нитг мэдэнијјэти уғрунда мүбаризэ апарараг, һэр бир ком-мунистин јүксэк мэдэни сөвијјэли олмасы үчүн һэр шејдэн эввэл онун мэдэни нитгэ саһиб олмасыны тэлэб етмишиди.

В. И. Ленинэ көрэ, јүксэк нитг мэдэнијјэти дил васитэлэ-риндэн бачарыгла истифадэ едэрэк фикри ајдын, јығчам, дэ-гиг вэ ардычыл ифадэ етмэкдир.

Нитг мэдэнијјэти һаггында В. И. Ленин тэ'лимнин эсасы-ны ашағыдакы тезислэр тэшкил едир: а) нитгин конкрет мэг-сэди олмалы, б) мэсэлэлэр мүэјјэн план эсасында ајдынлаш-дырылмалы, в) нитгдэ идеја вэ аңлајышлар садэ вэ ајдын шэрһ едилмэли, г) нитг тэмиз вэ тэ'сирли олмалы, г) нитгдэ узунчулуға јол верилмэмэли, д) охучу вэ динлэјичинин дү-шүнчэси, сөвијјэси нэзэрэ алынмалы, е) һэр мөвзу мүвафиг үслубда изаһ олунамалы.

Бу тезислэрэ даир В. И. Ленин тэрэфиндэн һэм нэзэри мү-лаһизэлэр сөјлэнилмиш, мүһакимэлэр ирэли сүрүлмүш, һэм дэ практики чэһэтдэн өз эсэрлэриндэ көзэл нүмунэлэр верил-мишдир.

а) Нитгин конкрет мэгсэди олмалы

В. И. Ленин һэр бир нитгин дэгиг мүэјјэнләшдирилмиш мэгсэди олмасыны эн зэрури мэсэлэ һесаб едирди. Онун фик-ринчэ, нитгдэ эсас мүддэа өн хэтдэ дурмалы, дикэр мэсэлэ-лэр исэ онун этрафында икинчи дэрэчэли олмалыдыр.

В. И. Ленин өз чыхыш вэ нитглэринин бу принци эсасында гурурду. Онун нитглэринин һэр биринин конкрет мэгсэди вар-дыр вэ бунларда эсас мүддэалар чох дэрин шэрһ едилир. Бу барэдэ В. И. Ленин һаггында хатирэлэрдэ дејилир: «...о хэми-шэ башлыча чэһэт һаггында данышарды, елэ эсас һалганы се-чэрди ки, бүтүн диггэти онун үзэриндэ топламаг лазым кэлир-ди. Онун нитги јекпарэ күлчэ кими бир там тэшкил едирди. О, эсас вэзифэни гаршыја гојурду вэ тохундуғу башга мэсэлэлэр, чыхышын башлыча мөвзусуна ардычыл сурэтдэ, билаваси-тэ багланырды, бир мүддэа илэ о бири мүддэа арасында сых, гырылмаз элагэ олуурду».¹

Бүтүн бунларла бэрэбэр В. И. Ленин нитгин планлы олма-сыны да тэлэб едирди.

б) Мэсэлэлэр мүэјјэн план эсасында ајдынлашдырылмалы

В. И. Ленин мэсэлэлэрин планлашдырылмыш шэкилдэ ифадэ олунамасынын нитг мэдэнијјэти үчүн вачиб олдуғуну көстэрирди. В. И. Ленинэ көрэ, плансыз нитгдэн охучу вэ ја динлэјичи истэнилэн нэтичэни чыхара билмэз, белэ нитглэр эһэмијјэтсиз вэ маһијјэтсиз олар.

В. И. Ленинни өзү нитг үчүн һазырлашаркэн эсас мүддэа-лар үзэриндэ һэртэрэфли дүшүнэр вэ план тэртиб едэрди. О, нитгин планыны бэ'зэн шифаһи јадда сахлар, эксэр һалларда исэ јазарды. Бу һагда В. И. Ленинни нитглэринин шэхсэн ешитмиш мүасирлэриндэн бири дејир: «О, адэтэн ја һеч бир јазылы гејди олмадан чыхыш едэрди, ја да элиндэ н и т г и н п л а н ы, гејдлэр вэ бэһе етмэк истэдији мэсэлэлэрини кон-спекти јазылмыш кичик бир кағыз парчасы оларды. Будур, Ленин мэ'рузэ етмэк үчүн трибунаја чыхыр; онун элиндэ гы-са бир конспект вардыр, лакин о, данышаркэн конспектэ чох аз һалларда бахыр. Анчаг һэр шејдэн көрүнүр ки, онун мэ'-рузэси һазырланмамыш бир експромт дејил, ирэличэдэн ке-ниш дүшүнүлмүш фикрин нэтичэсидир. О, бүтүн эсас мүддэа-лар үзэриндэ габагчадан этрафлы дүшүнүрдү...».²

¹ В. И. Ленин һаггында хатирэлэр, 2-чи чилд, Бақы, 1959, сөһ. 36.

² В. И. Ленин һаггында хатирэлэр, 2-чи чилд, Бақы, 1959, сөһ. 36.

в) Нитгдә идеја садә вә ајдын шәрһ
едилмәли

В. И. Ленин нитг мәдәнијјәти үчүн идеја вә анлајышларын мүчәррәд вә мүрәккәб мұһакимә әсасында дејил, садә, конкрет вә ајдын шәкилдә изаһ олунмасыны әсас тәләб һесаб едирди. Бу хуәсуда дејир: «...даһа артыг ајдын данышмаг лүзүмү, мәсәләјә јанашмаг бачарыгы социализмин әсас һәгигәтләрини ән садә, әјани вә һәгигәтән инандырычы бир сурәтдә изаһ етмәк бачарыгы... тәләб едир».¹

В. И. Ленин һәр һансы бир китабы, һәр һансы бир мәгаләни охујаркән онун дил вә үслубуна да хуәсуи фикир верир, дүз олмајан, нөгсанлы јерләри гејд едирди. О, «тутгун шәрһ едилмиш» әсәрләри писләјир, ајдын олмајан, гатмагарышыг јазыларын дилини чәрәнпәрәнчи дил адландырырды. В. И. Ленин А. Деборинин «Диалектик материализм» мәгаләсини охујаркән онун дилини гүсүрлу олдуғу һаггында ашағыдакы гејди јазмышды. «Дүзкүн һәгигәтләр дәһшәтли бир гәлиз абструс дилдә шәрһ едилмишдир. Нијә бәс Енкелс бу чүр чәрәнпәрәнчи дилдә јазмамышдыр?»²

В. И. Ленин һәмншә садә тәрздә данышмагы вә јазмагы тәләб едирди. О, нитгин садәлији үчүн лүзүмсуз тәкрарлара јол верилмәмәсинин әсас шәрт олдуғуну көстәрир вә дејирди: «Лакин садә јазмаг, тәкрарларын арадан галдырылмасыны да тәләб едир»³.

Садә вә ајдын нитгин, һамынын баша дүшәчәји бир дилин ән көзәл нүмунәләри В. И. Ленинн өз әсәрләриндә верилмишдир. Н. А. Семашко «Ленин бир инсан вә јолдаш кими» адлы мәгаләсиндә дејир: «Владимир Илич һәр заман шаблон олараг јазмаз вә данышмазды... Буна көрәдир ки, Илични нитгләрини вә мәгаләләрини адам бир нечә дәфә тәкрар олараг ләззәтлә охујур»⁴.

Бу хуәсуда башга бир хатирәдә дејилир: «Онун нитги форма етибары илә һәмншә садә, лакин өз мәзмуну етибары илә дәрин олуб, һәјатла, милјонларла адамы һәјәчанландыран мәсәләләрлә әлағәдар оларды. Буна көрә дә онун нитги ән садә адамын да шүуруна дәрһал чатарды»⁵.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 19.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 512.

³ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 375.

⁴ В. И. Ленин һаггында хатирәләр, Бакы, 1950, сәһ. 141.

⁵ В. И. Ленин һаггында хатирәләр, 2-чи чилд, Бакы, 1959, сәһ. 37.

В. И. Ленин фикри садә диллә ифадә етмәји халгдан өјрәнирди. Халг онун үчүн бу саһәдә дә түкәнмәз мәнбә иди.

г) Нитг тәмиз вә тәсирли олмалы

В. И. Ленин јүксәк вә көзәл нитг үчүн онун тәмиз вә тәсирли олмасыны да әсас амил һесаб едирди. Тәмиз вә рован нитг охучу вә динләјичијә күчлү тәсир едир. Нитгдә јерсиз, јахуд чәтин сөз вә ифадә ишләндикдә динләјичи илә данышан арасында анлашылмазлыг әмәлә кәлир. Елә буна көрә дә В. И. Ленин нитгин тәмизлији уғрунда мүбаризә апармагы чох вачиб мәсәләләрдән һесаб едир вә дејирди: «...күтләнин баша дүшдүјү садә вә ајдын диллә данышмагы бачармалы, гәлиз истилаһлары, әчнәби сөзләри... канара атмалыдыр»¹.

В. И. Ленин дилин ән гүввәтли силаһ, ән тәсирли васитә һесаб едирди. Буна көрә дә о, һәр јердә дилин тәмизлијинин мұһафизә едилмәси зәрурилијини көстәрирди. В. И. Ленинә көрә, дилин тәмизлији уғрунда мүбаризә өз нөвбәсиндә халг күтләсинә коммунист тәсирли демәкдир.

Нитгин тәсирли олмасы үчүн В. И. Ленин дил васитәләрини дүзкүн сечмәји тәләб едир, сөзләрин мәналарындан јерли-јериндә истифадә олунмадығыны писләјирди. О, јериндә ишләнмәјән сөз һаггында дејирди ки, бу «јөндәмсиз вә мәнасыз сөздүр»².

В. И. Ленин нитгин реал вә тәсирли олмасы үчүн үмуми сөз вә ибарәләр дејил, конкрет сөзләрин ишләдилмәсини тәләб едирди. Бу һагда Преображенскинин тезисләри һаггындакы јазысында дејир: «...үмуми сөзләр үстүнлүк тәшкил едир. Буна лүзүм јохдур. Бунлары бу чүр гуру шәкилдә тәкрар етмәк зәрәрлидир; чәјнәнмиш сөзләр адамын үрәјини буландыра, дарыхдыра, адамда һиддәт ојадар»³. «...үмуми ибарәләр исә бош шејдир»⁴. «Үмуми ибарәләр бүрократизм доғурур вә буна јол ачыр»⁵.

В. И. Ленин гуру нитгин чансыхычы олдуғуну, онун күтләјә тәсир едә билмәјәчәјини көстәрир вә буна көрә дә һәр бир материалын изаһлы вә тез анлашылан шәкилдә јазылмасыны тәләб едирди. В. И. Ленинн бу һагдакы тәләби Ј. Преображенски тәрәфиндән һазырланмыш тезисләрә даир јазылмыш гејдләриндә ајдын ифадә едилир. О, һәмни тезисләрин дил чә-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 11-чи чилд, сәһ. 233.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 515.

³ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 240.

⁴ Јенә орада, сәһ. 240.

⁵ Јенә орада, сәһ. 240.

хэтдэн нөгсөн олдуугуу вэ бунун женидэн дүзкүн оларга нечэ жазылма гадасыны көстөрмиш вэ жазмышдыр: «кооперативлэшдирмэ» һаггында һәм I параграфда, һәм да башга параграфларда гуру вэ мүчэррэд бәһс олчуур. Бунлар артыг һэдсиз-һесабысыз дэфэ дежилмишдир вэ адамы тәнкэ кәтирир. Тамаһил башга чүр жазмаг лазымдыр, гуруча: «кооперативлэшһини!» шүарыны тәкрат етмәк дежил, конкрет сурәтдә көстөрмәк лазымдыр ки, кооперативлэшдирмәһини э м ә л и т э ч р ү б ә с и н ә дән ибарәтдир вэ она нечэ көмәк етмәк лазымдыр»¹.

г) Нитгдә узунчулуға јол верилмәмәли

В. И. Ленин көзәл нитг мәдәһијјәти үчүн нитгини гыса вэ јығчам олмасыны әсас амил кими үстүн тутурду. Буна көрә дә «Ленин гејри-тәһилијә, ибарәбазлығы... неч дөзмәзди»² О, охудуғу вэ мүтәлиә етдији материаллар һаггында «узун-узады чүмләләр чохдур»³, «узун-узады изаһатлар»⁴, «Беллетристика вэ гуру ибарә»⁵, «ибарәбазлығы»⁶ сөз вэ чүмләләрһини жазмыш вэ узунчулуғу бөјүк нөгсән һесабы етмишди.

В. И. Ленин гыса вэ јығчамлығын һәм жазылы, һәм дә шифаһи нитг үчүн әсас хүсүсијјәт олдуғуу гејд едир вэ һаһмынын өз иһиндә бу чәһәтә риәјәт етмәһини көстәрирди. В. И. Ленин һаггында хатирәләрдә Н. А. Семашко дејир: «Владимир Илич тәләб едирди ки, нитгләр гыса олсун, «үмуми» дејил, конкрет олсун, нитгләрдән мүвафиг әмәли нәтичәләр чыхарылсын»⁷.

В. И. Ленин јалһыз мәгалә вэ нитгләрһини дејил, дәрсликләрһини дә гыса вэ јығчам формада жазылмасыны зәрури һесабы едирди. О, 1922-чи илдә јаздығы «Бир бочка балда бир гашыг гәтран» адлы мәгаләһини О. А. Јерманскиһини «Әмәһини елһи тәһкили вэ Тејлор системи» (1922) адлы дәрслијјини тәһлиһинә һәср етмишдир. Мәгаләдә дәрслијјини «чоһ фајдалы вэ чоһ јахшы бир китаб»⁸ олдуғу көстәрилир. Бундан сонра дәрслијјини маһијјәтиндән бәһс едиләрәк дејилир: «Үмумијјәтлә бу китаб, мәһим фикримчә, бүтүн пешә мәктәбләри

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 338.

² В. И. Ленин һаггында хатирәләр, 2-чи чилд, Баһы, 1959, сәһ. 37.

³ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 238.

⁴ В. И. Ленин, Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 38.

⁵ Јенә орада, сәһ. 519.

⁶ Јенә орада, сәһ. 525.

⁷ В. И. Ленин һаггында хатирәләр, Баһы 1956, сәһ. 140.

⁸ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 374.

үчүн вэ үмумијјәтлә бүтүн 2-чи дәрәчәли мәктәбләр үчүн мәчбури дәрслик оларга гәбул едилмәјә тамаһилә јарарлыдыр»¹. Бүтүн бу мүсбәт чәһәтләрә бәрәбәр В. И. Ленин китабын гыса шәкилдә жазылмадығыны, бурада узунчулуға јол верилдијини нөгсән һесабы едир вэ жазыр: «Ч-б Јерманскиһини китабыһын бир нөгсәһи вардыр вэ бу нөгсән китабын бир дәрслик оларга гәбул едилмәһинә, демәк олар, мане олур. Бу нөгсән мүәллифин узун јазмасыдыр. О, неч бир еһтијач олмадан ејни бир шеји бир чоһ дэфә тәкрат едир»².

В. И. Ленин гыса вэ јығчам нитг дедикдә о, неч дә анчаг сөзләрин, чүмләләрһини аз олмасыны көстөрмирди. В. И. Ленин заһирән нитг васитәләриһә гәһәт етмәји, лакин мәзмунун бүтүн тәфәррүаты илә ифадә едилмәһини тәләб едирди. Онун өзү аз сөзлә кениш фикрин, дәрһин мүддәләриһини ифадә едилә билмәһини көзәл нүмунәләриһини вермишдир. В. И. Ленинни мүасирләри өз хатирәләриһиндә бу чәһәти хүсүси оларга гејд етмишләр. Бу һагда дејилир: «...Онун чыхышлары, өз гысалығына вэ јығчамлығына баһмајараг, һәр дэфә белә тәсир бағышларды ки, о лазым олан һәр шеји сөјләмишдир»³.

Белә бир хүсүсијјәт В. И. Ленинни бүтүн фәәлијјәти үчүн сон дәрәчә характерик олмушдур.

д) Охучу вэ динләјичиниһини дүшүнчәһи, сәвијјәһи нәзәрә алынмалы

В. И. Ленин динләјичиниһини сәвијјәһини нәзәрә алмағы да пролетар нитг мәдәһијјәти үчүн әсас амилләрдән һесабы едирди. О дејир: «...заһод митингиндә вэ казак кәһиндә, тәләбә јығынчагында вэ кәһдли комасында, Дума трибунаһында вэ харичи бир органын сәһифәләриһиндә ејни шәкилдә данышмаг олмаз. һәр бир тәблиғатчыһын вэ һәр бир тәшвиғатчыһын мәһарәти мәһз ондан ибарәтдир ки, мөвчуд динләјичиләрә әһ јахшы тәсир көстәрә билсин, мәлүм бир һәгигәти бу динләјичиләрә мүмкүн гәдәр даһа һәһәндәричә бир сурәтдә, мүмкүн гәдәр даһа аһанлығыла мәһнимсәһилән бир шәкилдә, мүмкүн гәдәр даһа ајдын вэ мөһкәм гавранылан бир шәкилдә чатдырсын»⁴.

В. И. Ленин динләјичиләрһини мәзмуну ајдын баша дүшмәләри үчүн, натиһини өз нитгини гәјдаја салмасында иһи баш-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 374.

² Јенә орада, сәһ. 374—375.

³ В. И. Ленин һаггында хатирәләр, 2-чи чилд, Баһы, 1959, сәһ. 36.

⁴ В. И. Ленин, Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 339.

лыча мәсәләжә дә фикир вермәсини хүсуси олараг гејд едирди. Бунлардан биринчиси дејилән мһүм мәсәләнин јахшы дәрк едилмәси үчүн бир нечә дәфә тәкрар едилмәсидир. Лакин ону демәлијик ки, В. И. Ленин һәр чүр тәкрары лазымлы билмирди. О, «һеч бир еһтијач олмадан» лүзумсуз олараг тәкрара јер верилмәсини тәнгид едир, буна дили ағырлашдыран, садә ифадә тәрзинә мане олан, ону мүрәккәбләшдирән бир һал ки ми бахырды.¹ В. И. Ленин өз чыхыш вә нитгләриндә бу мәсәләжә хүсуси фикир вермишди. Бу чәһәтә данр мүасирләринин В. И. Ленин һаггында хатирәләриндә дејилир: «Әкәр Ленин һәр һансы бир мәсәләни чох мһүм һесаб едирдисә, тәкрара јол вердијилә һесаблашмајараг, нитгин кедишиндә мүхтәлиф мүнасибәтлә һәмнин мәсәләжә бир нечә дәфә гајыдырды».²

В. И. Ленинни тәләб етдији икинчи мәсәлә күтләжә таныш олмајан, чәтин вә ја ихтисар едилмиш сөзләрин изаһ олунмасыдыр. В. И. Ленин өз јарадычылығында бу мәсәләни һәмнишә диггәт мәркәзиндә сахламышдыр. Онун әсәрләриндә мәнәсы ајдын олмајан сөзләрин, ифадәләрин мәнә вә мәзмуну ашагыдакы нүмунәләрдә олдуғу ки ми, мөтәризәдә изаһ едилир. Мәсәлә: «...өзләрини «мәдәни» адландыран дөвләтләр инди сиплаһланма үстүндә гызғын јарышырлар. Минләрлә гәзетләрдә, минләрлә трибуналардан мин шәкилдә гышгырыб бағырараг вәтәнпәрвәрликдән, мәдәнијјәтдән, вәтәндән, сүлһдән, тәрәггидән дәм вурур вә бунларын һамысыны һәр чүр гыргын силаһлары, топлар, «дренноутлар» (ән јени типли зиреһли кәмиләр) вә саир һазырланмасы үчүн јенидән он вә јүз милјон манатларла пул хәрчләнмәсинә һагг газандырмаг үчүн едирләр».³

Јахуд «Буржуа депутатларындан, хејли мигдар Франса радикалары вә «радикал-социалистләри» (ишдә социализмә тамамилә јабанчы, чох гисми исә дүшмән олан хырда буржуа демократлары) кәлмишди».⁴

В. И. Ленин ихтисар едилмиш, јахуд гысалдылмыш сөзләрин изаһына да хүсуси фикир верирди. В. И. Ленин мүәјјән етмишди ки, јени сөзләр охучуја ајдын олмадыгда мәгаләнин мәзмуну дәрк едилмир вә бунун да нәтичәсиндә охучу материалдан имтина едир. Буна көрә дә онун әсәрләриндә гысалдылмыш һәр бир сөзүн јанындача онун изаһы верилди. Мә-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 375.

² В. И. Ленин һаггында хатирәләр, 2-чи чилд, Бақы, 1959, сәһ. 36.

³ В. И. Ленин, Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 35—36.

⁴ В. И. Ленин, Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 69.

сәлән: «...Һәтта гоншу Полшада хырда буржуа партијасы олан ПСП-ин («Полша Социал Партијасынын») ардынча кәдән фәһләләр вардыр».¹

Јахуд: «Бу мүчәррәд нәзәри мүддәалары нүмајиш етдирмәк үчүн конкрет рәгәмләр кәстәрәк:

ХӘК-ин (Халг Әрзаг Комиссарлығынын) мәлүматына көрә, Русијада дөвләт тәрәфиндән 1917-чи ил августун 1-дән 1918-чи ил августун 1-дәк 30 милјон пуда гәдәр тахыл тәдәрүк едилмишдир».²

е) һәр мөвзу мүвафиг үслубда изаһ олунмалы

В. И. Ленин һәр јердә ејни үслубда, ејни тонда данышмагы дүзкүн һесаб етмирди. О, һәр мөвзуја мүвафиг олан үслубда, ифадә тәрзиндә јазыб данышмағын нитг мәдәнијјәти үчүн зәрури олдуғуну кәстәрирди. В. И. Ленин күтлә арасында тәблиғатын елми үслубда јох, ичтиман-публицистик үслубда апарылмасыны фәјдалы билир вә буна риәјәт олунмасыны тәләб едирди.

В. И. Ленин үслубча мүвафиг јазылмајан материаллары зијалычылыг, дәрнәкчилик адландырырды. Күтлә үчүн академик гајдада јазмагы һәмнишә исләјирди.³ Фәһлә вә кәндли күтләләринин баша дүшәчәји үслубда јазмаг мәсәләси В. И. Ленинни ән бөјүк арзусу иди.

В. И. Ленин белә бир арзуја мүвәфәғијјәтлә наил олмушдур. Лакин о, бунун үчүн өз әсәрләринин дили вә үслубу үзәриндә чох ишләмишдир. В. И. Ленин һәр бир сөзүн мәнәсына, ишләнмә јеринә, истифадә мәгамына, мүнасиб олуб-олмамасына чидди фикир вермишдир.

В. И. Ленинни нитгләри мәзмунла бағлы олараг мүхтәлиф үслуба маликдир. В. И. Ленин нитгләринин үслубундан бәһс едәрәк мүасирләри јазыр: «Онун чыхышларынын үслубу тезис характериндә дејилди. Онун нитги чох чанлы, кәскин, сәрраст вә һәмнишә чох принципал иди. Нәзәри мүддәаларын ардынча әмәли мұлаһизә вә дәлилләр кәлирди. Онун нитгиндә адәтән чохлу мисаллар мүгајисә олуруду, лакин рәгәмләр чох олмуруду. О, өз дәлилләрини сүбута јетирәркән чох заман

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 362.

² В. И. Ленин, Әсәрләри, 30-чу чилд, сәһ. 98.

³ В. И. Ленин, Әсәрләри, 33-чү чилд, Бақы, 1952, сәһ. 239.

тутарлы сөzlәр, мәшһур халг мәсәлләри ишләдәрди; бу мәнада, кәрәк ки, һеч кәс рус дилинин зәнкинлијиндән Ленин гәдәр истифадә етмәмишдир».¹

В. И. Ленинни данышыгынын интонасијасы, аһәнки дә мәзмунла мөһкәм рабитә тәшкил едирди. «Оун нитги бир гајдада давам етмирди; о каһ чагырыр, каһ да сөһбәт едир вә мүһакимә едирди».²

Бүтүн бу нәзәри мүддәалар вә практикки чәһәтләр В. И. Ленинни нитг мәдәнијјәти мәсәләсинә јүксәк гијмәт вермәсини нәтичәләридир. Совет чәмијјәтинин јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнә билмәси даим В. И. Ленинни дүшүндүрмүш вә оун эн бөјүк арзуларындан бири олмушдур.

1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

Бәшир ӘҺМӘДОВ,
педагожи елмләр наминзәди.

НИТГИН МӘЗМУНУ ВӘ ФОРМАСЫ АРАСЫНДАКЫ ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘЈӘ ДАИР

Сон вахтларда шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәсәләси педагожи ичтиманјјәтин диггәтини даһа чох чәлб етмәјә башламышдыр. Буну «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын сәһифәләриндә дәрч олунмуш бир чох мәгаләләр, «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә проф. А. С. Абдуллајевин ачдыгы фајдалы мүзакирә бир даһа сүбут едир.

Нитг инкишафынын диггәти белә кениш чәлб етмәси һеч дә тәсадүфи дејилдир. Чүнки мүшаһидәләр вә мәктәб тәчрүбәсинин өјрәнилмәси көстәрир ки, шакирдләр нитгин тәсвир объектини, јәни һаггында данышдыглары (јаздыглары) материалы өз сәвијјәләринә мүвафиг дүзкүн мәнимсәмәкдә, өјрәндикләрини дил-үслуб нөгтеји-нәзәриндән доғру, дүзкүн, сәлис, ајдын, тәсирли шәкилдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Башга сөзлә десәк, һәлә шакирдләрин нитги тәләб олунан сәвијјәдән чох ашагыдыр. Она көрә дә бу барәдә нә гәдәр данышсаг вә јазсаг да аздыр.

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр, фактларын тәһлили бизи белә бир нәтичәјә кәтириб чыхармышдыр: шакирдләрин нитгиндәки нөгсанларын эн мүһүм сәбәбләриндән бири ондан ибарәтдир ки, мүәллимләр тәлим просесиндә нитгин мәзмуну илә формасы арасындакы вәһдәтә лазыми гәдәр диггәт јетирмирләр. Белә ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә бир гајда олараг, нитгин формал хүсусијјәтләри, диқәр фәнләрин тәдрисиндә исә мәзмуну үзрә иш апарылыр. Һалбуки бүтүн дәрсләрдә нитгин мәзмуну, ејни заманда формасы үзрә иш апарылмалы, гаршылыглы әлагәдә олан бу ики сәһә сүн'и сурәтдә парчаланмамалыдыр.

Нитгин мәзмуну вә формасы арасында јарадылмыш сүн'и учурум оунла нәтичәләнир ки, Азәрбајчан дили мүәллими

29

¹ В. И. Ленин һаггында хатирәләр, 2-чи чилд, Бақы, 1959, сәһ. 36.

² Јенә орада, сәһ. 37.

грамматик гајдалары өјрэдәркән онларын ифадә етдији фикрини дүзкүн мәнимсәнилмәсинә әһәмийјәт вермир. Мәсәлән, о, мүрәккәб чүмләннин структурасыны, моделини мәнимсәт-мәклә өз ишини тамамланмыш һесаба едир. Һәмнин типли чүмләләрнин ифадә етдикләри фикир исе онун диггәтнини демәк олар ки, чәлб етмир. Башга фәнләрнин тәдриси просесиндә әксинә, шакирдә мүәјјән билик верилир, амма бу билијин мүвафиг чүмләләрлә ифадәси үзрә лазыми иш апарылмыр.

Марксизм фәлсәфәсинин мәзмун вә форманын вәһдәтинә даир тәлими тәләб едир ки, бүтүн фәнләрнин тәдриси просесиндә нитгин һәр ики голу (мәзмун вә формасы) үзрә чидди иш апарылсын, јеринә көрә, шакирдин фәалијјәти мәзмундан формаја вә ја формадан мәзмуна доғру јөнәлдилсин. Биз бу мәгаләдә мәһз һәмнин мәсәлә, јә'ни шакирдин фәалијјәтинин нә вахт мәзмундан формаја, нә вахт исе әксинә, формадан мәзмуна јөнәлтмәјин сәмәрәли олдугуну мүәјјәнләшдирмәк мәсәләси үзәриндә дајаначағы.

Мә'лумдур ки, нитг бәрабәрдир фикир үстәкәл һәмнин фикрин ифадәси. Бу о демәкдир ки, фикир олмајан јердә нитг дә јохдур. Бу о демәкдир ки, нитгин формасындакы нөгсанларын әкәријјәти фикирдәки нөгсанларын тәзаһүрүндән башга бир шеј дејилдир. «Бизим јәгинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыгдыр... доғру вә саламат фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олуր» (Фиридунбәј Көчәрли). Она көрә дә сөзләрин јериндә ишләдилмәсинә, чүмләләрнин дүзкүн гурулмасына, чүмләләр арасында ардычыл мәнтиги әлагә јарадылмасына наил олмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, чалышмаг лазымдыр ки, шакирд һаггында данышдыгы чисим вә һадисәни дүзкүн мәнимсәсин. Јә'ни ајдын фикир саһиби олсун. Проф. А. С. Абдуллајев «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында» адлы мәгаләсиндә бу мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр: «...јахшы данышыб јазмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, дүзкүн фикирләшмәји бачармаг лазымдыр... Ифадәннин гејри-дәгиглији вә долашыглыгы, әлбәттә, фикрин долашыглыгындан мејдана чыхыр... Дил дүзкүн дејилсә, демәк шүүр да гүсурлудур. Әкәр дил (нитг) сәлигәсиз вә анлашылмаздырса, демәли, фикрин өзү гејри-дәгигдир» (бах: «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1964, IV бур. сәһ. 23). Проф. В. В. Голубков јазыр: Јазылы вә шифаһи нитгин әсас, һәлледици шәрти ондан ибарәтдир ки, орада (нитгдә—Б. Ә.) мәзмун, долгун фикир, зәнкин билик олсун.

Она көрә дә мүәллим биринчи нөвбәдә шакирддән мәһз зәнкин билијә јијәләнмәји, һаггында данышдыгы предмети јахшы өјрәнмәји тәләб етмәлидир (бах: В. В. Голубков, Методика преподавания литературы, М., 1955, стр. 215).

Демәли, нитгә верилән ики мүһүм тәләбин биринчиси онун мәзмунлу олмасындан ибарәтдир. Шакирд һәмишә данышыг вә јазы просесиндә өз билијинә әсәсләныр. Бурада онун истинад мәнбәји мәзмундур, фикирдир. Һәмнин фикир исе мүвафиг ифадә формасы тәләб едир. Башга сөзлә, шакирд данышар вә јазаркән онун зәһни фәалијјәти мәзмундан формаја доғру јөнәлир. Фикримизи даһа ајдын шәрһ етмәк үчүн V синифдә «Пишик вә гарагуш» мөвзусунда јаздырылмыш ики ифадә мәтнини нәзәрдән кечирәк.

1-чи мәтн

«Көзәл јаз күнү иди. Бир пишик кәнди кәнарында балалары илә ширин-ширин ојнајырды. Бирдән һараданса бөјүк бир гарагуш пејда олды. О, сүр'әтлә шығыјыб пишик баласынын бирини чајнағына алды. Гарагуш көјә учмаға мачал тапынча пишик өзүнү онун үстүнә атды. Вурушма башланды.

Пишик дә, гарагуш да ал ган ичиндә иди. Гуш чох күчлү иди. Она көрә дә пишик лап әлдән дүшмүшдү. Лакин о, әзиз баласыны хилас етмәк үчүн сон нәфәсә гәдәр вурушду. Гушун боғазындан тутуб, елә сыхды ки, дүшмәннин чаны чыхды.

Агыр јараланмыш ана балаларынын јанына кәлди, өз јарасыны унудуб, баласынын јарасыны јаламаға башлады.

Бәли, ана мәһәббәти һәр шејдән күчлүдүр!»

Бу јазынын мүәллифи мәтнин мәзмунуну дүзкүн вә ардычыл мәнимсәмишдир. Елә бунун нәтичәсидир ки, онун јазысындакы чүмләләр бүтөв бир зәнцирини һәлгәләри кими бир-бири илә мөлікәм әлагәјә кирмиш, артыг узунчулуға јер верилмәмишдир.

Биринчи чүмләдә һадисәннин баш вердији вахт (көзәл јаз күнү иди) көстәрилир. Оунла бағлы олан икинчи чүмләдә пишијин өз балалары илә ширин-ширин ојнамасы, үчүнчү вә дөрдүнчүдә аиләннин шадлығынын позулмасы (гарагушун һараданса пејда олмасы вә баланын бирини чајнағына көтүрмәси) тәсвир едилди. Бешинчи чүмлә илә алтынчыда ана илә дүшмән арасында дөјүшүн башланмасы верилир, сонракы

31

чүмлэлэрдэ дөжүшүн кедиши, нәһајәт, пишијин галиб кәлмәсиндән бәһс олунур.

Шакирд өзү мүстәгил нәтичә чыхарараг, ана мәнәббәтинин гүдрәти һаггындакы чүмлә илә дејиләнләрә јекун вурур.

Чүмлэләр арасында бу үзви әлагә һарадан ирәли кәлмишидир? Бу, һәр шејдән әввәл, фикрин һиссәләри арасындакы дүзкүн, ардычыл әлагәләрдир ки, чүмлэләрдә өз әксини тапмышдыр. Әкәр шакирд һадисәни там вә ардычыл мәнимсәмәздисә, шүбһәсиз ки, чүмлэләр арасындакы бу бағлылыг да олмазды.

2-чи мәтн

Бир гарагуш пишијин баласыны көтүрдү. Ана да, гуш да ал ган ичиндә иди. Онлар вурушмаға башладылар. Пишик чох јорулмушдур. Гарагуш пишикдән күчлүдүр. Пишик гушу мәнв еләди.

Ана мәнәббәти күчлүдүр.

Бу јазыны јазан шакирдин мәтни там вә ардычыл мәнимсәмәдији ајдынча һиссә олунур. Чүнки о, биринчи шакирддән фәргли олараг, һадисәнин баш вердији вахты, хошбәхт аиләнин кечирдији шән аиләри, гушун һараданса пејда олмасыны вермәмиш, бирдән-бирә «Бир гарагуш пишијин баласыны көтүрдү» чүмләси илә башламышды ки, бу да охучуда мәтнин орижиналы һаггында ајдын тәсәввүр ојатмыр.

Икинчи чүмлә илә биринчинин арасында мәнкәм әлагә јохдур; шакирд һәм ананын, һәм дә гушун ал ган ичиндә олмасынын сәбәбини әввәлчә вермәк әвәзинә, сонраја (үчүнчү чүмләјә) кечирмишди. Дөрдүнчү чүмлә илә бешинчи чүмлә арасында да әлагә позулмушдур. Јә'ни, сәбәблә нәтичәнин јери дүзкүн верилмәмишди. Ахы, пишијин чох јорулмасынын сәбәби гушун ондан гат-гат күчлү олмасыдыр!

Беләликлә, бу ики јазынын мүгајисәси көстәрир ки, шакирд һаггында данышдығы (јаздығы) һадисәни ифадә едәркән мәнз онун мәзмунуна истинад едир. Бу истинад мәнбәји нә гәдәр дүзкүн мәнимсәнилмиш олурса, нитгин формасы да бир о гәдәр ајдын, доғру, ардычыл олур. Әксинә, фикрин мәзмуну сәһв, дағыныг мәнимсәнилдикдә, нитгин формасы да нөгсанлы олур, чүмлэләр арсындакы ардычыллыг позулур.

Демәли, рабитәли нитгин формасы мәзмунун мәнимсәнилмә дәрәчәсиндән асылыдыр.

Мәзмун нечә мәнимсәнилмишсә, форма да она мүвафиг

кәлир. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, илк нөвбәдә шакирд мәзмуну дәриндән мәнимсәмәлидир.

Нитг просесиндә мәзмуна истинад етмәк, она әсасланмаг дүзкүн чүмлә гурмаға, мәнтиги вурғуну јериндә ишләтмәјә, чүмләни дүзкүн охумаға, фәсиләләрә дүзкүн риәјәт етмәјә дә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Шакирдин өзү данышмыр вә ја јазмырса, о, башгасыны динләјир, јахуд башгасынын јаздығыны (өјрәнмәк мәгсәди илә) охујурса, онун фәалијјәти, јухарыдакынын әксинә олараг, нитгин формасындан мәзмунуна доғру јөнәлир. Белә һалда шакирдин әсас истинад мәнбәји мүәллифин сечдији форма олур. Бура (формаја) исә сөзләрин сәс тәркиби, вурғусу, чүмлэләрдә сөз сырасы, мәнтиги вурғу, дурғу ишарәләри вә башга чәһәтләр дахилдир.

Дедикләримизи шәрһ вә сүбут етмәк үчүн фактлара мүрачигәт едәк.

Фәрс едәк ки, шакирд белә бир чүмләјә тәсадүф етмишди: «Чалыш, гардашын кими тәнбәл олма». О, чалыш сөзүндән сонра ишләдилмиш веркүл ишарәсинә әсасән, баша дүшәчәкдир ки, гардаш тәнбәлди, чүмләдә һаггында данышылан шәхсә мәсләһәт көрүрләр ки, она (гардашына) охшамасын, тәнбәл олмасын. Һәмин чүмләдә веркүл кими сөзүндән сонра гојуларса (чалыш гардашын кими, тәнбәл олма), шакирд белә баша дүшәр ки, гардаш тәнбәл дејил, гочагдыр. Чүмләдә һаггында данышылан шәхсин дә гочаглыгда она (гардаша) охшамасы мәсләһәт көрүлүр.

Көрүндүјү кими, бу чүмләнин мәзмунуну дүзкүн баша дүшмәкдә форма (хүсусән веркүл) әсас истинад мәнбәјидир. Һалбуки чүмләнин мүәллифи үчүн истинад мәнбәји мәзмун олмуш вә веркүл һәмин мәзмунун тәләби әсасында ишләдилмишди.

Ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк.

1. Кән'ан китабы Јасинә верди.
2. Китабы Јасинә Кән'ан верди.
3. Кән'ан Јасинә китабы верди.

Биринчи чүмләни охујан шакирд сөз сырасынын (јә'ни форманын) көмәји илә баша дүшүр ки, сөһбәт китабын башгасына дејил, мәнз Јасинә верилмәсиндән кедир. Икинчи чүмләдә сөһбәт китабы Јасинә башгасынын дејил, мәнз Кән'анын вермәсиндән; үчүнчүдә исә Кән'анын Јасинә башга шеји јох, мәнз китабы вермәсиндән кедир.

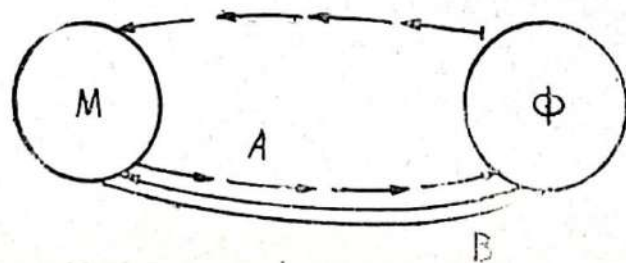
Бурада шакирдин башга истинад мәнбәји јохдур. О, мәз-

муну анчаг формаја эсастанараг мүэјјәнләшдирэ билэр. Экэр чүмләннн мүэллифи форманы дүзкүн сечмәмиш, сөзләри мәзмунун тәләбинә ујғун сыраламамышса, шакирд дә ону сәһв баша дүшәчәкдир; формадакы сәһв (әлбәттә, бу да мәзмун сәһвиндән доғру) мәзмунун да сәһв гавранылмасына сәбәб олачагдыр.

Она көрә дә јазан вә данышан мәзмуну дүзкүн мәнимсәмәли, она архаланараг мүвафиг форма сечмәлидир; охујан вә динләјән исә һәмнин форманы дүзкүн дәрк етмәли, онун көмәји илә мәзмуну олдуғу кими гаврамалыдыр.

Форманын дүзкүн сечилиб-сечилмәдијини нә илә мүэјјәнләшдирмәк олар? Бунун ме'јары нәдир? Экәр мүэллиф өз дүшүндүкләрини, јәни ифадә етмәк истәдији фикри олдуғу кими башгаларына чатдыра билмишсә, демәли, онун сечдији форма дүзкүндүр. Јох, экәр мүэллиф өз фикрини охучуја вә ја динләјичијә олдуғу кими чатдыра билмәмишсә, демәли, онун сечдији форма нөгсанлыдыр, сәһвдир, мәзмуна ујғун дејил.

Нитгнн мәзмуну илә формасы арасындакы бу гаршылыгы әлағә өзүнү ифадәли оху мәшғәләләриндә даһа мүрәккәб шәкилдә көстәрир. Белә ки, мүэллим евдә дәрсә һазырлашаркән мәтнн диггәтлә охујур. Јазычынын (шаирин, драматургун) сечмиш олдуғу форманы вә өзүнүн билијинә эсасән онун (мәтннн) мәзмунуну, идејасыны мәнимсәјир. О, формадан мәзмуна доғру кедир. Синифдә вәзијјәт дәјишир. Артыг инди мүэллим мәзмуна эсастаныр. Әјрәндијини мүвафиг форма (интонасија) васитәсилә ифадә едир. Шакирдләр мүэллимнн охудуғу материалын мәзмунуну онун ишләтдији форма эсасында баша дүшүрләр. Сонра эсәр үзәриндә иш апарылыр. Шакирд ону даһа дәриндән әјрәнир вә өзү ифадәли охуја башлајыр. Мүэллимнн охусу заманы формаја эсастанан шакирд, артыг өзүнүн охусу заманы мәзмуна эсастаныр. Беләликлә, ифадәли оху вахты ашағыдакына бәнзәр бир дөвријјә баш верир.

Бурада М һәрфи мәзмуну, Ф һәрфи форманы, А мүэллими, В исә шакирди көстәрир. Охлар мүэллим вә шакирдин зейни фәалијјәтинин истигамәтини (јәни формадан мәзмуна, ја мәзмундан формаја доғру истигамәт алдығыны) билдирир.

Ф-дән М-ә доғру верилмиш сыныг охлар мүэллимнн евдәки фәалијјәтини, эсәри әјрәнмәк үчүн охумасыны көстәрир. Бу вахт шакирд олмур. Она көрә дә охлар бирчә дәфә верилмишдир.

Мүэллим эсәри синифдә ифадәли охудуғда исә мәзмундан формаја доғру кедир, бу вахт шакирдин фәалијјәти мүэллимнн фәалијјәтинин әксинә олур. Шакирд формадан мәзмуна кедир. Шакирд дә эсәри ифадәли охујаркән мәзмундан формаја доғру истигамәт алыр, амма мүэллимнн истигамәти дәјишир. О, шакирдин мәзмуну нечә мәнимсәмиш олдуғуну, онун (шакирдин) ишләтдији форма (интонасија) эсасында мүэјјәнләшдирир.

Фәрз едәк ки, мүэллим VI синифдә тәдрис едилән «Көрмәдим» гошмасынын ифадәли охусуна һазырлашыр: һәмнин ше'рин биринчи бәнди беләдир:

Бивәфанын, мүхәннәсин, накәсин

Доғру сөзүн, дүз илгарын көрмәдим.

Намәрдин дүнјада чох чәкдим бәһсин,

Намусун, гејрәтин, арын көрмәдим.

Мүэллим бивәфа, мүхәннәс, накәс вә с. сөзләрин сәс тәркибинә эсасән мә'наларыны дәрк едир. Мәсәлән, о билир ки, б, и, в, ә, ф, а сәсләринн ардычыл бирләшмәсн конкрет мә'на ифадә едир. Еләчә дә башга сәсләрнн мүэјјән гајдада бирләшәрәк һансы мә'наны билдирдији мүэллимә ајдындыр.

Демәли, мүэллим сөзләрин сәс тәркибинә (формасына) эсасән онларын мә'насыны ајдынлашдырыр.

Сонра биринчи мисранын һәмчинс үзвләрдән, даһа дәгиг десәк үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләриннн биринчи тәрәфләриндән ибарәт олдуғуну, араларында веркүл ишарәси ишләндијини көрүр. Һәмнин сөзләрин арасындакы грамматик әлағәләрин көмәји илә мә'на әлағәләрини ашкара чыхарыр. Ше'рин бөлкүсүнү (4+4+3) мүэјјәнләшдирир. Фасилә, интонасија, вурғу вә с. чәһәтләр үзәриндә дүшүнүр... Бүтүн бу формал әләмәтләр эсасында бәнди мәзмунуну дәрк едир.

Синифдә, јәни ифадәли оху просесиндә исә дәрк етдији мәзмуну шакирдләрә чатдырмаға чалышыр ки, бу вахт онун истинад мәнбәји мәзмун, шакирдинки форма олур.

Ше'рин галан бәндләри дә ејни гајда илә ифадә едилир.
Бура гәдәр дедикләримиздән бә'зи нәтичәләр чыхармаг мүмкүндүр:

1. Нитг инкишафында тәкчә формаја вә ја тәкчә мәзмуна әсасланмаг гәтијјән доғру дејилдир.

2. Шакирдин лүгәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн сөзләрин, чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн чүмләләрин, рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн тәсвир объектинин мәзmunуну мәнимсәтмәк, онун әсасында форма сечилмәсинә наил олмаг лазымдыр. Данышыг вә јазы просесиндә шакирд мәзmunдан формаја доғру кәлмәлидир.

Әввәл завод мәфһумуну, онун әләмәтләрини, сонра завод сөзүнү, онун вурғусуну, тәләффүзүнү, јазылышыны өјрәнмәлидир. Әввәл шакирд билијә малик олмалы, сонра ону ифадә едән чүмлә типнү үзәриндә дүшүнмәлидир.

3. Башгасынын нитгини өјрәнәркән шакирдин фәалијјәтинин формадан мәзмуна доғру истигамәтләндирмәлијик. Өјрәнәркән сөзүнү она көрә ишләдирик ки, шакирд әсәри ики мәгсәдлә охујур: а) өјрәнмәк үчүн б) өјрәндијини ифадә етмәк үчүн. Биринчи һалда формадан мәзмуна, икинчидә мәзmunдан формаја истигамәти әсасдыр.

Әлбәттә, мүтәхәссисләр вә мүәллимләр бизим дедикләримизлә разылашмаја да биләрләр. Чүнки, бунлар шәхси мүләһизәләрди вә мәсләһәт, фикир мүбадиләси тәриги илә јазыламышдыр.

Н. ӘМӘДОВ,
Минкәчевир Шәһәр Халг Маариф
Шо'бәсинин мүдири.

САДӘ ЧҮМЛӘНИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ИФАДӘЛИ ГИРАӘТ ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

(Интонасија үзәриндә иш тәчрүбәсиндән)

Азәрбајчан дили тәдрисини кејфијјәтчә јажшылашдырмаг үчүн диггәт јетирилмәли саһәләрдән бири дә шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсидир.

Ифадәли охумаг вә даныша билмәк мүәллимин методик усталыгынын ән вачиб шәртләриндәндир. Мәшһур методистләр ифадәли гираәтә грамматика тә'лиминдә ән сәмәрәли үсул кими гијмәт вермишләр. Көркәмли методист А. М. Пешковски грамматиканын, хүсусилә синтаксисин өјрәнилмәсиндә ифадәли гираәтин бөјүк вә хүсуси әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрмишдир.

Ифадәли гираәт ана дили вә әдәбијјата, онун зәнкинлијинә, рәнкарәнклијинә дәрин мәнәббәт һисси тәрбијә едир. О шакирдләри јени мә'лумат вә тәсәввүрләрлә зәнкинләшдирир, онларын дүнјакөрүшүнү кенишләндирир вә мәдәни сәвијјәләринин јүксәлдилмәсинә көмәк едир, ејни заманда елмләрин әсасларыны, һәр шејдән әввәл дил вә әдәбијјат фәнләрини мөһкәм вә дәриндән мәнимсәмәләрини тә'мин едир. Она көрә дә Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси үзәриндә иш өзүнә мөһкәм јер тутмалыдыр.

Ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишафы үзрә иш Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәлә ибтидаи синифләрдән башлајараг апарылыр вә сонракы тәдрис илләриндә кетдикчә тәкмилләшдирилир. Шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн синтаксисин тәдриси кениш имкан јарадыр. Синтаксисин систематик тәдрисинә исә VI синифдә дәрс илинин II јарысындан башланылыр. Садә чүмлә синтаксисинин тәдриси заманы шакирдләрә ифадәли гираәт

вәрдишләрини дәриндән ашыламаг үчүн онларын интонасија, фасилә вә мәнтиги вурғулардан дүзкүн истифадә едә билмәләринә наил олмаг лазымдыр. Бунун үчүн һәр бир мөвзунун тәдриси заманы мүәллим интонасија, фасилә вә мәнтиги вурғу үзәриндә мүшаһидә апармалы вә шакирдләрин гираәтинә дүзкүн истигамәт вермәјә чалышмалыдыр.

Шакирдләрә ифадәли гираәт вәрдишләрини асанлыгла ашыламаг үчүн онлары ифадәли гираәт васитәләри илә таныш етмәк лазым кәлир ки, бу мүнүм васитәләрдән бири дә интонасијадыр.

Интонасија үзәриндә апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, интонасија грамматика вә хүсусән синтаксислә билаваситә әлагәдардыр. О да башга грамматик формалар кими чүмләдә мүнүм рола маликдир. Чүмләдә фикрин битдији тәкчә фе'л формалары илә дејил, һәм дә интонасија илә ифадә олунур. Интонасија сөзләр, сөз групплары вә еләчә дә чүмләләр арасында әлагәни ифадә етмәк үчүн ән лазымлы васитәләрдәндир.

Һәр чүмлә өзүнә мөхсус интонасијаја маликдир. Интонасија чүмләдәки фикир вә һиссләрин ифадәси үчүн әләвә васитәдир. Академик Г. П. Фирсов көстәрир ки, интонасија бизим нитгимизин елә мүнүм бир компонентидир ки, онсуз ајры-ајры сөзләр мә'нача бир-биринә кифајәт гәдәр бағланыб, елә чүмлә әмәлә кәтирә билмәз ки, онда объектив варлыг там дүзкүн, дәгиг әкс олунсун вә данышанын она мүнәсибәти көстәрилсин.

Интонасијадан дүзкүн истифадә едилмәмәси чүмләдә мә'на долашыглыгына апарыб чыхара биләр. Ән ади садә бир чүмләннин интонасијасыны дәјишмәклә ону мұхтәлиф мә'на вариантларында охумаг мүмкүндүр. Мәсәлән, «Достумун көзәл һекајәләри мәни илһама кәтирир» чүмләси интонасијадан асылы олараг мұхтәлиф шәкилләрдә анлашыла биләр. Әввәлән, бу чүмләни һәгиги мә'насында елә охумаг олар ки, һәгигәтән өз достунун көзәл һекајәләриндән илһам алан бир адамын һиссләри өз әксини тапар. Икинчиси, бу чүмләдәки «достумун» сөзүнү елә сәс тону илә охумаг олар ки, орада дост дејил, әксинә көз көрмәк истәмәјән бир адам һаггында данышылдыгы һисс олунур. Еләчә дә «көзәл һекајәләринни», «илһама кәтирир» сөзләрини дә мүстәгим мә'нада дејил, кинајә тәрзиндә ишләтсәк, һәмнин сөзләри хүсуси интонасија илә (буну кинајә интонасијасы да адландырмаг олар — Н. Ә.).

бәзәмәк лазым кәлир. Бунун нәтичәсиндә һәгиги достун хоша кәлмәјән һекајәләриндән зәһләси кедән бир адамын тәәсүраты верилмиш олар. Бундан башга һәмнин чүмлә һәм һәгли (ади тәсвири), һәм суал, һәм дә нида интонасијасы илә охуна биләр ки, бу заман чүмләннин үч варианты мејдана чыхыр:

1. Достумун көзәл һекајәләри мәни илһама кәтирир.
2. Достумун көзәл һекајәләри мәни илһама кәтирир?
3. Достумун көзәл һекајәләри мәни илһама кәтирир!

Ән ади садә бир чүмләдә интонасија вариантынын дүзкүн ишләдилмәмәси күлүнч мә'на доғура биләр. Мәсәлән, «Ваһид, бишди, тез кәл» чүмләсиндә Ваһид сөзүнү чағырыш (хитаб) интонасијасы илә охудугда мә'лум олур ки, нәјинсә бишмәси Ваһидә хәбәр верилир. Әксинә, бу чүмләдә «Ваһид» сөзү чағырыш интонасијасы илә охунмајыб, ондан сонра фасилә едилмәзсә, чүмләдә Ваһидин јанмасы һаггында башгасына мә'лумат верилдији анлашылар.

Шифаһи нитгдә данышыг интонасијасы кифајәт гәдәр дәгиг вә ифадәли олмаса да дүзкүн олур. Белә ки, мәсәлән, һәр һансы бир һадисәдән кәдәрләнмиш адам һәмнин һадисә һаггында башгасына мә'лумат верәркән һадисәјә өз кәдәрли мүнәсибәтини мұвафиг интонасија васитәсилә вермәли олур. Лакин гираәт заманы вәзијәт тамамилә башгалашыр. Бу заман башгасынын һисс вә һәјәчанларыны верә билмәк кими чәтин бир мәсәлә гаршыја чыхыр. Одур ки, бәдин әсәрләрин охунушу заманы адәтән чохла интонасија сәһвләринә јол верилир. Һәтта белә сәһвләр тәкчә шакирдләр тәрәфиндән дејил, мүәллимләр тәрәфиндән дә бурахыла биләр. Буна көрә дә охунан мәтндә мүәллифин һадисәләрә мүнәсибәтини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк вә она мұвафиг интонасија варианты сечмәк вачиб мәсәләдир. Мәтнин мәзмунундан асылы олараг мұвафиг интонасија варианты тапмаг үзәриндәки иш ифадәли гираәт мәшғәләләринә үслуби истигамәт верир.

Әлбәттә, мәтнин мәзмунунун дәрк едилмәси әсасында мұвафиг интонасија варианты сечмәк кими чәтин бир мәсәләни там мә'насы илә шакирдләрин үзәринә атмагла иши битмиш һесаб етмәк доғру олмаз. Һәр шејдән әввәл мүәллимнин нүмунәви дүзкүн ифадәли гираәти, дүзкүн интонасија варианты сечә билмәси шакирдләрдә әсәри охумаға мараг ојатмалы, әсәр үзәриндә онлары дүшүндүрмәли, бәдин-ифадәли гираәтә һәвәсләндирмәли, онларын бәдин зөвгүнүн инкишафына вә оху техникасына мүкәммәл јијәләнмәләринә көмәк

етмелидир. Бундан элава тэлим заманы мүүллимин дүзэлиш вэ көстэришлэри да мүнүм јер тутмалыдыр. Элбэттэ, мүүллимин дүзэлиш вэ көстэришлэри шакирдлэрин механики олага ону тэкрар етмэлэринэ чеврилмэмелидир. Мүүллим шакирдлэри мәтнин ифадэли гираэти үзэриндэ ишлэдэркэн һансы һалларда дүзэлиш вэ көстэришлэр вермэк лазым олдуғуну мүүјјәнләшдирмелидир. Мәсэлән, һәр һансы бир чүмләннин охунушунда лазыми һалларда мәнтиги ифадэлик (мәнтиги вурғу, чүмлэ үзвлэринин садаланмасы вэ с.) мүүллим тэрәфиндән көстэрилэ билэр. Сәс тембриндәки дәјишилмэлэрлэ элагәдар олан емоционал ифадэлијэ кәлдикдә исә бурада мүүллимин дүзэлиш вэ көстэришлэри о гәдәр дә вачиб дејилдир. Чүнки бу, јәни емоционал ифадэлик мәтни охујанын өз шәхси һәјәчанлары илә билаваситә бағлы олур.

«Дүзкүн интонасија әсас етибары илә охучунун әсәрдә әкс етдирилән һәјати һәгигәтлэ әһатә олунмуш факт вә һадисәләрә чанлы мүнәсибәти вә онлары гијмәтләндирә билмәси нәтичәсиндә јараныр».¹

Грамматик фасиләләр гыса олуб әсасән дурғу ишарәлэри илә бағлы олан фасиләләрди. Бу фасиләннин әсас вәзифәси чүмлэдә лазыми сөзлэри бир-бириндән ајырмагдан ибарәтди. Мәсэлән, чүмләннин араларында дурғу ишарәлэри ишләдилән һәмчинс үзвлэри арасындакы фасиләлэри буна мисал көстөрмәк олар. «Бу кәндләр јамјашыл ағачлар, (бағлар) вә бағчалар ичиндә итмишди» чүмләсиндәки һәмчинс үзвләр арасында грамматик фасиләләр едилмәлидир.

Мәнтиги фасилә ифадэли гираәт заманы даһа кениш рол ојнајыр. О, мөвчуд чүмлэдә сөз вә ифадэлэрин мәна етибары илә хүсусилә ајрылмасына, мүүјјән сөз вә ифадәннин мәнасына даһа ајдын нәзәрә чарпдырмаға вә еләчә дә сөзләр вә ифадәләр арасында мәначә вәһдәт јаратмаға хидмәт едир. Мәнтиги фасиләләр вәситәсилә чүмлэ нитг вәһидлэринә, синтагмлара ајрылмагла бәрәбәр ејни заманда онлар бир фикир әтрафында чүмлэдә бирләширләр. Мәнтиги фасиләләр әксәр һалларда дурғу ишарәлэри илә ујғун кәлир. Лакин бир сыра һалларда сөзләр арасында мәнтиги фасилә едилдији һалда һеч бир дурғу ишарәсинә еһтијач олмур. Хитаб вә ара сөзләр чүмләннин башга үзвлэриндән мәнтиги фа-

¹ Е. В. Јзовитскиј, Выразительное чтение как средство эстетического воспитания», Учпедгиз, Москва, 1959, стр. 49.

силәләрлә ајрылыр вә бу заман мұвафиг дурғу ишарәлэри ишләдилир:

Колхозчу јолдашлар! /Сиз јени һәјатын јени тәсәррүфатчыларысыныз.

Сәнәт, (доғрудан да) инсанын мәнави көмәкчисидир. Сада чүмлэдә мүбтәда илә хәбәр арасында, мәсдәр тәркиби илә чүмләннин башга үзвлэри арасында фасилә едилдији һалда һеч бир дурғу ишарәсинин ишләдилмәсинә еһтијач галмыр.

Дәрс /вахтында башланды.

Баш кеологун гәрарыны ешидән газмачылар/ мәттәл галмышдылар.

Психоложи фасиләјә кәлдикдә, о, һәм грамматик, һәм дә мәнтиги фасиләләрдән бир сыра хүсусијәтлэри илә фәргләнир. Әввәлән, психоложи фасилә өз мүддәти етибары илә грамматик вә мәнтиги фасиләләрдән даһа узундур. Икинчи бир тәрәфдән психоложи фасилә сөз вә ја ифадәни чүмлэдәки башга сөз вә ифадәләрдән ајырмагла бәрәбәр она емоционал рәнкарәнклик верир. О, мәнадан даһа чох һиссләрлә бағлы олур ки, гәһрәманын вә ја мүүллифин дахили һәјәчан вә һисслэрини верә билмәјә хидмәт едир. К. С. Станиславски көстәрир ки, мәнтиги фасилә ағыла хидмәт едирсә, психоложи фасилә һиссләрә хидмәт едир. Она көрә дә о, нә нитгин синтактик гурулушу, нә дә дурғу ишарәлэринә табе олур. Мәһз буна көрә дә психоложи фасиләләрдән бәдн оху заманы даһа кениш истифадә едилир. Лакин ифадэли гираәт заманы да шакирдлэрин психоложи фасилә һаггында мәлуматлары олмасы вачибди. Белә ки, мүддәти етибары илә мәнтиги фасиләлэри узатдыгда психоложи фасиләјә чевриләр вә чүмләннин гурулушунда вә еләчә дә мәнасында әсаслы дәјишиклик әмәлә кәтирә биләр.

Чох вахт психоложи фасиләләр јазыда дурғу ишарәлэри илә дә верилир. Белә ки, психоложи фасилә едиләчәк јердә, јәни мүүјјән сөз, ифадә вә ја чүмлэдән сонра чох нөгтә вә ја тире ишарәлэри гојулур. Шакирдләрә ифадэли гираәт вәрдишлэри ашылајаркән онлара психоложи фасиләннин хүсусијәтлэрини дә изаһ етмәк вә ону грамматик вә мәнтиги фасиләләрдән фәргләндирмәји өјрәтмәк лазымдыр.

Сада чүмлә бәһсиндә өјрәдилән илк мөвзу «чүмлә һаггында үмуми мәлумат»дан ибарәтди. Лакин бу мәлумат VI синиф шакирдлэри үчүн сөзүн кениш мәнасында һеч дә јени дејилдир. Чүнки һәлә ибтидан синифләрдән башлајараг шакирдләрә чүмлә һаггында үмуми мәлумат верилир вә онлар

чүмләнни битмиш бир фикри ифадә етдијини» јахшы билир-ләр. Она көрә дә «чүмлә һаггында мә'лумат» мөвзусуну тәдрис едәркән шакирдләрин һәлә ибтидан синифләрдән билдикләрини садәчә олараг тәкрат етмәклә кифајәтләнмәк олдирмаз. Тәчрүбә вә мұшаһидәләр көстәрир ки, бу сәһәдә мәктәпләримиздә чидди нөгсанлара јол верилир. Бир чох Азәрбајчан дили мұәллимләрн «чүмлә» мөвзусунун тәдриси заманы шакирдләрә чүмләнни тәрифини бир даһа әзбәрләтмәк вә грамматика дәрслијиндә верилмиш мә'луматы сәһни олараг изаһ етмәклә кифајәтләнирләр. Нәтичәдә дә шакирдләр бу мөвзунун тәдрисиндән сонра чүмлә һаггында ашағы синифләрдә ешитдикләриндән башга, әсасән јени бир шеј өјрәнмирләр. Бу, әсасән ондан ирәли кәлир ки, VI синфин грамматика дәрслијиндә чүмлә һаггында чох гыса мә'лумат верилмәклә кифајәтләнилмишдир. Дәрсликдә дејилир: «Мүәјјән бир фикир башгаларына мөвзун вә шәкилчә бир-биринә бағланмыш бир нечә сөзлә вә ја бир сөзлә ифадә едилир; мәсәлән: Көзәл јәј кечәси иди. Ајдынлыг иди. Һава сакит иди. Тәбиәт олдугча көзәл бир мәнзәрә алмышды (Ҷ. Ҷ.) Сәһәр-дир.

Даһа сонра бу парчада битмиш фикир ифадә едән беш чүмлә олдугу көстәрилир вә бунларын бир-бириндән сөзләрин мигдарына көрә фәрғләндији изаһ едиләрәк белә бир тәриф верилир:

«Битмиш фикри ифадә едән бир нечә сөзүн бирләшмәсинә вә ја бир сөзә чүмлә дејилир» (сәһ. 3).

Мә'лумдур ки, бу тәриф һәлә ашағы синифләрдән шакирдләрә јахшы бәллидир. Һәтта онлар ону да јахшы билирләр ки, фикрин битдијини чүмләнни сонунда гојулмуш нөгтә ишарәси илә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. VI синиф шакирдләрн бурада бир гәдәр ирәли кедәрәк чүмләнни нә вахт битмиш фикир ифадә едә биләчәјини, даһа доғрусу нә заман чүмләнни сонунда нөгтә ишарәси гојулачағыны өјрәнмәлидирләр. Бу мәгсәдлә дәрсликдә изаһат вериләрәк көстәрилир ки, «Һәр бир сөз јығыны чүмлә әмәлә кәтирә билмәз... Сөзләрдән чүмлә дүзәлтмәк үчүн онлар һәм мөвзунча, һәм дә шәкилчә бир-биринә бағланмалыдир. Мәсәлән: вагонун пәнчәрәсинә сөјкәнмиш Чәмил јанында дуран Таһирә сары дөнәрәк, әли илә габағы көстәрди. Бу чүмләдә сөзләр бир-биринә һәм

¹Бак. М. Ширәлијев, М. Һүсәјнзәдә, Азәрбајчан дилинин грамматикасы, 1965-чи ил, сәһ. 3.

мөвзунча, һәм дә шәкилчә бағландығы үчүн битмиш бир фикир ифадә едир» (сәһ. 3).

Дәрсликдә верилән бу изаһат «битмиш фикир» ифадәсини там мә'насы илә әһатә етмир. Чүнки фикрин битмәси үчүн јалныз сөзләрин һәм формача, һәм дә мөвзунча бир-биринә бағланмасы кифајәт дејил. Мәсәлән, «Илк комсомол тәшкилатынын катиби Әһмәд Мусајевин фәдакарлығы» ифадәсиндә сөзләр һәм мөвзунча, һәм дә формача бир-биринә бағланмышдыр. Лакин бу, һеч дә битмиш фикри ифадә едән чүмлә адландырыла билмәз. Бунун чүмлә олмасы үчүн мұвафиг интонасија лазым кәлир. Даһа доғрусу фикир мөвзунча битдији кими интонасија чәһәтиндән дә битдији заман чүмлә јаранмыш олур.

Демәли, битмиш фикри ифадә етмәк үчүн јалныз сөзләрин бир-бири илә бағланмасы кифајәт дејил, онун һәм дә интонасија чәһәтиндән битмәси вачибдир. Ајрылыгда көтүрүлмүш бир сөзүн вә ја бир-бири илә әлагәјә кирмиш сөзләрин чүмлә һалында формалашмасы үчүн мұвафиг интонасија варианты сечмәк зәруридир.

«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијинин «Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусунда интонасија мәсәләсинә тохунулмадығына бахмајараг Азәрбајчан дили мұәллими бу мөвзунун тәдриси заманы интонасија үзәриндә мұшаһидә апармаг үчүн кениш имканлара маликдир. О, һәмнин мөвзудақы дәрси ашағыдақы шәкилдә апара биләр:

Мүәллим шакирдләрин ашағы синифләрдә чүмлә һаггында алдылары мә'луматлары үмумиләшдирмәк мәгсәди илә синфә мұрачиәт едәрәк онларын чүмлә һаггында нә билдикләрини сорушар.

Шакирдләрин чавабларындан мә'лум олачаг ки, чүмлә битмиш бир мүәјјән фикри ифадә едир, чүмләдә бир вә ја бир нечә сөз иштирак едә биләр. Сөзләрдән чүмлә әмәлә кәтирмәк үчүн онлары мөвзун вә формача бир-биринә бағламаг лазымдыр. Бүтүн шакирдләр тәрәфиндән дејиләнләр үмумиләшдириләрәк чүмләјә белә бир тәриф вермәк олар: «Битмиш бир фикри ифадә едән сөзә вә ја бир нечә сөзүн бирләшмәсинә чүмлә дејилир». Чүмләјә үмуми бир тәриф верилдикдән сонра мүәллим лөвһәјә ашағыдақы кичик мәтни јазар: «Кечә. Сакитликдир. Гар јағыр. Һава чох сојуг дејил. Лакин шахта дүшәчәји һисс олунур. Овчу мешәдән узаглашыр».

Мүәллим мәтни бир дәфә мұвафиг интонасија илә охудугдан сонра шакирдләрә мұрачиәт едир:

Мүэллим — Бу мәтндә нечә чүмлә вардыр?

Шакирд — Бу мәтндә 6 чүмлә вардыр.

Мүэллим — Биринчи чүмлә нечә сөздән ибарәтдир?

Шакирд — Биринчи чүмлә бир сөздән ибарәтдир.

Мүэллим — 2-чи чүмлә нечә сөздән ибарәтдир?

Шакирд — 2-чи чүмлә дә бир сөздән ибарәтдир.

Мүэллим — Сонракы чүмлэләрин һәр бириндә нечә сөз иштирак едир?

Шакирд — 3-чү чүмлэдә 2, 4-чү чүмлэдә 4, 5-чи чүмлэдә 6 сөз вә 6-чы чүмлэдә 3 сөз иштирак едир.

Мүэллим — Бу мәтнин 6 чүмлэдән ибарәт олдуғуну сиз нечә мүүжәнләшдирә билдиниз?

Бу суала шакирдләрин чавабы тәхминән белә олачагдыр:

Шакирд — Сиз һәр чүмләннин сонунда фасилә едир, сәсинизи алчалдырсыныз. Бундан башга һәр чүмлэдән сонра нөгтә ишарәси гојмушсунуз. Нөгтә ишарәси чүмләннин битдијини көстәрир. Бу мәтндә дә 6 јердә нөгтә гојулмушдур. Демәли, мәтндә 6 чүмлә вардыр.

Мүэллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр көстәрилән мәтндә 6 чүмлә олдуғуну дәгиг мүүжәнләшдирсинләр. Нәтичәдә, шакирдләрә ајдын олмалыдыр ки, һәмнин чүмлэләрин сонунда сәс тону алчалыр, фасилә едилир вә јанында нөгтә ишарәси гојулур. Даһа сонра мүэллим чүмләјә верилмиш тәрифши шакирдләрә даһа ајдын шәрһ едәрәк көстәрә биләр ки, бир сөз вә ја бир нечә сөз һәлә ајрылыгда чүмлә һесаб едилә билмәз. Онлар фикрин битдијини ифадә етдикдә чүмлә шәклинә дүшүр. Фикрин битдијини исе һәм грамматик әламәтләр, һәм дә интонасија илә мүүжәнләшдирмәк мүмкүндүр. Чүмләнни јалныз формал әламәтләринә (јәни сөзләрин формача — шәкилчиләр васитәсилә бир-биринә бағланмасы вә ја мүвафиг хәбәр шәкилчиләри гәбул етмәсинә) көрә мүүжәнләшдирмәк кифајәт дејилдир. Чүнки елә чүмлэләр вардыр ки, онлар һеч бир формал әламәт гәбул етмәдән битмиш фикир ифадә едә билир. Белә чүмлэләрдә фикрин битдији јалныз интонасија васитәсилә мүүжәнләшдирилир. Мәсәлән, лөвһәдәки мәтндә 1-чи («Кечә») вә 2-чи чүмлә («Сакитликдир») јалныз бир сөздән ибарәтдир. Лакин бу чүмлэләр арасында мүүжән фәрг вардыр. 1-чи чүмлэдә һеч бир формал әламәт јохдур. Бу чүмлэдә фикрин битдији јалныз интонасија васитәсилә ифадә едилмишдир. 2-чи чүмлэдә исе формал әламәт, јәни хәбәр шәкилчиси (-дир) иштирак едир. Демәли, бу чүмлә

интонасијача битдији кими формал чәһәтдән дә битмишдир. Бу ики чүмләннин 1-дә интонасијаја чидди риајәт етмәк даһа чох тәләб едилир. Чүнки бу чүмлэдән сонра сәс тону кифајәт гәдәр алчалдылмајыб фасилә едилмәзсә «кечә» сөзүнүн битмиш фикир ифадә етдији анлашылмаз вә о, сонракы чүмләјә («сакитликдир») бирләшәрәк онун тәркиб һиссәсинә чевриләр, бунун нәтичәсиндә дә «Кечә сакитликдир» чүмләси алынар.

Мүэллим мәтндәки һәр бир чүмлэдә интонасијанын ролуну изаһ етмәк үчүн мәтни мүхтәлиф интонасија вә фасиләләрлә охујуб шакирдләрә баша сала биләр ки, һәр бир чүмләннин сонунда сәс тону мүүжән дәрәчәдә ашағы дүшмәли вә бунунла да фикрин интонасија чәһәтдән битдији ифадә едилмәлидир. Мәтнин сонракы чүмлэләринин сонунда сәс тону кифајәт гәдәр алчалдылмадыгда һәмнин чүмлэләр бирләшәрәк мүрәккәб чүмләјә чеврилә биләр. Мәсәлән, «Һава чох сојуг дејил» чүмләсинин сонунда сәс тону кифајәт гәдәр алчалдылмајыб, гыса фасилә едилдикдә һәмнин чүмлә сонракы чүмлә илә («лакин шахта дүшәчәји һисс олунур») јахынлашараг «Һава чох сојуг дејил, лакин шахта дүшәчәји һисс олунур» мүрәккәб чүмләсини эмәлә кәтириләр.

Беләликлә, мүэллим чүмләннин эмәлә кәлмәсиндә интонасијанын вә фасиләләрин ролуну шакирдләрә дәгиг изаһ етмәјә чалышмалыдыр. Нәтичәдә шакирдләр лөвһәјә јазылмыш кичик мәтни ики мүхтәлиф вариантларда охујараг интонасијанын дәјишмәсини мүшаһидә едә биләрләр. Мүэллим исе һәр ики вариантда сәсин дәјишмәсини вә фасиләләри шакирдләрә әјани шәкилдә көстәрмәк үчүн лөвһәннин бир тәрәфиндә мәтни 1-чи вариантда, дикәр тәрәфиндә исе 2-чи вариантда јазыб интонасијанын схемини көстәрмәк үчүн ашағыдакы шәрти ишарәләрдән истифадә едә биләр:

I вариант

Кечә. Сакитликдир. Гар јағыр. Һава чох сојуг дејил. Лакин шахта дүшәчәји һисс олунур. Овчу мешәдән узаглашыр.

II вариант

Кечә сакитликдир. Гар јағыр. Һава чох сојуг дејил. Лакин шахта дүшәчәји һисс олунур. Овчу мешәдән узаглашыр.

Интонасија үзәриндә мүшәһидәни давам етдирмәк үчүн дәрсликдәки евә вериләчәк I нөмрәли тапшырығын мәзмунуну бир гәдәр дәјишдирмәк олар. Белә ки, тапшырыгда тәләб олуанлара мүәјјән әләвәләр едилә биләр. Тапшырыгда дејилір: Ашағыдакы сөз группларыны мәзмун вә шәкилчә әләгәләндириб дүзәлдин вә дәфтәриннизә јазын (дәрслик сәһ. 4). Тапшырыгда верилән «сөз групплары» исә шәкилчиләри ихтисар едилмиш 8 чүмләдән ибарәтдир. Бу чүмләләрдә сөзләрин сырасы да дәјишдирилмәмишдир. Одур ки, шакирдләр бу тапшырыгда верилмиш сөзләри чох асанлыгла бирләшдириб чүмлә әмәлә кәтирә биләрдәр. Мәсәлән, тапшырыгда верилмиш «Халг, тәсәррүфат, бүтүн, саһә, гәләбә, бөјүк» сөз группларыны әләгәләндириб чүмлә әмәлә кәтирмәкдә шакирдләр һеч дә чәтинлик чәкмәјиб, сөзләрин јерини белә дәјишмәдән һәмин сөзләри «Халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндә гәләбәләримиз бөјүкдүр» шәклиндә чүмлә һалында бирләшдирә биләрдәр. Тапшырыг бу гајда илә ичра едилдикдә интонасија үзәриндә лазыми иш апармаг тәләб олумур. Она көрә дә мүәллим әләвә олараг тапшыра биләр ки, шакирдләр тапшырыгда верилмиш сөз группларынын һәр бириндән (8 сөз группу верилмишдир — Н. Ә.) ики чүмлә дүзәлтсинләр. Биринчи чүмләләр тапшырығын тәләбинә ујғун олараг, верилмиш сөзләрин сырасыны дәјишмәдән мәзмун вә формача бирләшдирмәклә, 2-чи чүмләләр исә һәмин сөзләрдән мүәјјән дәрәчәдә истифадә едилмәклә бәрәбәр, истәнилән башга сөзләрин әләвәси илә тәртиб едилсин. Нүмунә үчүн тапшырығын икинчи чүмләсини синифдә ашағыдакы кими шәрһ етмәк олар: «Фантан, курулту, чох, узаг, ешидилмәк» сөзләриндән ашағыдакы кими ики чүмлә тәртиб етмәк мүмкүндүр:

1. Фантанын курултусу чох узагдан ешидилирди.

2. Фантан курулдајыр, онун сәси чох узагдан ешидилди.

Бундан әләвә мүәллим интонасија үзәриндә даһа марағлы мүшәһидәләр апармаг үчүн дәрсликләрдән әләвә кичик һәчмли тапшырыглар да тәртиб едә биләр. Бу чүр тапшырыглар шакирдләрин интонасија үзәриндә мүшәһидә апармаларына имкан јарадыр. Интонасија үзәриндә апарылан иш исә шакирдләрин ифадәли гираәт вәрдишләринә јијәләнмәләрини асанлашдырыр.

Мәктәбләрдә апардығым мүшәһидәләр көстәрир ки, садә чүмләнин тәдриси просесиндә интонасија вә фасилә үзәриндә

мүнтәзәм олараг мүшәһидә апарылмасынын чох мүһүм әһәмијјәти вардыр.

Синтаксис материалларыны шакирдләрә мәнимсәтмәк вә еләчә дә онларда ифадәли гираәт вәрдишләрини лазыми дәрәчәдә инкишаф етдирмәк мәгсәди илә елә илк мәшғәләдән башлајараг интонасија вә фасилә үзәриндә чидди мүшәһидә апармалыдыр. Јадда сахламаг лазымдыр ки, интонасија илә әләгәдәр бурахылан сәһвләр һеч дә башга грамматик сәһвләрдән тәһлүкәсиз дејилдир. Әксинә илк мәшғәләләрдән башлајараг интонасија вә фасилә үзәриндә мүнтәзәм олараг иш апармадыгда шакирдләр даһа бир сыра чидди нөгсанлара јол верир, хүсусилә ифадәли гираәт вәрдишләринә лазымынча јијәләнә билмирләр. Онлар ән ади садә чүмләләри белә ифадәли охуја билмир, һәмишә чүмләләрдә верилмиш фикирләри динләјичијә олдуғу кими чатдырмагда чәтинлик чәкирдәр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, интонасија вә фасилә үзәриндә апарылан иш нәинки садә чүмләнин тәдриси просесиндә, үмумијјәтлә синтаксисә анд бүтүн мәшғәләләрдә нәзәрдән гачырылмамалыдыр.

Н. Б. БАЛЫЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

ОРТА МӘКТӘБДӘ УСЛУБИЈАТ МӘШҒӘЛӘЛӘРИНИН АПАРЫЛМАСЫНА ДАИР

Билдijимиз кими, орта мәктәб мүәллимләримизин гаршысында дуран мүнүм вәзифәләрдән бири өз фикрини ајдын, дегиг, јығчам вә аһәнкдар бир шәкилдә ифадә етмәји бачара-чаг јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмиш кәнчләр јетишдир-мәкдән ибарәтдир. Лакин үмуми вәзијјәти нәзәрә алсаг, демәк лазымдыр ки, бу вәзифәнин өһдәсиндән һәләлик лајигинчә кәлә билмирик. Бунун башлыча сәбәби исә Азәрбајчан дили дәрсләриндә верилән биликләрин әмәли нитгә шүүрлу сурәт-дә тәтбиг едә билмәк вәрдишләринин шакирдләрә лазымынча ашыланмасындан башга бир шеј дејилдир.

Јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмиш кәнчләр јетишдир-мәк ишинин әсасы Азәрбајчан дили дәрсләриндә гојулур. Азәрбајчан дили дәрсләри шакирдләримизә шифаһи вә јазылы нитгә шүүрлу, тәнгиди мүнәсибәт бәсләмәји өјрәдир.

Һамыја мә'лумдур ки, сон заманлара гәдәр дә һеч бир методик мәгаләдә, јахуд елми-методик әсәрдә орта мәктәб грамматикасынын әзбәрчиликлә өјрәдилмәси зәрурилијиндән бәһс едән олмамыш, Азәрбајчан дили фәннинин шүүрлу, әмәли сурәтдә тәдрис едилмәси һәмишә тәләб едилмишдир. Лакин садәчә тәләб вә шүарлар кифајәт дејилдир. Азәрбајчан дили фәнни материалынын өзү нәзәри, елми характер дашы-јыб, әзбәрчилик тәләб етдији бир шәраитдә формализм вә әзбәрчилик әлејһинә мәгаләләр јазмағын нә кими әһәмијјәти ола биләр? Демәли, тәдрис үсулундан даһа чох, бу фәннин мәзмуну үзәриндә фикирләшмәк лазымдыр.

Һазырда мәктәбләримиздә тәдрис олуан фәнн «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» адланыр. Һалбуки бу фәннин тәдриси илә шакирдләрә тәкчә дилимизин грамматик гајдаларыны дејил, үслуб нормаларыны, орфографик вә орфоепик гајдаларыны да өјрәтмәк нәзәрдә тутулур. Тәкчә грамматиканын өјрәдилмәси шакирдләрә лазым оланы верә билмәз. Бу-

ну сүбут етмәк үчүн грамматиканын нә олдугуну бир даһа јада салмаг фајдалыдыр. Грамматика нәдир?

Билдijимиз кими, грамматика чүмләдә сөзләрин дәјишмәси вә бирләшмәси гајдаларынын мәчмусудур. Өзү дә бу гајдалар грамматикада сабит, донуг, нисби мәнада дәјишмәз бир шәкилдә, һеч бир мөгсәд вә шәраит (үнсијјәт шәраити нәзәрдә тутулур) нәзәрә алынмадан өјрәнилир. Буна көрә белә гајдаларын өзү даһа чох әмәли дејил, нәзәри характер дашы-јыр. Бу гајдалардан бә'зиләри шакирдләрә шүүрлу сурәтдә өјрәдилсә дә, тәкчә бунлар шифаһи вә јазылы нитги инкишаф етдирә билмәз. Мәсәлән, грамматик нөгтеји-нәзәрдән Азәрбајчан дилиндә мүбтәда әввәл, хәбәр исә ондан сонра кәлир. Әкәр биз шакирдә тәкчә буну өјрәтмәклә кифајәтләнириксә, јә'ни ишимизи јалһыз бунунла мәһдудлашдырырыгса, фикримизчә, онун шифаһи вә јазылы нитгинин инкишафына анчаг мәнфи тә'сир көстәрмиш олуруг. Чүнки белә олдугда шакирдләр мөгсәддән вә фикрин мәзмунундан асылы олараг, бунларын јердәјишмәсиндәки хүсусијјәтләри билмәдикләриндән фикир инчәликләрини ифадә етмәкдә чәтинлик чәкәчәкләр.

Демәли, шакирдләрә грамматик гајдалардан даһа чох практик характерли үслуб нормалары өјрәдилмәлидир. Грамматик гајдаларын өјрәдилмәси дә нитг инкишафыны тә'мин етмәк мөгсәди күдмәлидир.

Бә'зиләри орта мәктәбдә үслуб нормаларынын өјрәдилмәсинә үстүлүк вермәји тәләб етдикдә, буну грамматика тәдрисинин инкары кими баша дүшүрләр. Һалбуки һеч ким грамматика тәдрисинин орта мәктәб програмындан узаглашдырыл-масы вә ја онун әһәмијјәтинин һечә ендирилмәси фикриндә дејилдир. Әксинә, мүнүм грамматик гајдалары, грамматик анла-јышлары билмәдән үслуб нормалары һагғында шакирдләрә мә'лумат вермәк мүмкүн дејилдир. Шакирд мүбтәда вә хәбәрин нә олдугуну билмәдән бунларын чүмләдәки јерини, әвәзлијин нә олдугуну, онун грамматик хүсусијјәтләрини өј-рәнмәдән бунун нитгдәки ролуну мәннимсәмәкдә, шүбһәсиз, чәтинлик чәкәчәкдир. Буна көрә дә әввәлчә шакирдләрә практик характерли грамматик гајдалары, даһа сонра исә бу билкләр зәмининдә әмәли характерли үслуб нормаларыны өј-рәтмәк лазымдыр.

Орта мәктәб дәрсликләринә дә «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дејил, онун мәзмунуна ујғун олараг, «Азәрбајчан дили», јахуд «Азәри дили» дәрслији ады верилмәлидир.

Шакирдләримизин шифаһи вә язылы нитгини инкишаф етдирмәк үчүн Азәрбајчан дили дәрсләриндә үслубијјат ишләринин апарылмасы зәруридир. Буна көрә дә Азәрбајчан дили дәрсликләринин мәзуну үслубијјат материалы һесабына зәнкннләшдирилмәлидир.

Сон заманлар, артыг әксәр методист вә дилчиләр орта мәктәбдә үслубијјат мәсәләләрини, хусусилә практик характерли үслуб нормаларынын өјрәдилмәсини әсас вәзифә кими гаршыда гојурлар. Фикримизчә, проф. А. Абдуллајев ашағыдакы сөзләрлә республикамызын әксәр методист вә мүәллимләринин, маариф ишчиләринин фикрини ифадә етмишдир: «Һазыркы мәктәбләримиздә вәзијјәт еләдир ки, грамматика вә орфографија фәнләрн һәр шеји инһисара алмыш вә үслубијјата исә аз да олса јер вермәмишдир. Лакин һәјат тәчрүбәси, габагчыл мүәллимләрлә апарылан мүсаһибәләр көстәрир ки, бу нормал олмајан вәзијјәтә сон гојулмалыдыр. Јәни бу вахта гәдәр мәктәбләримиздә грамматика тәдрисинә ајрылмыш саатларын мүәјјән һиссәсини, бәлкә дә јарысыны алыб үслубијјата вермәк лазымдыр».

Лакин орта мәктәб шакирдләринә үслубијјатын өјрәдилмәси үчүн мүхтәлиф јоллар тәклиф едилди.

Бәзиләри үслубијјаты грамматика илә әлагәдар бир шәкилдә, бәзиләри исә ајрыча тәдрис етмәји даһа фајдалы сајырлар. Фикримизчә, үслубијјаты грамматика тәдриси илә әлагәдар өјрәтмәклә даһа фајдалы нәтичәләр әлдә етмәк мүмкүндүр.

Мәсәлән, јахшы олар ки, шакирдә әввәлчә чүмлә үзвләринин нәдән ибарәт олдуғу, бунларын әсас грамматик хусусијјәтләрн шүүрлу бир шәкилдә өјрәдилсин, јалныз бунун ардынча һәмнн чүмлә үзвләринин сырасындакы үслуби хусусијјәтләр шакирдләрә практик олараг чатдырылсын. Үслубијјатдан ајрыча данышылса, бәзи грамматик гајдалар, грамматик анлајышлар јенидән тәкрар едилмәли олачагдыр ки, бунун да тәдрис ишинә, вахт итирмәкдән башга бир хејри јохдур. Чүнки үслубијјатдан данышан бир нәфәр өз сөзүнә грамматик гајдаларла башламаја билмәз. Ахы, үслубијјат мәнз мөвчуд грамматик гајдалардан мәгамына көрә дәгиг вә дүзкүн истифадә етмәји өјрәдир. Грамматик гајда јада салынмадан ондан мәгамына көрә истифадә едилә биләрми? Әлбәттә, јох. Мәсәлән, һәмчинс үзвләрнн нә олдуғу, бурада шәкилчиләри ихтисар етмәјин мүмкүнлүјү гајдалары јада са-

лынмадан, бу кими ихтисарын үнснјјәтин һансы шәраитиндә зәрури, һансы шәраитиндә зәрәрли олдуғуну изаһ етмәк мүмкүн дејилдир.

Әлбәттә, үслубијјатын грамматика илә сых әлагәдар олмајан практик нәзәри мәсәләләрини орта мәктәб шакирдләрннә өјрәтмәк үчүн орта мәктәбин јухары синифләриндә үслубијјатын ајрыча кечилмәси фајдалы оларды.

Сәккизиллик мәктәбләрнн грамматика дәрсләрннә үслубијјата аид мә'луматлар дахил едилмәлидир, өзү дә үслубијјата, хусусилә грамматик үслубијјата аид материаллар бу дәрсликләрнн әсасыны тәшкнл етмәлидир. Үслубијјат тәдрисинә даир бу вә ја бу кими фикрләрә мәтбуат сәһифәләрнмиздә тез-тез раст кәлирик. Сон заманлар һеч бир методист вә мүәллим белә тәклифләрнн һәјата кечирилмәсиннн зәруријини инкар етмәк фикриндә олмамышдыр. Әкәр бәзи сон мәгалә вә вәсантләрнн нәзәрдән кечирсәк, үслубијјат үзрә орта мәктәб дәрсликләрннә дахил едиләчәк мәсәләләрнн мәзуну да әсасән мүәјјәнләшдирилмишдир. Бәс, нә чатмыр? Бу сәһәдә чатмајан шеј јалныз тәшәббүсдән, чәсарәт топлајыб сөздән әмәли ишә кечмәји бачармагдан ибарәтдир.

Дилмизин практик характерли үслуб нормаларыны шакирдләрә чатдырмаг үчүн Азәрбајчан дили дәрсләрннә мүхтәлиф нөв чалышмалардан даһа чох истифадә едилмәлидир. Бу чәһәтдән јарадычы, тәсһнһедичи вә тамамлајычы (һәр үчүнү шәрти олараг белә адландырырыг) чалышмалар үзәрнндә апарылан ишләр даһа фајдалыдыр. Јарадычы чалышмалар үчүн даһа чох мүәјјән чүмләләрлә верилмиш фикрләрнн мүхтәлиф вариантларла ифадә етмәји тәләб етмәк лазымдыр. Мәсәлән, мүрәккәб чүмләләрлә ифадә едилмиш фикрләрнн садә чүмлә синонимләрнн илә вермәк шакирдләрдән тәләб олуна биләр. Ким даһа чох вариантла ифадә едә биләрсә, мүәллим белә шакирдин ишини јүксәк гнјмәтләндирмәклә онлары һәвәсләндирмәлидир. Тәсһнһедичи чалышмалар үзәрнндә апарылан ишләрнн әһәмнјјәти исә ондан ибарәтдир ки, сәһвләрнн дүзәлтдикчә шакирд вә мүәллим нитгә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәк вәрдишинә даһа јахшы јијәләннр.

Бәзиләри үслубијјата даир Азәрбајчан дили дәрсләрнндә вериләчәк вәрдишләрнн јалныз чалышмаларла мәнһудлашдырмаға тәрәфдардырлар. Үслубијјат үзрә апарылачаг ишләрнн чаныны чалышмалар үзәрнндә ишләр тәшкнл етсә дә, үслуб нормалары барәдә мүәјјән мәсәләләрнн практик-нәзәри

шәкилдә өјрәтмәјин дә әһәмијјәти аз дејилдир. Чүнки мүәллим шакирдин нитгдә етдији сәһвләри сонралар дүзәлдәркән өјрәдилмиш мүәјјән гајданы јада салмаг даһа тәсирли вә фајдалы олур.

Јери кәлмишкән Азәрбајчан дили дәрсликләринин тәртиби принципләри үзәриндә дә дајанмаг лазым кәлир. Фикримизчә, бу дәрсликләр тәсвири характер дашымалыдыр. Јәни дәрслик тәкчә тәриф вә чалышмалардан ибарәт олмамалыдыр. Бәзиләри иддиә едирләр ки, дәрсин индуктив үсулла гурулмасы, бир мөвзунун башгасы илә әлағәләндирилмәси вә мүгајисәләр вермәк методиканын, методик вәсаитләрин вәзифәсидир. Дәрслик мүәллифи исә јалныз гыса грамматик тәрифләри вә чалышмалары һазырламалыдыр. Бизчә, бу чүр дәрслијә еһтијач јохдур. Чүнки бизим мүәллимләрин һеч бири тәриф вермәкдә чәтинлик чәкириләр.

Лакин институту јеничә битириб мәктәбә кедән мүәллим мәсәлән, сифәт һаггында үмуми мәлумат верәркән китабы тәрифдән әләвә, даһа нәдән данышачағыны билмир. О, ја һеч бир әләвә сөз демир вә ја али мәктәбдә јаздығы мүһазирәләрдә өјрәндикләринин һамысыны шакирдләрә чатдырмаға чалышыр. Фикримизчә, мүәллимин орта мәктәб шакирдинә һәр һансы бир нитг һиссәси барәдә дејәчәкләринин мәзмуну, лап дәрсдә истифадә едәчәји әсас јоллар да дәрсликдә өз ифадәсини тапмалыдыр. Бир сөzlә, дәрслик методиканын јени наилијјәтләрини мүмкүн гәдәр өзүндә әкс етдирмәлидир. Јалныз белә олдугда, дил дәрслији мүәллим вә шакирдин имдадына даһа јахшы чатар. Дәрслик тәсвири характер дашыдыгда, шүбһәсиздир ки, үслубијјата даир практик мәлуматлар да орада өзүнә лајиг јер тута биләчәкдир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә үслубијјата даир верилмиш мәлумат вә бурада апарылан тәмринләр әдәбијјат дәрсләри вәситәсилә тамамланмалы вә мөһкәмләндирилмәлидир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә үслубијјата даир верилмиш мәлуматы даһа да кенишләндирирмәк вә мөһкәмләндирирмәк үчүн әдәбијјат дәрсләриндән истифадә етмәји бачармаг лазымдыр. Јахшы олар ки, Азәрбајчан дилиндән һәр һансы бир мөвзуну кечдикдән сонра, әдәбијјатдан өјрәдиләчәк бәдии мәтн бу мөвзуја анд материалларла зәнкин олсун. Мәсәлән, чүмләннин һәмчинс үзвләри вә һәмчинс үзвләрдә шәкилчиләрин ихтисары кечилдикдән сонра, әдәбијјатдан өјрәдиләчәк бәдии парча бүтүн бунлары даһа да мөһкәмләндирирмәк үчүн

јарарлы олмалыдыр. Әлбәттә, Азәрбајчан дили дәрсиндә һәмчинс үзвләрдәки бүтүн шәкилчиләрин ихтисар гајдаларыны, бу шәкилчиләри үнсијјәтин һансы шәраитиндә ихтисар етмәјин зәрури олдуғуну там өјрәтмәк имканы јохдур. Чүнки бир дәрс саатында чох шеј вермәк истәјән мүәллим шакирдә аз шеј өјрәтмәкдән дә мәһрум ола биләр. Лакин аз мәлуматы әдәбијјат дәрсләриндә мәтиләр үзрә апарылан ишләрлә мөһкәмләндирирмәк вә кенишләндирирмәк үчүн јахшы имканлар вардыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсликләри мүәллифләри мүәллимләрин апарачағлары бу ишләри нәзәрә алырлар.

Биз бүтүн мөгалә вә вәсаитләрдә дил-әдәбијјат мүәллимләриндән әдәбијјат вә Азәрбајчан дили дәрсләрини әлағәдәр бир шәкилдә кечмәји, әдәбијјат дәрсләрини Азәрбајчан дили дәрсләри илә әлағәләндирирмәји тәләб едирик. Лакин әдәбијјат дәрслији мүәллифинин Азәрбајчан дили дәрслији мүәллифиндән хәбәри олмадығы, әдәбијјат дәрслијиндәки ардычыллығын Азәрбајчан дили дәрслијинә охшамадығы һалда, дил-әдәбијјат мүәллими дил вә әдәбијјат дәрсләри арасында әлағәни нечә јаратсын? Азәрбајчан дилинин грамматикасы вә үслуб нормалары барәдә вердији мәлуматы әдәбијјат дәрсләри вәситәсилә нечә мөһкәмләндирилсин? Әкәр дил мүәллими Азәрбајчан дили дәрсиндә әвәзликләр, бунун нитгин аһәнкдарлығынын тәмин олунмасындаки ролу, әвәзликдән нитгдә дүзкүн истифадә етмәјин гајдалары һаггында мәлумат вермишдирсә, әдәбијјатдан кечиләчәк мәтн бүтүн бу мәлуматларың мөһкәмләндирилмәси үчүн материалла зәнкин олмалыдыр. Јалныз белә олдугда, грамматика вә үслубијјата даир верилмиш мәлумат, һәгигәтән, әдәбијјат дәрсләри вәситәсилә мөһкәмләндирилә биләр.

Бүтүн бу дедикләримизи нәзәрә алсаг, проф. М. Мөһдизадәнин «Ибтидан синифләр үчүн ана дилиндән ики паралел дәрс китабы әвәзинә, бир дәрс китабы тәтбиг етмәк мәгсәдә даһа ујғун олмазмы?» суалына тәрәддүд етмәдән, мүсбәт чаваб вермәк лазым кәлир. Сәккизиллик мәктәбләрин «Әдәбијјат» дәрсликләринин һазырланмасында исә «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки ардычыллыг имкан дахилиндә нәзәрә алынмалыдыр.

Үслубијјат үзрә апарылан ишләр сырасына синифдән вә мәктәбдәнкәнар бәзи ишләр дә дахилдир. Бу чәһәтдән мәк-

тәбин бүтүн мүәллимләринин, мәктәб дивар гәзети редакторларынын, пионер вә комсомол тәшкилатларынын, мәктәб китабханачыларынын да үзәринә мүһүм вәзифәләр дүшүр. Бүтүн бу кими мәсәләләрдән бәһс етмәк чох вахт тәләб едир ки, кичик мә'рузәдә бунлары әһатә етмәк, шүбһәсиз ки, чәтиндир. Сон үч илдә «Азәрбајчан мәктәби» журналыны, «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсини, В. И. Ленин адына АПИ-нин елми әсәрләрини вә «Азәрбајчан мүәллими» гәзетини изләјән мүәллимләримиз үслубијат үзрә апарылачаг ишләрин тәклиф едилмиш мүхтәлиф јоллары илә таныш олмамыш дејилдирләр.

Орта мәктәбләримиздә үслубијат мәшғәләләринин лазыми сәвијјәдә олмамасы сәбәбләриндән бири дә али мәктәбләримизин тәдрис план вә програмларынын гүсурлу олмасыдыр. Биз истәр дил-әдәбијат, истәрсә дә ибтидаи мәктәб мүәллимләринә онлара һәјатда даһа чох лазым олачаг бә'зи мәсәләләри өјрәтмәјә тәшәббүс көстәрмирик.

Шакирдләрин нитг инкишафынын әсасы онлара үслубијата даир практик мә'лумат вермәкдән ибарәт олдуғу һалда, нә дил-әдәбијат, нә дә ибтидаи тәһсил педагогикасы вә методикасы факүлтәсиндә үслубијатын өјрәдилмәсинә сон заманлара гәдәр бир саат белә вахт ајрылмамышдыр. Дил-әдәбијат факүлтәсинин сон тәдрис планында үслубијат үчүн аз да олса (42 саат) вахт ајрылмышдыр ки, бу мүсбәт һалдыр. Үслубијата даир бә'зи елементар мә'лумат вермәк грамматика курсу апаран мүәллимин инсафындан, истәк вә арзусундан асылыдыр.

Ибтидаи тәһсил педагогикасы вә методикасы факүлтәсиндә үслубијатын өјрәдилмәси үчүн тәдрис планында бир саат белә вахт ајрылмадығы һалда, кечән дәрә ичиндән «Дилчилијә кириш» фәнни бу факүлтәнин әјани, гијаби вә ахшам шө'бәләриндә тәдрис олунур. Биз бу курсун кечилмәси әлејһинә дејилик. Бу да лазымдыр. Лакин үслубијатын тәдриси, дилимизин практик үслуб нормаларынын тәләбәләримизә өјрәдилмәси бундан да вачибдир. Ахы, үслубијата даир мүәјјән мә'лумата малик олан ибтидаи синиф мүәллими өз нитгинә даһа тәнгиди јанашмағы бачарачаг, өз дүзкүн нитги илә шакирдләрә нүмунә вермәкдә онларын нитгинин инкишафына даһа јахшы көмәк едә биләчәкдир.

Мүәллимләри тәкмилләшдирмә курсларында да мүәллимләримизи үслубијат саһәсиндәки јени тәдгигләрлә практик шәкилдә таныш етмәјә хүсуси фикир верилмәлидир.

Кәрим КӘРИМОВ,
Имшили шәһәр 1 нөмрәли
орта мәктәбин мүәллими.

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ НИТГ ИНКИШАФЫ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘР

Азәрбајчан дили програмында мүрәккәб чүмлә бәһсинин тәдрисинә 50 саата гәдәр вахт ајрылмышдыр. Бу, һеч дә тәсадүфи дејилдир. Мүрәккәб чүмлә грамматиканын ән кениш вә ағыр бәһсидир. Ән башлычасы исә будур ки, мүрәккәб чүмлә бәһсинин тәдриси шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини, мәнтиги тәфәккүрүнү вә дәркетмә габилијјәтини, мүстәгиллик вә фәаллығыны инкишаф етдирмәк, мэдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн бөјүк имканлар ачыр. Мәктәблиләр синтаксисин бу ән кениш вә зәнкин бәһсини өјрәнмәклә әгли чәһәтдән хејли ирәли кедир, бир сыра јени мәфһумларла өз зехинләрини зәнкинләшдирирләр. Мәһз бу мөвзунун тәдриси просесиндә јенијетмәләр «сәбәб», «мәгсәд», «нәтичә», «гаршылашдырма», «күзәшт» вә с. бу кими мәнтиги категоријаларла таныш олур, бунлар барәдә мүвафиг мәфһумлар әлдә едирләр. Һәјат һадисәләринә хас олан заман, мөкан, сәбәб-нәтичә, зиддијјәт вә с. әлагәләри практик шәкилдә дәрк едир, реал дүнја һаггындакы билик вә тәсәввүрләрини хејли артырырлар. Мәһз мүрәккәб чүмләннин өјрәнилмәси шакирдләрдә өз фикир вә һиссләрини, дүјгү вә дүшүнчәләрини даһа мәнтиги, даһа әлагәли вә рәнкарәнк ифадә етмәк вәрдишләри тәрбијә едир, онларда дахили мә'нәви гүввәләрин инкишафына мүстәсна дәрәчәдә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Һәм дә бүтүн бу дејиләнләр о заман мүмкүн олур вә керчәклијә чеврилир ки, мүвафиг бәһсин тәдриси јүксәк елми-методик сәвијјәдә тәшкил едилмиш олсун, мүәллим өз ишини дүзкүн планлашдырсын вә мөвчуд дәрслијин бә'зи кәсир вә нөгсан чәһәтләрини әввәлчәдән нәзәрә алмыш олсун, ишә лазымы һазырлыгла башламыш олсун. Дәрслијин кәсир чәһәтләри дејәркән һәр шејдән әввәл бурада нитг инкишафы үзрә чалышма мәтнләринин чох аз, кифәјәт гәдәр олмадығыны нәзәрә тутмаг лазымдыр.

Мэн өз иш тэчрүбэмдә бүтүн бу дежилэнлэри нэзэрә ала-
раг бәһсин тәдрисинә лазыми һазырлыгла башлајырам. Белә
ки, ајры-ајры мөвзулар үзрә нитг инкишафына көмәк едәчәк
рәнкарәнк чалышма мәтилэри тәртиб едир вә бунлардан эла-
гәдар мөвзуларын тәдрисиндә истифадә едирәм.

Бу јолла дәрә мәшгәлэләринин ән јүксәк дәрәчәдә сәмә-
рәлилијини тә'мин етмәјә, шакирдләрин нитгини јени өјрә-
нилән чүмлә типләри—мүхтәлиф грамматик конструкцијалар-
ла зәнкинләшдирмәјә чалышырам. Мүрәккәб чүмлә тәдриси
просесиндә шакирдләрин нитг вә тәфәккүрүнү инкишаф ет-
дирмәк мәгсәди илә истифадә етдијим иш нөвләриндән бир
нечә нүмунә нэзәрдән кечирәк.

Баглајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләрин ајры-ајры
тәркиб һиссәләрән вә грамматик элементләрән нечә тәш-
кил олундуғуну шакирдләрә даһа шүүрлу дәрк етдирмәк вә
онлары өз нитгләриндә бу нөв мүрәккәб чүмләләрән сәрбәст
сурәтдә истифадә етмәк бачарығына јијәләндирмәк мәгсәди
илә белә бир чалышмадан истифадә едирәм. Ашағыдакы ки-
ми садә чүмләләр тәгдим едир вә шакирдләрән тәләб еди-
рәм ки, битишдиричи вә гаршылашдырма баглајычыларын-
дан истифадә едәрәк һәммин садә чүмләләрән табесиз мүрәк-
кәб чүмләләр дүзәлтсинләр вә дурғу ишарәләриндән јерли-
јериндә истифадә етсинләр: 1. Сабир хошбәхт кәләчәјә ина-
нырды. 2. Сентјабрын бири олду. 3. Бу шән күнләр она гис-
мәт олмады. 4. Дәрсләр башланды. 5. Мә'рузәчи хитабәт күр-
сүсүндән дүшдү. 6. Күн ишылдајырды. 7. Рә'на китабларыны
көтүрдү. 8. Һәр тәрәфи алгыш сәсләри бүрүдү. 9. Һава сојуг
иди. 10. Һамымыз онунла мәктәбә кетдик.

Јахуд мүвафиг сөзбирләшмәләри тәгдим едир вә шакирд-
ләрән һәммин сөзбирләшмәләрини кенишләндирәрәк онлар-
дан баглајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр гурмағы тәләб
едирәм. Бу мәгсәдлә ашағыдакы кими сөзбирләшмәләриндән
истифадә едирәм:

а) Ејни заманда баш верән һадисәләри ифадә етмәк үчүн:
мүәллимин дәрси изаһ етмәси; шакирдләрин динләмәси;

б) Ардычыл баш верән һадисәләри ифадә етмәк үчүн: ах-
шамын дүшмәси; евә гајытмаг.

в) Сәбәб-нәтичә әлагәсини ифадә етмәк үчүн: гышын кир-
мәси; һаваларын сојумасы.

г) Гаршылашдырма-зиддијәт әлагәсини ифадә етмәк
үчүн: јазын кирмәси; һаваларын сојуг кечмәси.

Бу чүр чалышма үзәриндә ишләјән шакирдләрин ишинин нә-
тичәси тәхминән ашағыдакы кими олур:

а) Мүәллим дәрси изаһ едир вә шакирдләр ону диггәтлә
динләјир.

б) Ахшам дүшдү вә биз тарладан евә гајытдыг.

в) Гыш кирди вә һавалар сојуду.

г) Јаз кирмишди, амма һавалар һәлә дә сојуг кечирди.

Мәгсәдәмүвафиг садә чүмләләр вериб, бу чүмләләри табе-
сиз мүрәккәб чүмләләрә чевирмәји, башга чүр десәк, верил-
миш садә чүмләләрдәки фикри табесиз мүрәккәб чүмләләр-
лә ифадә етмәји шакирдләрән тәләб етмәк үзрә һәјата кечи-
рилән иш дә нитг вә тәфәккүр инкишафы нөгтеји-нэзәриндән
бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Шакирдләри ашағыдакы кими
чүмләләр үзәриндә ишләтдикдә онлар арзу олуна һәтичәләр
нүмајиш етдириләр:

1. Илдырым чахандан сонра күчлү јағыш јағмаға башла-
ды. 2. Јај тә'тилини башланмасы илә әлагәдар олараг пио-
нер дүшәркәсинә истираһәтә чохлу мәктәбли кетди. 3. Мә'рузә-
чәчи хитабәт күрсүсүндән дүшәндән хејли сонра да алгыш
сәсләри сакитләшмәмишди. 4. Һамынын јорулмасына бахма-
јараг, һеч кәс руһдан дүшмәмишди. 5. Дадаш кишинин јашы
әллидән чох олдуғуна бахмајараг, сачларына һәлә дә дән
дүшмәмишди. вә с.

Һәммин садә чүмләләрдәки фикри мәктәблиләр ашағыдакы
кими табесиз мүрәккәб чүмләләрлә мүвәффәгијјәтлә ифадә
едирләр.

1. Илдырым чахды вә күчлү јағыш јағмаға башлады.
2. Јај тә'тили башланды вә чохлу мәктәбли пионер дүшәркә-
синә истираһәтә кетди. 3. Мә'рузәчи хитабәт күрсүсүндән дүш-
дү, амма бир мүддәт алгыш сәсләри сакитләшмәди. 5. Да-
даш кишинин јашы әллидән чох иди, анчаг сачларына һәлә
дән дүшмәмишди.

Чалышма ичра едилдикдән сонра ејни мәзмуну ифадә
едән ики мүхтәлиф нөв чүмлә нүмунәсини (садә вә табесиз
мүрәккәб чүмләләри) мүгајисә едир вә бунлардан һәр бири-
нин нитгимиздәки үслуби мөвгејини ајдынлашдырырам. Ша-
кирдләрә баша салырам ки, мүәјјән бир фикри јеринә көрә
мүәјјән бир вахтда садә чүмлә илә ифадә етмәк мәгсәдә да-
һа ујғун көрүнүрсә, башга бир вахтда, башга бир мәгамда
ејни фикри табесиз мүрәккәб чүмлә илә вермәк даһа әһәмиј-
јәтли олур. Јахуд мүвафиг бир јазыда, шифаһи чыхышда садә

вэ мүрэккэб чүмлэлэрин нөвбэләнмәси фикрин чанлы вэ рән-карәнк ифадәсини тә'мин едир вэ нитгимизи јекнәсәгликдән горујур.

Шакирдләрдә өз фикир вэ һиссләрини лазыми һалларда ајры-ајры чүмлә формалары илә ифадә етмәк бачарығы тәрбијә етмәк нөгтеји-нәзәриндән белә бир иш нөвү дә чох фәјдалыдыр. Мәгсәдәмүвафиг садә чүмләләр верилир вэ шакирдләр гаршысында вәзифә гојулур ки, һәр чүмләни үч дәфә давам етдириб тамамлајын. Белә ки, 1-чи вариантда «вә» бағлајычысы һәмчинс үзвләри, 2-чи вариантда табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләрини бирләшдирмиш олсун. 3-чү вариантда исә гаршылашдырма бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмлә алынсын.

Ашағыдакы чүмләләр белә чалышма үчүн мәгсәдәујгун нүмунәләрди.

1. Мән китаб охујурам
2. Нарын јағыш јағыр
3. Күнәш дағын архасына чәкилди
4. Топа-топа гара булудлар кәлиб көј үзүнү өртдү
5. Күләк әсир вә с.

Шакирдләрин ишинин нәтичәсинә анд бир нүмунә.

а) Топа-топа гара булудлар кәлиб көј үзүнү өртдү вә һәр јана көлкә салды.

б) Топа-топа гара булудлар кәлиб көј үзүнү өртдү вә һәр јана көлкә дүшдү.

в) Топа-топа гара булудлар кәлиб көј үзүнү өртдү, амма јағыш јағмады.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр хүсусән јазылы нитгләриндә бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләрлә әлагәдар бә'зи нөгсанлара јол верирләр. Бу нөгсанлардан бири будур ки, мәктәблиләр тәркиб һиссәләринин хәбәрләри ејни сөздән ибарәт олан табесиз мүрәккәб чүмләдә икинчи тәркиб һиссәнин ихтисар едилмәли олан хәбәрини ихтисар етмириләр. Бу да онларын нитгини үслубча нөгсанлы едир. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләләрдә олдуғу кими:

1. Каһ сојуг су кәлир, каһ да исти су кәлир.
2. һәм памбыг әкилир, һәм дә тахыл әкилир.
3. һафиз дә ә'лачыдыр, Алмаз да ә'лачыдыр.
4. Нә бир кәлән вар, нә дә бир кедән вар.

Шакирдләрин нитгиндә мүшаһидә едилән бу кими гүсурлу чүмләләр үзәриндә мүстәгил иш тәшкил едәрәк гүсурлары он-

лара мүшаһидә етдирир вэ мәктәблиләрин өзләринә дүзәлтдирирәм. Бу заман мүвафиг нүмунәләри лөвһәдә јаздырыр, табесиз мүрәккәб чүмләләрдә садә чүмләләрин хәбәрләринин алтындан хәтт чәкдирир вэ бу хәбәрләрин ејни сөзләрлә ифадә олундуғуну онларын нәзәринә чатдырырам. Бундан сонра шакирдләр гаршысында белә бир суал гојурам: мә'наја хәләл кәтирмәдән мүрәккәб чүмләләрин икинчи садә чүмләсиндә һансы үзвү ихтисар етмәк олар?

Шакирдләр дүшүнүб нәтичә чыхарырлар ки, мүрәккәб чүмләләрдә икинчи садә чүмләләрин хәбәрини ихтисар етмәк олар вэ бундан чүмләнин үмуми мәзмунуна һеч бир хәләл кәлмәз. Мәним тәләбимлә шакирдләр икинчи тәркиб һиссәләрин хәбәрләрини силдикдә јухарыдакы мүрәккәб чүмләләрин ашағыдакы вариантлары алыныр:

1. Каһ сојуг су кәлир, каһ исти.
2. һәм памбыг әкилир, һәм дә тахыл.
3. һафиз дә ә'лачыдыр, Алмаз да.
4. Нә бир кәлән вар, нә дә бир кедән.

Бундан сонра ејни чүмләләрин һәр ики вариантындан мүвафиг нүмунәләри ифадәли тәрздә охујуб мүгајисә етмәји вэ тәләффүздә бу вариантлардан һансынын аһәнкдар вэ сәлис чыхдығыны мәктәблиләрдән тәләб едирәм. Мүгајисә вэ мүшаһидәдән онлар мүстәгил нәтичә чыхарырлар ки, икинчи садә чүмләнин хәбәри ихтисар олмуш табесиз мүрәккәб чүмләләр, биринчи вариантдакы чүмләләрә һисбәтән даһа сәлис, јүнкүл вэ ахычы тәләффүз олунур.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә чалышмаларын тә'сири илә шакирдләр өз нитгләринә тәләбкарлығла јанашыр, истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи нитгдә чүмләни ағырлашдыран вэ онун ифадәлилијини позан артыг сөзләр ишләтмәкдән чәкинириләр.

Мүасир дилимиздә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр даһа кениш вэ әһәмијјәтли јер тутур. Бу нөв мүрәккәб чүмләләрин үстүнлүјү һиссә вэ фикирләри сон дәрәчә тәби и вэ рәван ифадә етмәсиндәдир. Тәсадүфи дејилдир ки, маһир сәнәткарларымызын гәләминдән чыхан бәдни нәср вэ ше'р нүмунәләриндә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрә даһа чох раст кәлирик. Белә әсәрләрин дилинин мүшаһидәси ајдын көстәрир ки, бу тип чүмләләр јазычыја гәләмә алдығы һадисә вэ просесләри, зәнкин тәбиәт мәнзәрәләрини, һәр чүр шәраит вэ вәзијјәти бүтүн чохчәһәттилији вэ рәнкарәнклији илә

экс вэ ифадэ егмэжэ эн кениш имкан јарадыр. Демэли, шакирдлэрин нитгини бу нөв чүмлэлэрлэ зэнкинлэшдирмэк, онлара өз нитглэриндэ башга синтактик формаларла јанашы бу кими мүрэккэб конструијалардан да истифадэ етмэк бачарыг вэ вэрдишлэри ашыламаг бөјүк эһәмијјэтэ маликдир. Бу мәгсэдэ наил олмагыи јолларындан бири бәдии эсэрләрдән көтүрүлмүш мәгсэдәујгун парчалар үзәриндә шакирдлэри ишлэтмәкдир. Мәсәлән, мән шакирдлэрин ифадэли гираәт, әдәби тәләффүз вэ дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадэ етмэк вэрдишлэрини тәкмиллэшдирмэк, бағлајычысыз табесиз мүрэккэб чүмлэлэрин гурулуш вэ интонасија хүсусијјәтлэринә даир онларын биллик вэ анлајышларыны даһа да дәринлэшдирмэк үчүн ашағыдакы кими бәдии нәср вэ ше'р парчаларындан кениш истифадэ едирәм.

1. Кәпәз дағындан әсән күлэк фәзада назланан булудлары Ханәгаһ кәдинин мешәләринә доғру сүрдүјү заман шам ағачлары да ағыр-ағыр башларыны әјирди. Јағыш бир саат әввәл дајанмыш, булудларын сувардығы чөлләр, мешәләр, бағ-бағчалар күлүрдү. Јасәмәнләр дағыныг сачларыны јашыл будагларын үстүнә сәриб гурудур, ханәндә бүлбүлләр гызыл күлүн јанағындакы тәрлэри силмэк үчүн күл будагларыны тәрпәдир, лаләләр исә пијаләсини галдырыб баһар чәмијјәтинин сағлығына ичмэк истәјирди. Нәркиз күлү шадлығындан јашланмыш көзләрини силәрәк баһар сәһнәсинә тамаша едир, бәнөвшәләр башыны чијинләринә гојуб дүшүнүр, бәстәкар кәкликләр исә мешә сәјаһәтинә чыхан кәнч бир шаири гаршыламаг үчүн салам мусигисини чалырды.

(М. Ордубади).

Кәнддә баһар ахамы

2. Күнәш батыр... Ал өрпәкли о назәндә гыз солур,
Көј илаһи, гүдси рәнкләр дәрјасына гәрг олур.
Көлкә дүшүр бағ арасы чығырлара, изләрә,
Гонур ашам гәриблији тәпәләрә, дүзләрә.
Һәрдән сәрин меһ әдикчә јырғаланыр көј отлар,
Гәлби көврәк ана кими долухсунур булудлар.
Сыра дағлар фикрә чумур, ахан сулар гаралыр,
Көлкәләнән гаршы саһил гәриб бир көркәм алыр.
Кәкликләрин нәгмәсилә биһуш дүшүр јамачлар,
Дуваг өртмүш кәлин кими сакит дурур јамачлар.
Батан күнүн шө'ләсилә јаныр нечә ајнабәнд,

Далыр ашам сүкутуна саһил, мешә, тарла, кәнд.
Хышылдајыр јол үстүндә јенә көрпә говаглар,
Суја кедән гызлар дөнүр, јалғыз галыр булаглар.
Чәпәрләрдә өтән гушлар учуб гонур коллара,
Енир нахыр булагындан кәндә сары мал-гара.
Ики көрпә гузусуну габағына гатарар
Кедир бағлар арасыјла түтәк чалан бир ушаг.
Узагларда бир ејванда зилә галхыр каман, тар,
Кәнд үстүјлә өтә-өтә дурна учур бир гатар.
Орда-бурда очаг түтүр, евләр чыраг јандырыр.
Учан дурна, сөнән гүруб нағыллары андырыр.

(Ә. Чәмил).

Бу кими әдәби парчалары әввәлчә өзүм ифадэли шәкилдә охујур вә сонра да шакирдләрә охудурам. Ифадэли оху вәситәсилә һәр шејдән әввәл бәдии парчаларын дилиндәки ше'ријјәти, мәлаһәт вә мусигилилији мәктәблиләрә дүјдуурам. Мәтндәки конкрет чүмлэләри тәһлил едәрәк шакирдләрә өјрәдирәм ки, көрүндүјү кими, рәнкарәнк тәбиәт мәнзәрәләрини, ејни бир заман ичәрисиндә чәрәјан едән, јахуд араларында сәбәб-нәтичә әлагәси олан һадисәлэри гырылмаз әлагәдә вә мүнтәзәм әкс етдирмәкдә бағлајычысыз мүрэккэб чүмлә нөвү сәнәткара бөјүк имкан вермишдир. Әкәр биз һәммин парчаларда мүрэккэб чүмләннин тәркиб һиссәлэри олан садә чүмлэлэрин сонуна нөгтә гојараг онлары мүстәгил садә чүмлэләр кими версәк, онда бу парчалардан алдығымыз әввәлки бәдди тә'сир хејли зәифләјәр. Бу онун нәтичәсидир ки, садә чүмлэләр мүстәгил бүтөв кими ифадә олундугда, бу чүмлэлэрин мүрэккэб чүмлә тәркибиндә әмәлә кәтирдији вә бизим гулагларымызда олдугча хош сәсләнән ваһид интонасија далғасы позулур, бунун јерини тәкрарланан ајры-ајры интонасија кәсиклэри тутур. Беләликлә, нитгин үмуми системиндә бир тәкрар, јекнәсәглик јараныр ки, бу да гулагда хош сәсләнмир вә бизим естетик һиссләрнимизә пис тә'сир көстәрир. Елә сәнәткарын да усталығы орасындадыр ки, ифадэ етмәк истәдији һисс вә фикирлэри охучуја даһа тә'сирли вә даһа габарыг чатдырмаг үчүн мәгсэдә даһа ујгун олан чүмлә нөвләриндән истифадә едә билир. Нечә ки, нәзәрдән кечирилән парчаларда мүәллифләр бағлајычысыз табесиз мүрэккэб чүмлэләрдән бөјүк бир мәһарәтлә истифадә етмишләр.

Беләликлә, мән шакирдләрдә сөзә тәләбкарлыгла јанашмаг вә ајры-ајры чүмлә нөвләриндән мәгсэдәујгунлуғ принси-

пи эсасында истифадэ етмэк вэрдиши тэрбијэ етмэјэ чалышырам.

Буну да гејд етмэк лазымдыр ки, ше'р вэ бэдин нэср парчалары үзэриндэ тэшкил едилэн иш, грамматика мэшгэлэлэрини чанлы вэ чөлбедичи едир, шакирдлэрин естетик зөвгүнүн инкишафына сэбэб олур.

Мэ'лумдур ки, тамамлыг будаг чүмлэси чүмлэ үзвү тамамлыгла ошар синтактик функција дашыјыр. Лакин нэзэрэ алмаг лазымдыр ки, бу ики мүхтэлиф грамматик категорија арасында неч дэ бэрабэрлик ишарэси гојмаг олмаз. Белэ ки, фикри инчэ тэфэррүаты вэ рэнкарэнк мэ'на чалары илэ ифадэ етмэк нөгтеји-нэзэриндэн тамамлыг будаг чүмлэси ади тамамлыга нисбэтэн даһа кениш имканлара малнкдир. Тамамлыг будаг чүмлэсинин бу кими үслуби үстүнлүјү барэдэ шакирдлэрэ мэ'лумат вермэк лазым вэ фаждалыдыр. Мэн бу барэдэ шакирдлэрэ мүвафиг анлајышы ашағыдакы мисалларын мүгајисэси васитэсилэ верирэм.

1. Артистлэрин кэлмэси һаггында бизэ хэбэр вериблэр.
2. а) Бизэ хэбэр вериблэр ки, артист кэлир.
- б) Бизэ хэбэр вериблэр ки, артист кетмэлидир.
- в) Бизэ хэбэр вериблэр ки, артист кетди.
- г) Бизэ хэбэр вериблэр ки, бэлкэ артист кетди вэ с.

Садэ чүмлэдэки мүрэккэб тамамлыгла табели мүрэккэб чүмлэдэки тамамлыг будаг чүмлэлэрини мүгајисэ едэрэк шакирдлэрэ баша салырам ки, тамамлыг иш—һэрэкэт һаггында чох үмуми, гејри-мүэјјэн бир мэ'лумат билдирдији һалда, тамамлыг будаг чүмлэси олдугча дүрүст вэ мүэјјэн бир мэ'лумат ифадэ едир: артист кэлир; артист кетмэлидир; артист кетди; бэлкэ артист кетди.

Јахуд мүрэккэб тамамлыглы садэ чүмлэјэ нисбэтэн тамамлыг будаг чүмлэли табели мүрэккэб чүмлэнин фикри даһа ајдын вэ дүрүст ифадэ етмэси фактыны шакирдлэрэ дэриндэн дэрк етдирмэк үчүн ашағыдакы кими мисаллары мүгајисэ етмэк сэмэрэли нэтичэ верир:

1. Мейман кэлэндэ она дејэрсиниз ки, бу мәсэлэдэ һагга тэрэфдар олсун (С. Рәһимов)

2. Мейман кэлэндэ она бу мәсэлэдэ һагга тэрэфдар олмасыны дејэрсиниз.

Тэ'јин будаг чүмлэли табели мүрэккэб чүмлэлэр мүасир дилимиздэ эһәмийјэтли јер тутур. Одур ки, бу нөв мүрэккэб чүмлэлэри шакирдлэрин нитгинэ даһил етмэк тэ'лим просе-

синдэ чидди бир вэзифэ кими мүэллимин гаршысында дурур. Мэн тэ'јин будаг чүмлэсинин тэдриси просесиндэ бу мәгсэдлэ шакирдлэр гаршысында ашағыдакы кими суаллар гојур вэ бу суаллара тэ'јин будаг чүмлэли табели мүрэккэб чүмлэлэрлэ чаваб вермэји онлардан тэлэб едирэм.

1. Сэн һансы китаблары даһа чох севирсэн?
2. Дүнјада һэлэ дэ нэ чүр халглар вар?
3. Фэрһад нэ чүр шакирддир?
4. Рә'нанын нэ чүр хэтти вар?
5. Синфиниздэ нэ чүр шакирдлэр дэ вар?
6. Достун нэ чүр адамдыр? вэ с.

Гаршыја гојулмуш бу чүр суаллара шакирдлэр ашағыдакы кими тэ'јин будаг чүмлэли табели мүрэккэб чүмлэлэрлэ чаваб верирлэр ки, бу да онлары өз нитглэриндэ мүвафиг мүрэккэб чүмлэ нөвүндэн истифадэ етмэјэ алышдырыр:

1. Мэн о китаблары севирэм ки, орада гәһрәманылыгдан бәһс олунур. 2. Дүнјада һэлэ дэ елэ халглар вар ки, империялистлэрин зүлмү алтындадыр. 3. Фэрһад елэ шакирддир ки, бир күн дэ дэрс бурахмаз. 4. Рә'нанын елэ хэтти вар ки, адамын нэзэрлэрини охшајыр. 5. Синфимиздэ елэ шакирдлэр дэ вар ки, дэрслэринэ һазырлыгсыз кэлир. 6. Достум елэ адамдыр ки, хэтринэ дэјмэк олмаз.

Бу чүр чалышмадан мүбтэда, хэбэр, тамамлыг, тэрзи-һэрэкэт, заман вэ с. будаг чүмлэлэрин тэдрисиндэ дэ истифадэ етмэк мүмкүндүр.

Тэрзи-һэрэкэт будаг чүмлэсинин өјрөнилмэси просесиндэ ашағыдакы кими мәгсэдмүвафиг садэ чүмлэлэр тэгдим едир вэ шакирдлэрдэн тэлэб едирэм ки, садэ чүмлэлэрдэки фикри тэрзи-һэрэкэт будаг чүмлэли табели мүрэккэб чүмлэлэрлэ ифадэ етсинлэр:

1. Күчлү күлэк эсирди. 2. Адилин үрэји чох шиддэтлэ дөјүнүрдү. 3. О, өзүнү неч нэ анламырмыш кими кестэрирди. 4. Кениш чөлү өртмүш галын гар инчи парылдајан кими парылдајырды. 5. Јағыш нэтичэсиндэ јер бэрк исланмышды. 6. Јарпаглар күлэк вурдугча инсан пычылдашырмыш кими сәсләнирди.

Бир нүмунэ изаһ едиб шакирдлэри истигамотләндирдикдэ онлар белэ чалышма үзэриндэ јарадычы фикир ишләдиб, чох мараглы нэтичэлэр нүмајиш етдирирлэр. Мәсэлән, ашағыдакы кими:

1. Күлөк эле эсирди ки, санки бүтүн этрафы алт-үст едә чәкди. 2. Адилиң үрәји эле дөјүнүрдү ки, эле бил көксүнү жарыб чыхачагды. 3. О өзүнү эле көстәрирди ки, куја неч нә аламыр. 4. Кенш чөлү өртмүш галын гар эле парылдајырды ки, эле бил инчи парылдајырды. 5. Жагыш нәтичәсиндә јер эле исланмышды ки, аддым атмаг олмурду. 6. Күлөк вурдугча јарпаглар эле сәсләнирди ки, эле бил инсан пычылдашырды.

Табели мүрәккәб чүмләнни эн мүһүм вә чох ишләнән типләриндән бири дә сәбәб вә мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Шакирдләри мәнтиги дүшүнмәјә, ајры-ајры һадисәләр арасындакы сәбәб әлагәләрини мүшаһидә едиб нәзәрә алмаға вәрдиш етдирмәк, өз фикир вә мүлаһизәләрини әсаслы-сүбутлу ифадә етмәјә алышдырмаг вә үмумијјәтлә онларын тәфәккүрүнү фәаллашдырмаг үчүн бу нөв будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин өјрәнилмәси просесиндә чох иш көрмәк олар.

Бунун үчүн мүәллимин, тә'лими чанлы вә јарадычы мәзмунда тәшкил етмәси, мәктәблиләри мүстәгиллик тәләб едән грамматик чалышмалар үзәриндә ишләтмәси хүсусилә вачибдир.

Мәсәлән, ашағыдакы кими садә чүмләләр вериб шакирдләрдән тәләб етмәк олар ки, верилмиш чүмләләри баш чүмлә јериндә ишләтмәк шәртилә онлара мүвафиг сәбәб вә ја мәгсәд будаг чүмләләри артырсынлар:

1. Рајонумузун колхозлары бөјүк јем еһтијаты тәдарүк едирләр (Нијә?). 2. Нәр баһар бағчамыздакы ағачларын әлајағыны дарајыр, дибини бошалдыр, көвдәсини әһәнклә ағардырыг (Нә үчүн?). 3. Кәлмишәм (Нә мәгсәдлә?). 4. Мүәллим Севилә «5» верди (Нијә?). 5. Намы С. Вургунун ше'рләрини сеvir (Нә үчүн?). 6. Мән ше'ри һәмишә сәһәр тездән әзбәрләјирәм (Нијә?).

Ичра нүмунәси. Колхозчулар памбыг тарлаларына чохлу күбрә верирләр. (Нијә?).

— Колхозчулар памбыг тарлаларына чохлу күбрә верирләр, чүнки торпаға кифајәт гәдәр күбрә вердикдә мәһсул бол олур. (Сәбәб будаг чүмләси).

— Колхозчулар памбыг тарлаларына чохлу күбрә верирләр ки, бол мәһсул көтүрсүнләр (Мәгсәд будаг чүмләси).

Һадисәләр арасындакы сәбәб-нәтичә әлагәләрини һәм садә, һәм табесиз мүрәккәб вә һәм дә табели мүрәккәб чүмлә формалары илә ифадә етмәјин мүмкүн олмасы фактыны ша-

кирдләрә аңлатмаг вә бу иши көрә билмәк үчүн онлары практик шәкилдә ишләтмәк даһа фајдалыдыр. Чүнки белә олдугда шакирдләр синтактик синонимләрлә јахындан таныш ола билир вә сәбәб-нәтичә мүнасибәтини конкрет һалларда, нитгин үмуми системиндә даһа чох мәгсәдәүјгүн көрүнән чүмлә формасы илә ифадә етмәк бачарығына јијәләнирләр ки, бу да нитги үслубча зәнкинләшдирмәк вә рәнкаранк етмәк нөгтеји-нәзәриндән аз әһәмијјәтә малик дејилдир. Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн әввәлчә мүәллим өзү нүмунә ичра едиб мәсәләни шакирдләрә баша салмалыдыр. Сонра мүрәккәб сәбәб зәрфлији, тәркибләрлә ифадә олунмуш бир нечә садә чүмлә тәгдим едилир вә шакирдләрдән тәләб едилир ки, садә чүмләләрдәки сәбәб-нәтичә мүнасибәтләрини әввәлчә табесиз мүрәккәб, даһа сонра исә табели мүрәккәб чүмлә илә ифадә етсинләр. Чалышма үчүн ашағыдакы кими чүмләләрдән истифадә етмәк олар:

1. Илләр өтдүјүндән онун сачларына дән дүшмүшдү. 2. Мүәллим мөвзуну јахшы изаһ етдијиндән һамымыз дәрси ајдын баша дүшдүк. 3. Кечә кечдији үчүн һава сојумушду. 4. Вачиб ишим олдуғундан кәлә билмәдим. 5. Күнәш дағын далына чәкилдијиндән һава гаралмышды. 6. Шимшәк чахдығындан әтраф ишыглашды, вә с.

Ичра нүмунәси.

Тәгдим олунмуш садә чүмлә: Соба кечдији үчүн ев сојумушду.

Ичранын нәтичәси:

а) Соба кечмиш, ев сојумушду (табесиз мүрәккәб чүмлә).

б) Ев сојумушду, чүнки соба кечмишди (табели мүрәккәб ч.). Бу вә ја буна бәнзәр чалышмалар заманы мән фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәр тәркибләринин мүвафиг будаг чүмләләрлә (мүбтәда, тамамлыг, тә'јин, сәбәб вә с. будаг чүмләләрлә), бә'зи һалларда исә табесиз мүрәккәб чүмләнни: мүвафиг типләри илә синтактик синоним олмасы һадисәсини шакирдләрә әтрафлы баша салырам, чүнки бу мәсәләнни нитг инкишафы үчүн чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Синтактик синонимләрлә шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк үчүн гаршылашдырма будаг чүмләсинин тәдрисиндә дә кениш имкан вардыр вә бу имкандан лазыми дәрәчәдә истифадә етдикдә чох марағлы нәтичәләр әлдә етмәк олур.

Бу чәһәтдән хүсусиләшмәләр иштирак едән садә чүмләләри табели мүрәккәб чүмләләрә чевиртдирмәк марағлы иш

нөвлэриндэндир. Бу чүр иши ашагыдакы кими садэ чүмлөлэр үзэриндэ тәшкил етмэк олар:

1. Митинг гуртармасына бахмајараг, колхозчулар мектэб һәјәтиндән чыхмаг истәмирдилэр. 2. Јоргун олдуғуна бахмајараг, узун мүддэт ону јуху апармады. 3. Онларын назик кејинмэләринә бахмајараг, һеч ким шахтадан шикајәт етмирди. 4. Шиддәтли јағыш јағмасына бахмајараг, фәһлөлэр ишдән ајрылмырдылар. 5. Алнында гырышларын чох олмасына бахмајараг, гумрал көзләри хүсуси чилвәјә малик иди. 6. Бизим һәбибин јашы әллидән чох олмасына бахмајараг, сачларына һәлә дә дән дүшмәмишди вә с.

Белә чалышмадан шакирдләрин ишинин нәтичәси тәхминән ашагыдакы кими олур:

1. Митинг гуртармышдыса да, колхозчулар мектэб һәјәтиндән чыхмаг истәмирдилэр. 2. Һәрчәнд јоргун иди, амма узун мүддэт ону јуху апармады. 3. Һәрчәнд онлар назик кејинмишдилэр, анчаг һеч ким шахтадан шикајәт етмирди. 4. Шиддәтли јағыш јағырдыса да, фәһлөлэр ишдән ајрылмырдылар вә с.

Ичрадан сонра мұвафиг нүмунәләри мұгајисә едәрәк шакирдләрә өјрәдирәм ки, гаршылашдырма-зиддијјәт әлагәсини садә чүмләдә хүсусиләшмәләрлә ифадә етмәк мүмкүн олдуғу кими, табели мүрәккәб чүмләдә гаршылашдырма будаг чүмләси илә дә вермәк мүмкүндүр. Бу исә о демәкдир ки, һәмин грамматик категоријалар (хүсусиләшмә вә гаршылашдырма будаг чүмләси) бир-бири илә синтактик синонимлик тәшкил едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүрәккәб чүмлә тәдрисиндә зәнкин вә рәнкарәнк иш нөвләриндән истифадә едилдикдә шакирдләрин нитги бундан чох шеј газаныр.

Шөвкәт МУСАЈЕВ,
Учар рајонунун Шаһлыг кәндиндәки сәккизиллик мектәбин директору.

ГРАММАТИКА ДӘРСЛӘРИНИН ТӘДРИСИНДӘ ӘЈАНИЛИКДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Бөјүк педагог К. Д. Ушински әјанилијин әһәмијјәти һагғында демишдир: «Ушағын тәбиәти ашкар әјанилик тәләб едир. Ушаға танымадығы һәр һансы бир беш сөз өјрәтсәниз, бу барәдә сөзләр үзәриндә узун мүддәт вә һаһаг јерә зәһмәт чәкәчәк. Лакин бу чүр 25 сөзү шәкилләрлә әлагәләндирсәниз, ушаг онлары һавада гаврајар. Сиз садә бир фикри ушаға аңлатмаг истәјирсиниз, лакин ушаг сизи баша дүшмүр. Һәмин ушаға мүрәккәб бир шәкли изаһ етдикдә о, сизи чох тез баша дүшүр. Ејни һадисәни ејни дәрәчәдә истәдадли ики ушаға биринчијә шәкилләр үзрә, о биринә исә шәкилсиз һағыл едир вә о заман шәклин ушаг үчүн нә гәдәр әһәмијјәтли олдуғуну баша дүшәрсиниз» (К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, II чилд, 1939, сәһ. 156).

Доғрудан да әјанилик тәлимдә бөјүк гүввәдир. Бу гүввәнин тәсирини өз дәрсләриндә әјаниликдән кениш истифадә едән, ону гијмәтләндирмәји бачаран, она үрәји илә, һаны илә јанашмаға сәј едән мүәллимләр даһа көзәл баша дүшә биләрләр. Мән узун илләр апардығым тәчрүбәмдән јәгин етмишәм ки, дил дәрсләриндә әјаниликдән тез-тез истифадә етдикдә, шакирдләр верилән биликләри һәгигәтән даһа тез, даһа асан мәнимсәјир вә мөһкәм јадда сахлајырлар. Әјани вәсанг ејни заманда шакирдләрин дәрсдә фәаллығыны тәмин етмәјә дә көмәк көстәрир.

Мән ијирми илдән артығдыр ки, һәр ил Азәрбајчан дилиндән мүхтәлиф мөвзулара аид чохлу әјани вәсанг һазырламышам. Етираф етмәлијәм ки, әввәлләр һазырладығым әјани вәсангләрдән дәрсдә јахшы истифадә едә билмир, тәртиб етдијим чәдвәл вә схемләри бир нөв әјаниликдән истифадә етмәк хатиринә синфә кәтирирдим. Лакин сәһвини тез баша

дүшдүм. Бу саһадә педагожи вә методик әдәбијјатла әтрафлы таныш олмағым мәнә чох шеј өјрәтди. Одур ки, тәртиб етдијим әјани вәсаитләри илдән-илә тәкмилләшдирмәјә, онлардан нечә, һансы јолларла истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирмәјә башладым.

Мә'лум олдуғу үзрә Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә едилән әјани вәсаитләр мәзмун вә формасына, һазырланмасы вә тәтбиги хүсусијјәтләринә көрә чох мүхтәлифдир.

Чәдвәлләр, схемләр, шәкилләр, албомлар, карточкалар— бүтүн бунлар хүсуси оларағ һазырланан әјани вәсаитләрдир. Бундан башга, дил дәрсләриндә мүхтәлиф вә мұвафиг әшја-лардан да әјанилик кими истифадә олунур.

Мән өз дәрсләримдә бу кими әјаниликдән кениш истифадә едирәм. Бурада өз тәчрүбәм һағгында мүәллим јолдашларыма әтрафлы мә'лумат вермәк имканым олмадығы үчүн тәкчә ики мәсәләјә тохунмагла кифајәтләнәчәјәм. Бунлардан бири синифдәчә тәртиб едилән чәдвәл вә схемләр һағгында, диқәри исә грамматик хәритәннин тәртиби вә ондан истифадә јолларына аиддир.

1. Синифдәчә тәртиб олунан схем вә чәдвәлләр.

Мән белә әјаниликдән үч јолла истифадә едирәм:

1. Шакирдләрә вәсаитин јалпыз схемини верир, онун графаларына лазым олан мисаллары мұсаһибә јолу илә шакирдләрдән алыб јазырам. Мәсәлән: сөзләрин гурулушча нөвләринин тәдрисинә аид белә вәсаит тәртиб едирәм.

Садә сөзләр	Дүзәлтмә сөзләр	Мүрәккәб сөзләр
Ев күл	Ев $\begin{cases} \text{чик} \\ \text{ли} \\ \text{дар} \end{cases}$ күл $\begin{cases} \text{лү} \\ \text{лүк} \\ \text{дан} \end{cases}$	Әл+үз+Јујан Ағ+дам
Ат сүз	Ат $\begin{cases} \text{лы} \\ \text{чы} \\ \text{чы+лыг} \end{cases}$ сүз $\begin{cases} \text{мә} \\ \text{кәч} \end{cases}$	Өрдәк+бурун Гара дәннз
Јаз	Јаз+ы+чы+лыг...	Көјчај далбадал...

2. Һазырладығым вәсаитин графаларына орадакы мисаллардан фәргли оларағ башга мисаллар тапдырыб јаздыры-

рам. Фәрз едәк ки, јухарыдакы вәсаитдәки мисаллардан фәргли оларағ, һәммин вәсаитә шакирдләр өзләри јени мисаллар тапыб јазырлар. Мәсәлән:

Дәмир	Дәмир-чи-лик	Короғлу	Гызбәс
Мал	Мал-дар-лыг	Ағдам	Дәмироту
Ипәк	Ипәк-чи-лик	Кировабад	Һүсәјиғулу

Бу, шакирдләри ахтарышлар апармаға, мүстәгил дүшүнмәјә сөвг едир.

Мән бу јолла әјаниликдән мүәјјән мөвзулара аид верилмиш биликләри мөһкәмләндирмәк үчүн чалышмалар апармағ мәгсәди илә истифадә едирәм. Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр чалышмалара шакирдләр хүсуси һәвәс көстәрир, дәрс даһа чанлы вә марағлы кечир.

3. Өјрәнилән мөвзу илә әлағәдар оларағ, шакирдләрә мұвафиг схем вә чәдвәлләр тәртиб етдирирәм. Мәсәлән, сифәтин мұғажисә дәрәчәси мөвзусу өјрәдилдикдән сонра верилмиш билји јекунлашдырмағ мәгсәди илә шакирдләрин өзләринә мұвафиг әјани вәсаит тәртиб етмәји тапшырырам. Бу иши шакирдләр рәнкли карандашлардан истифадә етмәклә өз дәфтәрләриндә јеринә јетирирләр. Онларын тәртиб етдији ән јакшы схем вә ја чәдвәлләри сонрадан ири кағыз үзәриндә чәкдирәрәк, мәктәбимизин дил-әдәбијјат кабинетиндән асырығ.

Шакирдләр тәрәфиндән һазырланмыш белә чәдвәлләрә аид ашағыдакы нүмунә, фикримизчә, характерикдир.

Сифәтин мұғажисә дәрәчәләри

Ади дәрәчә	Азалтма дәрәчәси	Чохалтма дәрәчәси
Көј Јарпағ ағыллы ушағ узун ағач	Көјүмтүл парча ағылсыз ушағ узунсов ағач узунтөһәр ағач...	Көмкөј Јарпағ, чох ән даһа ағыллы лап ушағ олдугча ән узун ағач даһа олдугча

Сифэтин мугајисэ дэрэчэлэри

Ади дэрэчэ	Азалтма дэрэчэси	Чохалтма дэрэчэси
Гырмызы бајраг чалышган төлөбө јаглы эт	Гырмызымтыл бајраг аз чалышан төлөбө төһбөл төлөбө јагсыз эт	Гыпгырмызы парча даһа эн көзөл олдугча парча чох чалышан төлөбө эн лап даһа жаглы эт олдугча

Апардыгым төчрүбө вэ мүшәһидэлэримдән јәгин етмишәм ки, һәгигәтән, јухарыда гејд етдијим кими, бу үч јолла әјани вәсантдән истифаде етдикдә, шакирдләрин пәники күндәлик дәрси јахшы өјрәнмәләринә, һәтта ил мүддәтиндә кечилмиш бүтүн материаллары мөһкәм јадда сахламаларына јахшы тәсир көстәрир.

2. Грамматик хәритәнин тәртиби вэ ондан истифаде јолларына даир.

Шакирдләри ил мүддәтиндә грамматикадан өјрәндикләрини тәртиб едиб мөһкәмләтмәк үчүн ишләдилән әјани вәсантләрин эн әһәмијјәтлиси грамматик хәритәдир.

Грамматик хәритә истәр әһатә даирәсинә, истәрсә дә һәчминә көрә грамматика үчүн истифаде едилән вәсантләрин эн бөјүјүдүр.

Грамматик хәритә демәк олар ки, индијә кими мәктәпләримиздә тәтбиг едилмәмишдир. Бу вәсант грамматиканы (морфолокија вэ синтаксис) там шәкилдә әһатә едир. Бу вәсантлә грамматиканын бүтүн мөвзулары ардычыллығы көзләмәклә әкс етдирилмишдир.

Бу вәсант үзәриндә рүблүк, јарымиллик вэ иллик материалы асанлыгла тәкрат етмәк олур.

Грамматик хәритәнин башга вәсантләрдән үстүнлүјү бир

дә бундадыр ки, күндәлик дәрсләрини јахшы өјрәнән габагчыл шакирдләрлә јанашы, дәрсләриндә кериләјән шакирдләр дә һәммин вәсант үзәриндә ишләјә билир вэ гыса мүддәтдә ирәлиләјир.

Бу вәсант үзәриндә ишләјән шакирдләрин һәм мәнтиги тәфәккүрү инкишаф едир, һәм дә онларын грамматик билликләриндә олан долашыглыглар арадан галхыр.

Грамматик хәритәни һәддиндән артыг тәрифләјиб шишртмәк фикриндә дејилик. Бу вәсантдән сәмәрәли истифаде едән һәр бир дил мүүллими бунун үстүнлүкләрини јәгин едәр.

Грамматик хәритәни ики һиссәдән ибарәт тәртиб етмәји мәгсәдәүјгун һесап едирик. Бунун биринчи һиссәсинә морфолокија, икинчи һиссәјә исә синтаксис дахил едилмишдир.

Мәлумдур ки, морфолокија вэ синтаксис бир чох мөвзулары әһатә едир. Буна көрә дә бу хәритәнин истәр морфолокија, истәрсә дә синтаксиси әһатә едән һиссәсини һәр бир мөвзусу ајры-ајры рәнкләрлә рәнкләнмәлидир. Бунун әһәмијјәти ондадыр ки, мөвзуларын, грамматик категоријаларын бирини о бириндән фәргләндирир, шакирдләрин диггәтини даһа чох чәлб едир, долашыглыг вэ чашгынлығын гаршысыны алыр.

Узун иллик төчрүбәләримдән јәгин етмишәм ки, грамматик хәритә үзәриндә апарылан тәкрат мәшгәләләри шакирдләри синифдән-синифә кечирмә вэ бурахылыш имтаһанларына даһа фәал һазырлајыр, шакирдләр билетләрин суалларына чәтиплик чәкмәдән чаваб верә билирләр.

Грамматик хәритәни бирдән-бирә тәртиб етмәк дүзкүн дејилдир, буну тәртиб етмәк вэ бундан сәмәрәли истифаде етмәк үчүн грамматика дәрсләриндә истифаде едилмиш әјани вәсантләри, хүсусән грамматик чәдвәл вэ диаграмлары үмүмләшдирмәк вэ бунлары ардычыллығы көзләмәклә бөјүк кағыз үзәриндә тәртиб етмәк ләзымдыр.

Әли СҮЛЕЙМАНОВ,
Загатала району, Даначы кәндли
кәнчләр мәктәбинин мұәллими.

КӘНДЛИ КӘНЧЛӘР МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИННИН БӘЗИ ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ ҲАГГЫНДА

Партиямызын XXII гурултаји өлкәмизин јени бир дөврә — коммунизм гуручулуғу дөврүнә дахил олдугумузу елан етди. Бу јени дөвр халг тәсәррүфатынын бүтүн саһәләри илә јанашы халг маарифи системинин дә әсаслы шәкилдә јенидән гурулмасыны тәләб едирди. Мәктәбин истеһсалатла јахынлашдырылмасы, тәлимин һәјатла, ичтимаи фајдалы әмәклә әлагәләндирилмәси дөврүмүзүн үмдә мәсәләси кими гаршымызда дурурду. Једдинллијин нәһәнк планларынын мүвәффегијјәтлә јеринә јетирилдији, кәнд тәсәррүфатында вә сәнаједә мүрәккәб машыналарын тәтбиг едилдији, комплексли механизасија вә автоматизасијанын истеһсалатда әсас рол ојнадығы бир дөврә фәһлә вә кәндлиләрин үмуми вә техники тәһсилнә дә тәләб артыр. Одур ки, партија вә һөкүмәтимиз истеһсалатдан ајрылмадан тәһсил алмаг ишинә бөјүк әһәмијјәт верир. Өлкәмиздә фәһлә вә кәндли кәнчләр, вахты гысалдылмыш вә гијаби үмумтәһсил мәктәбләринин саји вә бурада охујанларын мигдары илдән-илә артыр. Иш күнүнүн гысалдылмасы, зәһмәткешләрин мадди вәзијјәтинин дурмадан јахшылашмасы вә еләчә дә ишләјәрәк охујанлара верилән кениш имтијазлар партија вә һөкүмәтимизин бу мәктәбләрә көстәрдији бөјүк гајғынын ифадәсидир.

Республикамызда да ахшам мәктәбләринин шәбәкәси сон заманларда әһәмијјәтли дәрәчәдә артмыш, бурада тәдрис ишинин кејфијјәти хејли јахшылашдырылмышдыр. Белә ки, фәһлә вә кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәлим ишинин тәшкили вә програм материалларынын кечилмәсинә даир методик мәктәблар дәрч едилир, бу мәктәбләрин иши маариф органлары тәрәфиндән јохланылыб вахташыры мұзакирә едилир вә с.

Лакин бүтүн бунларла јанашы ахшам мәктәбләриндә, хусусән кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәлим ишинин тәшкили, еләчә дә ана дили тәдрисинин вәзијјәти дөврүн тәләбатыны өдәмир. Тәкчә ону демәк кифәјәтдир ки, индијә гәдәр ахшам мәктәбләриндә ана дилинә аид дәрслик вә мүкәммәл методик вәсаит јохдур. Бу мәктәбләрә тәлим иши әсасән күндүз мәктәбләринин дәрслик вә програмлары әсасында тәшкил едилир. Одур ки, бәзи мұәллимләр күндүз ушаг мәктәбләриндә истифадә етдикләри тәлим үсулларыны механики олараг кәндли кәнчләр мәктәбләринә көчүрүрләр ки, бу да һәмин мәктәбләрә тәдрис ишинин зәифләмәсинә вә бунунла әлагәдар олараг да јајынмаја сәбәб олур.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили фәнни мәркәзи фәнн һесаб олуноур. Она көрә дә доғру олараг һәмин мәктәбләрин тәдрис планында бу фәннин тәдрисинә кениш јер верилир. Бу башга чүр ола да билмәзди. Һәр шејдән әввәл ана дили фәннини мүкәммәл билмәдән башга фәнләрин мүвәффегијјәтиндән данышмаг олмаз. Бундан башга билаваситә истеһсалатда ишләјән кәнчләр күндәлик һәјатда әризә, акт јазмалы, һесабат тәртиб етмәли, нарјад, чәдвәл, әмәк китабчасы вә саир долдурмалы олулар. Бу бачарыг вә вәрдишләрин савадлы олараг јеринә јетирилмәси исә әсас олараг ана дили тәдриси илә әлагәдардыр.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдырмаг, бу саһәдә әсаслы дөнүш јаратмаг вачибдир. Бунун үчүн нә етмәк лазимдыр?

Һәр шејдән әввәл кәндли кәнчләр мәктәбләрини күндүз мәктәбләриндән фәргләндирән специфик хусусијјәтләри өјрәнмәк вә тәдрис ишини дә бу әсасда тәшкил етмәк лазимдыр. Бу хусусијјәтләрин бир гисми кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ишләјән мұәллимин ишини асанлашдырырса, әксәр гисми тәдрис ишини чәтинләшдирир. Бу хусусијјәтләр һансылардыр?

а) кәндли кәнчләр мәктәбләриндә охујан кәнчләр күндүз мәктәбләриндә охујанлардан јашча бөјүкдүрләр. Онлар өзләрини јашлыларла даһа јахын һисс едирләр. Одур ки, онлар мұәллимин сөзүнә диггәтли мүнәсибәт бәсләјир вә онун бүтүн мәсләһәтләрини шүүрлу сурәтдә гәбул едирләр. Јашлылар психоложи чәһәтдән дә фәргләнирләр. Ушаглара нисбәтән јашлыларын һафизәси, диггәти даһа сабит, тәфәккүрү даһа чох инкишаф етмиш олур. Демәли, һәр бир ана дили мұәлли-

ми кәндли кәнчләрин бу хүсусијјәтнини нәзәрә алмалы вә өз иш просесиндә онун ишини јүнкүлләшдирән бу чәһәти рәһбәр түтмалыдыр.

Буну нәзәрә алан ана дили мүәллими мисаллары јашына ујгун, онлары марагландыран саһәләрдән сечмәли, тәрифләрин синифдәчә шүүрлу шәкилдә мәнимсәдилмәсинә наил олмалыдыр.

б) кәндли кәнчләр мәктәпләриндә охујанларын дүнјакөрүшләри вә һәјат тәчрүбәләри күндүз мәктәби шакирдләринә нисбәтән кенишдир. Онлар истеһсалатда ишләјир, мүәјјән әмәк тәчрүбәсинә маликдирләр.

Јашлыларын әсас кејфијјәт фәрги орасындадыр ки, онларда әһәмијјәтли дәрәчәдә әмәк вә һәјат тәчрүбәси вә һәјатдан, тәчрүбәдән алдыгы ардычыл олмајан билик вардыр. Онлар мүстәгилдирләр, мүһакимә габилијјәтинә маликдирләр. Одур ки, бу кәнчләр билији даһа тез гаврајырлар, нәзәри билијин тәтбигиндә даһа фәаллыг көстәрирләр. Мүәллимин изаһатыны да тез баша дүшүрләр. Ана дили мүәллими кәндли кәнчләр мәктәбиндә охујан кәнчләрин бу хүсусијјәтиндән сәмәрәли истифадә етмәлидир.

в) онларын ичәрисиндә мүәјјән вәзифәли шәхсләр вар (мангабашчысы, тракторчу, бригадир, ферма мүдири, комсомол ишчиси вә с.) ки, онлар ишдә мәс'улијјәт һисс едирләр, онларын тәсири башгаларына да кечмәјә билмәз. Көрүндүјү кими бу хүсусијјәт дә мүәллимин ишини јүнкүлләшдирмәкдә аз әһәмијјәтә малик дејилдир.

Јашлы шакирдин практик билији вар. Мүәсир кәнд тәсәррүфаты елминин наилијјәтләри, техника јениликләри онлары билијә гијмәт вермәјә вадар едир.

Онлар дәрк едирләр ки, мүәсир техника вә елмин гаршысында биликсиз олмаг дөјүшдә силаһсыз олмага бәнзәр. Јашлы шакирд һәр хырда шејдә мүәллими көзләмир, кәркин ишләјир, анламадыгы шејләри чәкинмәдән мүәллимдән сорушур, тәләб едир ки, бу да мүәллимин ишини хејли јүнкүлләшлирир.

Кәндли кәнчләр мәктәбиндә ишләјән һәр бир мүәллимин хејринә олан, онун ишини јүнкүлләшдирән бу хүсусијјәтләрдән ана дили мүәллимләри дә сәмәрәли истифадә етмәлидирләр. Мадам ки, онлар мүәјјән әмәк тәчрүбәсинә маликдирләр, вәзифә мәс'улијјәтинини һисс едирләр, мүстәгилдирләр. психоложи чәһәтдән инкишаф етмишләр вә с. онларла күндүз мәктәби шакирдләри илә даврандыгы кими давранмаг, күндүз мәк-

тәпләриндә истифадә етдији иш үсулларыны механики шәкилдә бу мәктәпләрә тәтбиг етмәк олмаз.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, узун фәсиләдән сонра мәктәбә кәлән кәнчләрдә хејли вахт өз гүввәләринә гаршы инамсызлыг әһвал-руһијјәси галыр, чохлары тәлим јениликләринини чәтинликлә ичра едир, хүсусилә тәдрисин илк күнләриндә истеһсалат иши илә тәлим ишини низамламагда чох чәтинлик чәкирләр. Бурада охујанлар мүәллим тәрәфиндән едилән тәһәр-төһмәтдән, хәбәрдарлыгдан даһа чох сыхылырлар. Онларда күндүз мәктәпләриндә охујанларә нисбәтән даһа дәрин вә мүхтәлиф тәлим мараглары, јарадычылыг габилијјәти олур. Онлар әксәрән образлы тәфәккүрә маликдирләр.

Одур ки, ана дили мүәллими онларын бу хүсусијјәтинини нәзәрә алмалы вә мисаллары онларын фәалијјәт көстәрдикләри әмәк саһәсиндән, өзү дә онлары даһа чох марагландыран саһәдән, бејнәлхалг вәзијјәт вә Совет Иттифагынын дүнја системиндәки мөвгеји мәсәләләриндән сечмәлидир. Чүнки мәзмун форма чәлб едәрсә, мәзмун бир о гәдәр асан баша дүшүләр. Ана дили мүәллими күндүз мәктәпләриндә чох истифадә етдикләри «Әли беш гырмызы гәләм алды», «Әһмәд шәкилли китаб алды» кими ушаг чүмләләриндән јох, једдииллијин әзәмәтли ишләриндән, колхоз истеһсалаты вә габагчылларын иш тәчрүбәсиндән, бејнәлхалг вәзијјәтдән бәһс едән чүмләләрдән истифадә етмәлидир ки, јашлы шакирдләри чәлб едә билсин.

Кәндли кәнчләр мәктәбиндә дәрс дејән ана дили мүәллиминин ишинә көмәк едән, онун ишини гисмән асанлашдыран бу хүсусијјәтләрлә јанашы, бир сыра хүсусијјәтләр дә вардыр ки, онлар бу мәктәпләрдә тәдрис ишини чәтинләшдирир. Бу хүсусијјәтләри вә бунлардан чыхыш јолуну билмәдән ана дили мүәллими истәнилән нәтичәни әлдә едә билмәз.

Бу хүсусијјәтләр ашағыдакылардыр:

а) Кәндли кәнчләр мәктәпләриндә тәдрис или күндүз кәнд мәктәпләринә нисбәтән әһәмијјәтли дәрәчәдә гысадыр. Әкәр күндүз кәнд мәктәпләриндә тәдрис или 9 аја јахындырса, кәндли кәнчләр мәктәпләриндә тәдрис илинин мүддәти анчаг 6 ај јарымдыр. Демәли, кәндли кәнчләр мәктәбинин ана дили мүәллими күндүз мәктәпләриндә 9 ај кечдији грамматик мәлуматы 6 ај јарым әрзиндә кечмәли вә әсас мәсәләләри мәнимсәтмәлидир.

б) Кэндли кэнчлэр мэкәтәбләриндә һәфтә күндүз ушаг мэкәтәбләринин һәфтәсиндән гысадыр. Белә ки, күндүз мэкәтәбләриндә 6 күн мәшғул олурларса, кэндли кэнчләр мэкәтәбләриндә мәшғәләләр һәфтәнин 5 күнүндә олур. Бурада ана дили мүүллиминин элава мәшғул олмасы үчүн, синифдәнхари ч тәдбирләр үчүн истифада едәчәји бир күнү әлиндән чыхыр.

в) Нәһәжәт, кэндли кэнчләр мэкәтәбинин мұвафиг синфиндә охујан шакирдләр јаш вә иш саһәсинә көрә чох мұхтәлиф олурлар. Мә'лумдур ки, онларын мараглары, дәрси гаврама габилитәтләрнә дә мұхтәлиф олачагдыр. Чүнки һәр јашын өзүнә көрә психоложи хүсуситәтләрнә вардыр. Одур ки, бу мэкәтәбләрдә дәрси дејән ана дили мүүллимләрнә ејни заманда шакирдләрә фәрди јанашмагы да бачармалыдырлар.

Кэндли кэнчләр мэкәтәбләринә мәхсус олан бу хүсуситәтләр тәдрис програмынын тәртибиндә, планлашдырылмасында вә кечилмәсиндә һөкмән нәзәрә алынмалыдыр.

Кэндли кэнчләр мэкәтәбләриндә ана дили тәдрисинин кејфијәти програмын тәртиби вә планлашдырылмасындан да асылыдыр. Дүздүр, кэндли кэнчләр мэкәтәби үчүн хүсуси ана дили програмы бурахишмышдыр. Лакин бу програм күндүз мэкәтәби програмындан чох аз фәргләнир вә кэндли кэнчләр мэкәтәбинин хүсуситәтләрнә бурада лазыми гәдәр нәзәрә алынмамышдыр.

Кэндли кэнчләр мэкәтәбләрнә үчүн програм тәртиб едәркән чалышмаг лазымдыр ки, күндүз мэкәтәбләриндә кечилдикләринин әсас мәзмуну галмагла, һәр чүр хырдачылыга фикир верилмәсин. Бу заман әһәмијәтсиз, II дәрәчәли һәшијәләрдән гачмаг лазымдыр. Бә'зи бир-биринә чох јахын мәсәләләрнә һәрәсинә ајрыча саат вермәк әвәзинә, онлары гаршылыгы мұгајисә јолу илә кечмәк лазымдыр ки, бу да мүүллима вахта гәнаәт етмәк имканы верир. Бу һагда Н. К. Крупскаја дејир:

«Бә'зи програм тәртиб едәнләр јашлы шакирдләрнә ев тапшырыглары илә һәддиндән артыг јүкләмәк јолуну тутурлар, лакин бу јолла кегмәк олмаз. Програмылар мұхтәлиф аз әһәмијәтли, II дәрәчәли хырда шејләрдән азад етмәк јолуну тутмаг лазым иди, һәр фәндә һәммин елмин әсасынә тәшкил едән ән әһәмијәтли чәһәтини ајырмаг лазымдыр». (Н. К. Крупскаја, «Орта тәһсилли јашлылар мэкәтәбләрнә һагтында», РСФСР МН, 1937-чи ил, сәһ. 23, русча).

Одур ки, грамматикадан ајры-ајры бәһсләри кечәркән Крупскаја јолдашын тәчрүбәдән әлдә етдији бу көстәришини нәзәрә алмаг лазымдыр. Мәсәлән, исми планлашдыраркән онун мә'нача нөвләринин тәснифинин хырдачылыгына вармаг; инсан, һејван, тәбиәт, һадисә вә с. адларыны биллирән исимләри ајрылыгыда кечмәк лазым дејилдир. Әксинә, конкрет мисалларла исмин әсас мә'нача нөвләрини кечмәк вә онлары шүүрлу шәкилдә мәнимсәтмәк лазымдыр, јахуд сөзүн гурулушча нөвләрини планлашдыраркән бир јердә јазылан, ихтисарла јазылан, ајры јазылан мүрәккәб сөзләрнә һәрәсинә ајрыча саат вериб, хырдачылыга вармагданса, онлары мұгајисәли шәкилдә бир јердә кечмәк вә чалышмалар васитәсилә мөһкәмләтмәк даһа сәмәрәли олар.

Тәчрүбә көстәрир ки, күндүз мэкәтәбләриндән фәргли олараг, ахшам мэкәтәбләриндә грамматиканын бөлмәләрнә ајры-ајрылыгыда јох, бир-бири илә сых әлағәли кечилмәси даһа јахшы нәтичә верир. Кэндли кэнчләр мэкәтәбләриндә ана дили тәдрисинин кејфијәтинә јахшылашдырмаг үчүн бу мәсәләјә дә чидди фикир верилмәлидир. Морфолокија вә синтаксисин әлағәли кечилмәси ахшам мэкәтәбләриндә грамматика вә јазы гәјдаларынын даһа јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Һәм дә күндүз мэкәтәбләринә нисбәтән шакирдләрнә ахыны кэндли кэнчләр мэкәтәбиндә чох олур вә елә шакирдләр олур ки, онлар бирбаша VII—VIII синифләрә дахил олурлар, V—VI синифләрдә кечдикләрнә исә онлар әсасән унутмазлар. Һәм дә шакирдләрнә бир гисми чох вахт морфоложи вә синтактик мәфһумлары бир-бири илә гарышдырырлар. Чүмләннә морфоложи тәһлилинә тәләб етдикдә чүмлә үзвүнүн адыны чәкир, зәрф вә зәрфлик мәфһумларыны тамамилә гарышдырырлар. Морфолокија вә синтаксис әлағәли тәдрис едилдикдә исә грамматик мәфһумлар мұгајисәли өјрәнилдији үчүн белә гарышыгылар арадан галхыр.

Кэндли кэнчләр мэкәтәбләриндә ана дили тәдрисинин кејфијәтинә јүксәлтмәк үчүн бу системдән олан фәһлә кэнчләр мэкәтәбләриндә ана дили тәдрис саһәсиндә әлдә едилән габачыл тәчрүбәни вә тәдгигаты өјрәнмәк вә буну ишдә тәтбиг етмәк дә мүһүм әһәмијәтә маликдир. Билдијимиз кими өлкәмиздә фәһлә кэнчләр мэкәтәбләриндә фәһләрнә тәдрис, хүсусилә ана дили тәдрис саһәсиндә кэндли кэнчләр мэкәтәбләрнә нисбәтән чох иш көрүлмүшдүр. Бу саһәдә рус әдәбијәтиндән чох шеј өјрәнмәк олар. Лакин унутмаг олмаз ки, ејни

системдэн олан бу мэкътэблэр арасында да мүэјјән үмуми чә-
һәтләрлә јанашы, фәргли чәһәтләр дә вардыр. Одур ки, фәһлә
кәнчләр мэкътэбләринин иш үсулларыны олдуғу кими кәндли
кәнчләр мэкътэбинә тәтбиг етмәк олмаз.

Одур ки, кәндли кәнчләр мэкътэбинин ана дили мүәллими
ишин сәмәрәли тәшкили үчүн кәндли вә фәһлә кәнчләр мэк-
гәбләр арасындакы фәргләр дә билмәлидир. Бу фәргләр
әсасән шәһәрлә кәнд арасында һәмни мөвчуд олан бир сыра
гејри-антагонист фәргләрдән мејдана чыхыр. Шүбһәсиз, бу
фәргләр арадан галханда фәһлә вә кәндли кәнчләр мэкътэ-
бләр арасында олан хырда фәргләр дә өз-өзүнә јох олачаг-
дыр.

Кәндли кәнчләр мэкътэбини фәһлә кәнчләр мэкътэбиндән
фәргләндириән әсас чәһәтләр әсасән ашағыдакылардан иба-
рәтдир:

Һәр шејдән әввәл шәһәр кәнчләр 7 саат ишләјирләр, га-
лан 17 саат исе онларын истираһәти вә тәснини үчүн галыр.
Кәндли кәнчләр иш хүсусијјәти еләдир ки, ону саатла мән-
дудлашдырмаг олмур, о, бә'зән 2—3 саат ишләјирсә, бә'зән дә
ишин хүсусијјәтиндән асылы олагаг бүтүн күнү ишләмәли вә
ја иш јериндә галмалы олур.

Шәһәрин гајнар һәјаты, театр, кино, сирк, бәдни кечәләр,
парк вә бағчаларда һәјата кечирилән мэдәни тәдбирләр вә
санр бу кими башга тә'сирләр фәһлә кәнчләр иш мэдәни ин-
кишафына бәјүк тә'сир кәстәрир. Кәнддә исе сајдығымыз бу
чәһәтләр һәләлик данми характер дашымыр, бу да фәһлә
кәнчләрлә кәндли кәнчләр иш мэдәни инкишафы арасында мү-
әјјән гәдәр фәрг доғурур.

Фәһлә кәнчләрлә кәндли кәнчләр иш аиләләри арасында
(хүсусән ири шәһәрләрдә) да мэдәни чәһәтдән мүәјјән фәрг-
ләр вардыр. Билдијимиз кими шәһәрдә али тәһсилли олмајан
аиләјә чох аз тәсадүф олунур, бу да өз нөвбәсиндә фәһлә
кәнчин мэдәни инкишафына вә тәһсилинә мүсбәт тә'сир ет-
мәјә билмәз.

Фәһлә коллектив шәкилдә ишләјир, онларын бир-бири илә
мүнасибәти кәндли кәнчләрдән даһа јакындыр. Күндәлик
мәтбуат онлара даһа тез чатыр. Кәнд тәсәррүфатынын иш са-
һәләри чох вә мүхтәлиф олдуғу үчүн кәнчләр һәмишә бир јер-
дә олмурлар.

Демәли, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, кәндли кәнч-
ләр иш тәһсили фәһлә кәнчләрә нисбәтән даһа чәттидир. Онлар
фәһлә кәнчләрә нисбәтән тәһсилдә даһа аз фәаллыг кәстәрир-

ләр. Одур ки, кәндли кәнчләр мэкътэбиндә дәрә дејән ана дили
мүәллими бу кәстәрилән хүсусијјәтләр и нәзәрә алмалыдыр.

Кәндли кәнчләр мэкътэбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисин-
дә ортаја чыхан әсас нөгсанлардан бири тә'лим иш һәјәтлә
зәиф әлағәләндирилмәси, гурулушудур. Бурада тәдрисин хү-
сусијјәтин и нәзәрә алмамаг, јашлыларын хүсусијјәтләр и
өјрәнмәмәк, онлары тә'лим материаллары илә һәддиндән ар-
тыг јүкләмәк, синифдә өјрән илән мәсәләләри евә тапшырмаг
һесабына ев тапшырыгларыны артырмаг вә с. бу кими һалла-
ра тәсадүф едилир.

Бу мэкътэбләр иш хүсусијјәтләр и тәләб едир ки, тәдрис ма-
териалларынын өјрәдилмәсиндә дә садәчә күндүз мэкътэбләр-
риндә истифадә олунан үсуллары механики шәкилдә бураја
тәтбиг етмәк олмаз.

Бу мэкътэбләрдә тәдрисин спесифик хүсусијјәти гыса мүд-
дәтдә, гыса тәдрис саатлары илә јүксәк мүвәффәгијјәт әлдә
етмәкдән ибарәтдир.

Кәндли кәнчләр мэкътэбләриндә ана дили үзрә апарылан
иш иш истигамәтдә тәшк ил етмәк олар:

1. Синиф мәшғәләләри.
2. Консултасија (мәсләһәт саатлары).
3. Мүстәг ил ишләр.

Аз вахт ичәрисиндә мүәллим һәр шеј и әһәтә едиб баша са-
ла билмәз. Одур ки, мүәллим дәрә һазырлашаркән дәрә ма-
териалы үзәриндә чидди дүшүнмәли, ону кәтүр-гој етмәли вә
елә планлашдырмалыдыр ки, орада дәрәдә изаһ едиләчәк
әсас һиссә, чалышмаларынын кејфијјәти вә мигдары там
ајдынлашмыш олсун вә шакирдләр тәрәфиндән шүурлу сурәт-
дә мәннәсәнилсин.

Унудулмамалыдыр ки, јашлы шакирд һәр шеј и баша дү-
шүр. Әкәр мүәллим дәрә һазырлашмырса, дәрә башдансов-
ду кечирсә, ону һөкмән шакирд һисс едир вә онда фәннә гар-
шы марағын азалмасына сәбәб олур. Мүәллим бүтүн синфи
ишләтмәлидир.

Бә'зән белә олур ки, тәк-тәк шакирд дәрә данышыр, га-
ланлар да отуруб көзләјирләр. Петроградын Выборг рајонун-
да ишләјәндә Н. К. Крупскаја илә бир шакирдин мүсаһиба-
си бунун үчүн олдуғча характерикдир. Шакирд Крупскајаја
суал верир:

—Сиз бизә нечә мүәллимә вермисиниз?

Крупскаја дејандә ки, «Мәнә демишләр о, јахшы мүәлли-мәдир», шакирд (фәһлә) дејир:

—Неч белә дә дәрси олар? О, әввәл бир нәфәри тахтаја чагырыр, онунла мәшгул олур, сонра да башгасы илә. Дәрс илә апармаг лазымдыр ки, бүтүн вахт әрзиндә бүтүн синиф ишдә иштирак етсин. (Н. К. Крупскаја, «Вопросы обученија без отрыва о производство», М., 1960, сәһ. 100).

Одур ки, кәндли кәнчләр мәктәбинин мүәллим өз ишинә мәс'улијјәтлә јанашмалы, дәрс илә тәшкил етмәлидир ки, јашлы шакирдин она гаршы олан е'тимады гырылмасын.

Мүәллим дәрсдә өјрәнәчәји материалы синфин сәвијјәсинә ујгун ишләмәли, онун ајдын, садә олмасына, әсас нәзәри мәсәләнин ифадә олунмасына фикир вермәлидир. Иши елә планлашдырмаг лазымдыр ки, шакирдләр дәрсин әсас һиссәсини, башга сөзлә, онун өзәјини мүәллимин рәһбәрлији илә синифдәчә өјрәнә билсинләр. Чүнки кәндли кәнчләр ишләјиб охујурлар, онларын дәрслик үзрә узун-узады охумаға вахтлары јохдур.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили үзрә мәсләһәт саатларынын да бөјүк ролу вардыр. Шакирдләрин баша дүшмәдикләри, ичрасында чәтинлик чәкдикләри мәсәләләрни консултасијалар тәшкил етмәклә ајдынлашдырмаг олар. Даһи педагог Н. К. Крупскаја ККИ МК-нын јашлылары мәхсус орта мәктәбләр мәсәләсинә даир мүшавирәсиндә дејир:

«...Мән елә дүшүнүрәм ки, јашлылар мәктәбләри јанында мәсләһәт мәнтәгәләри олмалыдыр ки, ишә нечә башлајачағыны билмәјән шакирдләрә көмәк етсин».

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили үзрә мүхтәлиф нөв консултасијалардан истифадә етмәк олар:

а) Елә шакирдләр олур ки, онлар ана дилиндән керилик көстәрирләр, тәдрис материалларыны чәтин гаврајыр, баша дүшмәкдә чевиклик көстәрмирләр. Мүәллим белә шакирдләр үчүн саат ајырыр вә һәмин саатда бу шакирдләрлә мәшгул олур.

б) Шакирдләрин һамысы тәдрис материалларыны ејни дәрәчәдә гаврамыр. Елә шакирдләр олур ки, онлар тәдрис ишиндә үмумијјәтлә керилик көстәрмирләр, амма мүәјјән сәбәбләр үзүндән дәрс илә баша дүшмәмишләр. Белә һалларда мүәллим еһтијач дујан шакирдләр үчүн консултасија тәшкил едир.

Мөвзунун мүрәккәблијиндән асылы олараг, бөјүк фәрди

тапшырыглар үзрә, мүстәгил ишин јеринә јетирилмәси үзрә јазы ишләринин тәһлили вә имтаһанларла әлагәдар консултасијалар тәшкил етмәк олар.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә тәдрис илинин гысалығы вә тәдрис саатларынын азлығыны нәзәрә алараг шакирдләрин мүстәгил ишләринә дә чидди фикир верилмәли, тәдрис процесиндә онларын фәаллығына наил олунмалыдыр. Кәндли кәнчләр мәктәбиндә охујан һәр бир кәнч мүстәгил ишләмәк, мүталиә етмәк габилитәтинә јијәләнмәлидир.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн чалышма вә тапшырыгларын, јазы ишләринин дә сәмәрәлилијинә диггәт верилмәлидир.

Бә'зи јолдашлар кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ев тапшырыглары верилмәсинин әлејһинәдирләр. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, ев тапшырыгларынын верилмәси лазымдыр. Лакин күндүз мәктәбләриндән фәргли олараг ев тапшырыгларынын һәчми аз, кејфијјәти исә јахшы олмалыдыр. Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә дәрсин мөһкәмләндирилмәси үчүн гыса мәшг характерли чалышмаларын да тәтбиғи көзәл нәтичә верир. Одур ки, бу чүр синиф чалышмаларындан кениш истифадә едилмәлидир.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә әмәли јазылар (акт, әризә, тәрчүмеји-һал, нарјад вә с.) кениш јер верилмәлидир. Грамматика үзрә ев тапшырыгларынын да бу чүр әмәли јазылар үзрә верилмәси һәм грамматик мә'луматын өјрәнилмәсинә, һәм дә шакирдләрин әмәли јазылар алышмасына сәбәб олур.

Кәндли кәнчләр мәктәбләриндә ана дили тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн, бу мәктәбләрә мәхсус дәрсликләрин, методик вәсаитләрин јарадылмасы ишини дә сүр'әтләндирмәк лазымдыр. Бунсуз ана дили тәдрисинин там кејфијјәтиндән данышмаг чәтиндир.

Әзиз ШИРИНОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
аспиранты.

ТӘ'ЛИМ ПРОСЕСИНИН ФЭАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫНДА МҮГАЈИСӘНИН РОЛУ ҢАГГЫНДА

Тә'лимниң кејфијәтиниң јүксәлтмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олан јоллардан бири дә мүгајисәдир.

Дил дәрсләриндә мүгајисәдән сәмәрәли истифадә едилдикдә шакирдләр фәаллашыр, онларда грамматик материалын өјрәнилмәсинә мараг артыр, биликләр шүүрлу мәнимсәниллр вә узун мүддәт јадда галыр. Ана дили дәрсләриндә мүгајисәдән кениш истифадә етмәк үчүн мүәллимин көзәл имканы вә шәранти вардыр.

Дәрс о заман мараглы вә чанлы кечәр ки, мүәллим һансы мөвзунун нә илә мүгајисә едиләчәјини әввәлчәдән планлашдырсын, бунун үчүн даһа сәчијјәви нүмунәләр сечә билсин. Лакин демәлијик ки, бә'зи мүәллимләр мүгајисәдән истифадә етмир, бу мәсәләјә лазыми гәдәр әһәмијјәт вермирләр. Лакин бә'зән дә елә олур ки, грамматик материалын мүгајисәси анчаг мүәллим тәрәфиндән апарылыр. Бу исә шакирдләрин фәаллашдырылмасына, онларын дәрсдә зәһни кәркинликлә ишләмәләринә мане олур. Буна көрә дә мүгајисә заманы шакирдләрин зәһни фәаллыгларынын артырылмасы диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Бөјүк педагог К. Д. Ушински тә'лим просесиндә мүгајисә үсулундан истифадә едилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верәрәк јазырды: «Мүгајисә һәр чүр аңламанын вә һәр чүр тәфәккүрүн әсасыдыр. Дүнијадә биз һәр бир шеји мүгајисә васитәсилә билирик. Бизә һеч бир шејә охшатмаг мүмкүн олмајан вә һеч бир шејдән фәргләнмәјән бир шеј раст кәлсә (белә шеј мүмкүндүрсә), һәмин шеј һаггында һеч бир фикир сөјләјә билмәрик вә һеч бир сөз дејә билмәрик»¹.

¹ К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри. Бақы. Азәрнәшр, 1953, сәһ. 249.

И. М. Сеченов јазырды ки, инсан мүмкүн ола билән һәр чүр мүнасибәтдә әшјаларын охшар вә фәргли чәһәтләрини гијмәтләндирә билмәк үчүн онлары гаршылашдырыр вә мүгајисә едир. Мәзмунунда мүгајисә олан фикир даһа зәнкин, даһа долгундур. Нәһәјәт, гаршылашдырма нәтичәсиндә објектләр арасындакы сәбәбијјәт әлағәси ашкара чыхыр¹.

Ана дилинин тәдриси заманы шакирдләрин фәаллашдырылмасы үчүн мүгајисәни ашағыдакы истигамәтдә апармаг олар:

1. Мөвзулар арасындакы охшарлығын мүәјјәнләшдирилмәси (тутушдурма).

2. Фәргли хүсусијјәтләрин ајдыналашдырылмасы (гаршылашдырма).

3. Онлар арасында һәм охшар, һәм дә фәргли хүсусијјәтләрин мүәјјән едилмәси (там мүгајисә).

Ана дили дәрсләринин бүтүн мәрһәләриндә мүгајисәдән истифадә етмәк олар вә лазымдыр. Белә ки, јени мөвзунун мәнимсәнилмәсинә шакирдләрин һазырланмасы, јени грамматик материалын өјрәдилмәси, билик вә бачарыгларын һесаба алынмасы вә үмумиләшдирилмәсиндә мүгајисәдән истифадә етмәк олар.

Мүгајисә јени билијин мәнимсәнилмәси илә өјрәнилмиш биликләрин тәкрарыны вә еләчә дә тәкрарла мәнимсәмәни бир просесдә бирләшдирир.

Мүәллим дәрсләрин мүхтәлиф мәрһәләләриндә мүгајисәдән истифадә етмәклә шакирдләрин фәаллашдырылмасына һаил ола биләр.

1. Ев тапшырыгларыны јохламаг үчүн апарылан мүгајисә

Бә'зи мүәллимләр јени дәрсә евә верилмиш тапшырыгларын јеринә јетрилмәсини јохламагла башлајырлар. Бурада сорғудан кениш истифадә едилир. Белә ки, дәрсин әввәлиндә 2—3 нәфәр шакирд дәрси данышыр, гијмәт алыр вә с.

Беләликлә, дәрс вахтынын јарысы ев тапшырыгларынын јохланмасына сәрф едилир ки, бу да јени материалын сәтһи мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур. Буна көрә дә габагчыл мүәллимләр ев тапшырыгларыны бу гајда илә јохламырлар. Онлар дәрсин илк дәгигәсиндән башлајараг шакирдләрә мүх-

¹ И. М. Сеченов. Избранныје сочиненија, том I, физиолокија и психолокија, изд. АН ССР, сәһ. 224.

гәлиф мүстәгил ишләр тәклиф едирләр. Ев тапшырыгларынын нә дәрәчәдә јеринә јетирилмәсини јохлајаркән мүгајисәдән истифадә едирләр ки, бу да мүсбәт нәтичә верир. Мәсәлән, V синифдә үмуми вә хүсуси исимләрин өјрәнилмәсинә даир евә тапшырыг верилмишсә, мүгајисәдән ашағыдакы гәјдада истифадә етмәк олар.

Үмуми вә хүсуси исимләри мүгајисә етмәк үчүн тахтада ашағыдакы сөzlәри јазыб онун әтрафында мүсаһибә апармаг олар. Мәсәлән, гәзет, Волга, китаб, кәнд, Минкәчевир, Рәһим, шакирд, Бақы, мәктәб, Москва вә с.

Мүәллимин тәклифи илә һәммин сөzlәр сечилиб ајры-ајры сүтулларда јазылыр. Верилмиш суаллар әсасында үмуми исимләрлә хүсуси исимләрин фәргли вә ошар чәһәтләри һәммин сүтулларда јазылыр.

Үмуми исимләр	Хүсуси исимләр
Гәзет, китаб, кәнд, шакирд, мәктәб. 1. Ејни чинсли әшјанын адыны билдирир. 2. Чүмлә ичәрисиндә кичик, чүмләнни әввәлиндә ишләнәркән бөјүк һәрфлә јазылыр.	Волга, Минкәчевир, Москва, Рәһим, Бақы. 1. Ејни чинсли әшјадан бирини адыны билдирир. 2. Һәмишә бөјүк һәрфлә јазылыр. 3. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә бә'зи хүсуси исимләрдән үмуми исимләр дүзәлтмәк олур.

Үмуми вә хүсуси исимләрин мүгајисә едилмәси бир тәрәфдән мүәллимә кечмиш материалын нечә мәнимсәнилдијини мүәјјән етмәјә имкан верир, о бири тәрәфдән исә шакирдләри дәрсин илк дәгигәләриндән мүстәгил ишләмәјә сөвг едир, онлары фәаллашдырыр.

Морфолокијанын тәдрисиндә шакирдләрин чәтин мәнимсәдикләри мөвзулар вардыр. Белә мөвзулардан бири дә бағлајычыларын орфографијасы мөвзусудур.

Шакирдләр бә'зән јерлик һал шәкилчиси илә да (дә) бағлајычысыны гарышдырырлар. Һәммин сөzlәрин јазылышында сәһвә јол верирләр.

Бағлајычыларын орфографијасы мөвзусуну кечәркән мүгајисәдән истифадә едилмәси бу нөгсаны арадан галдырыр. Әкәр бағлајычыларын орфографијасы мөвзусуну евдә өј-

рәнмәк шакирдләрә тапшырыг шәклиндә верилмишдирсә, мүгајисәни ашағыдакы гәјдада апармаг мәсләһәтдир: исмин јерлик һал шәкилчиси илә да (дә) бағлајычысынын ошар вә фәргли чәһәтләринә аид ашағыдакы суаллары вериб шакирдләрдән мүвабик чаваблар алмаг олар.

1. Исмин јерлик һал шәкилчиси илә да (дә) бағлајычысынын ошарлығы нәдән ибарәтдир?

2. Бунлар бир-бириндән нә илә фәргләнир вә с. Шакирдләрин чаваблары мүәллимин көмәји илә үмумиләшдирилир, исмин һал шәкилчиси илә да (дә) бағлајычысынын ошар вә фәргли хүсусијјәтләри јазы тахтасында гејд едилир.

1. Да (дә) өзүндән әввәл кәлән сөзүн сон нечасындан асылы олур. Сөзүн сон нечасы галын олдугда да, инчә олдугда исә дә јазылыр.

2. Да (дә) бағлајычысы сөздән ајры, исмин јерлик һал шәкилчиси исә сөзә битишик јазылыр.

3. Јерлик һал шәкилчиси сөзлә битишик јазылыр вә сөз кимдә? нәдә? һарада? суалларындан биринә чаваб олур.

4. Да (дә) бағлајычысы сөздән ајры јазылыр, һәммин суаллара чаваб вермир.

Бундан сонра тәркибиндә да (дә) бағлајычысы вә һал шәкилчиси олан ики чүмләни тахтаја јазыб онлары мүгајисә етдирмәк олар.

1. Мәндә мараглы китаб чохдур.

2. Мән дә мараглы китаблары чох охујурам.

Беләликлә, ев тапшырыгларынын јохланмасында мүгајисәдән истифадә едилмәси алынмыш биликләрин тәкрат едилмәсинә, биликләрин шүүрлу мәнимсәнилмәсинә мүсбәт тә'сир кәстәрир.

Ев тапшырыгынын нә дәрәчәдә јеринә јетирилмәсини өјрәнмәк үчүн мүгајисәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

2. Јени грамматик материалын өјрәдилмәсиндә мүгајисә

Дәрсин мүһүм мәрһәләси јени материалын изаһыдыр. Јени биликләрин өјрәдилмәси заманы да мүгајисәдән истифадә етмәк мүсбәт нәтичә верир. Јени материалын өјрәдилмәсиндә мүгајисәдән мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмәк олар.

Сифәт һаггында үмуми мә'лумат мөвзусуну кечәркән јени дәрсин изаһында мүгајисәдән ашағыдакы гәјдада истифадә етмәк мүмкүндүр:

Сифәти өҗрәнмәҗә башларкән шакирдләре мә'лум олан «Исмин аламәтләри чәдвәли» дивардан асылыр. Сонра јени дәрсин мөвзусу (Сифәт һаггында үмуми мә'лумат) е'лан едилир. Бундан сонра мүәллимин тәклифи илә тәркибиндә сифәт олан ашағыдакы чүмләр дәфтәрләрдә вә тахтада јазылыр:

Мәс., 1. Бақыда јахшы багча чохдур.

2. Су, кениш чөлләрә һәјат вә чан верир.

Чүмләдәки сифәтләр тапылыр, алтындан хәтт чәкилир, онларын һансы исмә анд олдуғлары мүәјјәнләшидириллир; мугајисә вәситәсилә сифәтин аламәтләри мүәјјәнләшидириллир.

Шакирдләр исмин аламәтләри чәдвәлинин көмәји илә сифәтин аламәтләринин асан вә шүүрлу мәнимсәјирләр, онлары мугајисә етмәклә сифәтин исимдән фәргини мүәјјәнләшидириллир. Беләликлә, онлар сифәтин аламәтинин кәстәрән чәдвәл тәртиб едирләр.

Сифәтин аламәтләри.

1. Сифәт өшјанын аламәтинин билдирир—кениш (күчә)
көзәл (бағ)
2. Сифәт нечә? нә чүр? вә һансы? суалына чараб олур.
марағлы (китаб)
һүндүр (ев)
јашыл (мешә).
3. Сифәт исимдән әввәл ишләнир, онула бағлы олур. —
чәлд (ушағ)
исти (хөрәк).
4. Сифәт чүмләдә тә'јин олур—Күллү, чичәкли бағчада
ишләмәк адама ләззәт
верир вә с.

Исимлә сифәти бу гајда илә тәдрис едәндә ашағыдакы мөгсәдләре наил олмағ мүмкүндүр:

1. Шакирдләрин әввәлләр алдығлары биликләр тәкрар едилир.
2. Һәр ики нитг һиссәсинин мә'нача фәргли чәһәтләри мүәјјән едилир, онларын грамматик вәзифәләри ајдынлашдырылыр.
3. Шакирдләри биликләри ахтарыб тапмаға сөвг едир, онларын өз гүввәләринә инамыны артырыр.
4. Алынмыш биликләри јазылы нитгдә тәтбиг едә билмәк вәрдишләринин инкишаф етдирир.

5. Онларда дәрсә марағ ојадыр, мәс'улијјәт һиссәларини артырыр, онларын әгли тәфәккүрләрини инкишаф етдирир, грамматик материалын шүүрлу мәнимсәнилмәсинә, биликләрини даһа давамлы олмасына, узун мүддәт јадда мөһкәм галмасына мүсбәт тәсир кәстәрир.

Шакирдләре әсас нитг һиссәләри илә көмәкчи нитг һиссәларини мугајисә етдирмәк дә мүсбәт нәтичә верир. Истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи нитгдә көмәкчи нитг һиссәларинин ролу чох бөјүкдүр. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат» програмында көмәкчи нитг һиссәларинин тәдрисинә кениш јер геришмишдир. Буна көрә дә әсас нитг һиссәләри илә көмәкчи нитг һиссәларини әлағәли тәдрис етмәк, онларын фәргли чәһәтләрини вә дилимиздәки әһәмијјәти һаггында шакирдләрдә дүзкүн тәсәввүр јаратмағ мөгсәди илә мугајисә үсулундан истифадә едилмәси фәјдалыдыр. Бунун үчүн гошмаларын тәдрисиндә шакирдләрдә көмәкчи нитг һиссәләри һаггында ајдын тәсәввүр јарадылмалы, әсас нитг һиссәлариндән онлары фәргләндирирән грамматик аламәтләри изаһ едилмәлидир.

Гошмаларын тәдрисинә анд кечилән илк дәрсдә дилимиздәки нитг һиссәларинин сајы, онларын әсас вә көмәкчи нитг һиссәлариндән ибарәт олмалары кәстәрилмәли, бир-бириндән фәргли чәһәтләри шакирдләре изаһ едилмәлидир. Гошмаларла вә еләчә дә башға көмәкчи нитг һиссәләри илә әсас нитг һиссәларинин фәргини шакирдләре мугајисәли шәкилдә мәнимсәтмәк үчүн грамматик тәһлилдән—морфоложи вә синтактик тәһлилдән истифадә етмәк олар. Тәһлил үчүн тәхминән ашағыдакы чүмләр тахтада јазылыр: (тахта ики һиссәлә ајрылыр).

1. Биз бу күн зәһмәткешләр үчүн концерт вермәлијик.
2. Мән чох чалышдым, онун кими тар чала билмәдим.

Јазы тахтасындакы чүмләрләрдән биринчиси морфоложи, икинчиси исә синтактик чәһәтдән тәһлил едилир.

Бундан сонра әсас нитг һиссәләри илә көмәкчи нитг һиссәларинин фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшидирирмәк вә јени кечиләчәк гајданын тәрифини шакирдләрин өзләринә тапдырмағ үчүн ашағыдакы суаллар әсасында мугајисә апармағ олар.

Мүәллим— Бу чүмләрләрдә нечә сөз ишләнмишдир?

Шакирд —Бу чүмләрләрдә 14 сөз ишләнмишдир.

Мүэллим — Хансы сөзләр аҗрылыгыда ишләнир вә чүмлә үзвү ола билдир?

Шакирд — Биз, бу күн, зәһмәткешләр, концерт, вермәли-жик, мән чох чалышдым вә с. сөзләр аҗрылыгыда мә'на билдир, суала чаваб верир.

Мүэллим — Бу сөзләрлә үчүн, кими сөзләринин фәргини ким көстәрәр?

Шакирд — Үчүн, кими сөзләри мүстәгил мә'на билдир-мир, мүстәгил суала чаваб вермир, чүмлә үзвү олмур.

Мүэллим — Бунлар хансы сөзләрдән әввәл ишләнмишдир?

Шакирд — Үчүн исимдән (зәһмәткешләр), кими әвәзлик-дән (онун) әввәл ишләнмишдир.

Мүэллим — Бунлардан әввәлки сөзләр исмин хансы һа-лында ишләнмишдир?

Шакирд — Үчүн сөзүндән әввәлки сөз адлыг һалда, кими сөзүндән әввәлки сөз исә јијәлик һалда ишләнмишдир.

Мүэллим — Ким дејәр гошма нәјә дејилир?

Бурада мүэллимни көмәји илә гошмалара тә'риф вери-лир.

Гошмаларын әһәмијәтини әјани шәкилдә изаһ етмәк үчүн шакирдләрин диггәтини ашағыдакы чүмләләрә чәлб ет-мәк лазымдыр.

Мәсәлә: 1) Атам мәним үчүн китаб алды.

2) Атам мәним китаб алды.

Бу чүмләләри мүгајисә етмәји шакирдләрә тапшырмаг даһа фајдалыдыр. Чүмләләри мүгајисә едәркән шакирдләр ашағыдакы нәтичәјә кәлирләр.

Биринчи чүмләдә (Атам мәним үчүн китаб алды) бит-миш фикир ифадә едилир, сөзләр арасында әлагә вардыр, мүстәгил мә'на ифадә едир.

Икинчи чүмләдә (Атам мәним китаб алды) битмиш фи-кир ифадә едилмир, сөзләр арасында әлагә позулмуш, мүәјјән бир мә'на ифадә етмир вә с. Бә'зән гошмалары чүмләдән чы-хардыгда чүмлә бүтөвлүјүнү сахлајыр, сөзләр арасында әла-гә позулмур. Ашағыдакы чүмләләри мисал көстәрмәк олар:

1. Бу китабы өзүм үчүн алдым.
2. Бу китабы өзүм алдым.

Мүгајисә нәтичәсиндә шакирдләр өјрәнирләр ки, гошма-лар аҗрылыгыда мә'на билдирмир, суала чаваб олмур, чүмлә үзвү дә ола билмир.

3. Јени өјрәнилмиш материалын үмумиләшдирилмәсиндә мүгајисә

Јени материалын изаһында мүгајисәдән истифадә едил-мәси өјрәнилән грамматик материалын һәм мөһкәмләндирил-мәсинә, һәм дә үмумиләшдирилмәсинә мүсбәт тә'сир көстә-рир.

Грамматик материалын тәкрат едилмәси үчүн јени өјрә-нилмиш материалын үмумиләшдирилмәси мәгсәди илә апары-лан мүгајисәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Буна көрә дә дәр-син бу мәрһәләсиндә апарылан мүгајисә заманы алынмыш билникләрин тәкратына кениш јер верилмәлидир.

Бә'зән VII—VIII синиф шакирдләри табесиз чүмлә илә табели мүрәккәб чүмләләри гарышдырыр, онлары мүәјјән-ләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә мүрәккәб чүмләләр өјрәдилдикдән сонра мүгајисәдән истифадә едил-мәси бу кими маниәләри арадан галдырыр.

Мүсаһибә заманы табесиз вә табели мүрәккәб чүмләлә-рин тә'рифини шакирдләр данышырлар, һәр ики чүмләнни тә'риф јазы тахтасына јазылыр. Шакирдләрин диггәти тах-тада јазылмыш тә'рифләрә, онлардакы охшар вә фәргли чә-һәтләрә чәлб едилир.

Мүэллимни тәклифи илә шакирдләр табесиз мүрәккәб чүмлә илә табели мүрәккәб чүмләләри мүгајисә едир, фәрг-ли вә охшар чәһәтләрини мүәјјәнләшдирәрәк белә нәтичәјә кәлирләр:

Табесиз мүрәккәб чүмлә

1. Табесиз мүрәккәб чүмләнни әмәлә кәтирән чүмләдән бир-и о биринә табә олмур.
2. Ону әмәлә кәтирән садә чүмләләрин мүстәгил мүбтәдә вә хәбәри олур.
3. Аҗрылыгыда мүхтәлиф фи-кир ифадә едир.
4. Садә чүмләләр мүрәккәб чүмләнни тәркибинә дахил ол-дугдан сонра бирликдә мүрәк-кәб бир фикри ифадә едир.

Табели мүрәккәб чүмлә

1. Табели мүрәккәб чүмлә-ләрдәки садә чүмләләрин јал-һыз бири мүстәгил олур, о би-рисин ондан асылы олур.
2. Мүстәгил чүмләјә баш, он-дан асылы олан, ону изаһ едән чүмләјә исә будаг чүмлә деји-лир.

Мүгајисәнин тәтбиги шакирдләрин тәфәккүрүнү фәаллаш-дырмаға имкан верир, онларын ишүрлулуғуну јүксәлдир.

М. Ә. ӘСКӘРОВ,
Бақы, 101 нөмірлі мектебин
мүәллими.

БӨЈҮК МААРИФПӘРВӘР ШАИР

(Анадан олмасынын 130 иллији мүнәсибәти илә)

XIX әср Азәрбајчан реалист-демократик әдәбијјатымызын көркәмли нүмајәндәләриндән бири олап Сејид Әзим Ширванинин чохчәһәтли јарадычылығында зәманәсинин бир сыра мүнүм сийәси-ичтимаи һадисәләри өз әксини тапмышдыр. Јахын Шәрглә, онун әдәбијјат вә инчәсәнәти, тарих вә этнографийәсы илә мүкәммәл таныш олап Сејид Әзим үчүн нә Мәккә вә Мәдинә илә бағлы олап еһкамлар, нә Ираг вә Шамдан кәлән гаранлыг фикирләр, нә Түркијәннин мүрид вә мүршидләринин тәлгинләри вә нә дә Иран торпағы илә бағлы олап вахты кечмиш көһнә әгидәләр һеч вахт ахтардығы чыхыш јолу вә истинад нөгтәси ола билмәзди!..

Шаир ашағыдакы рүбаисиндә јарадычылығынын мәфкурәви арзулары илә әлағадар олараг, һәммин фикрин еһтирасларыны, дәрин мә'нави чырпынтыларыны лаконик шәкилдә белә ифадә етмишдир:

«Әл тутмады бир кимсә дәми-үсрү һәрәч
Нә али-бәни-Әсәд, нә гөвми-Хәзрәч,
Сағи, нә әрәб дадә јетәрмиш, нә әчәм,
Етмәк јенә мејдән олур үмиди-фәрәч».

Бу рүбаи өз идеја мүндәричәси е'тибары илә чох марағлыдыр. Башы чох бәлалар чәкмиш Азәрбајчана «дәми-үсрү һәрәч» (чәтинликләр вә ағырлыглар заманы) әрәб дә, әчәм дә (Иран да), һәлә үстәлик Түркијә дә «јардыма кәлмиш», «көмәк әлини узатмыш», лакин бу бәрәкәтли торпаг гарәтчилик, таланчылыг үчүн онларын әсас сојунчулуғ мәскәни олараг галмышдыр. Бунларын һеч бири Вәтәнимиз вә халгымыз үчүн һәгиги гуртулуш јолларыны көстәрмәмиш, әксинә ән зәиф ишыг шүаларыны белә өз гара әлләри илә гапамышлар. Сејид Әзим јарадычылығынын илк дөврләриндә схоластик Шәрг

әдәбијјатынын тә'сири алтында јазыб-јарадаркән, ара-сыра тәнгиди фикир вә мүнәсибәтләрини ифадә етсә дә бирдән-бирә реалистик поезијаја доғру јөнәлмәмиш, әсил јарадычылыг јолуну тапмамышдыр. Лакин о, мүнәсири олдуғу ән мүнүм сийәси-ичтимаи һадисәләрин, хүсусилә, «Әкинчи», «Зија» вә «Кәшкүл» гәзетләринин мүтәрәгги фикри инстигамәтләринин мүсбәт тә'сири алтында тәдричән өз һәгиги бәдди јарадычылыг јолуну көрмәјә, сечмәјә наил олур. О, һәммин мүтәрәгги идејалы мәтбуатын сәһифәләриндә демократик руһлу бир поезијанын бајрагдары, зәманәсинин габагчыл фикирләринин чарчысы кими чыхыш едәрәк, ичтимаи-бәдди фикирләримизин инкишаф хәттини дөврүнүн көзүачыг оғлу олмағ е'тибары илә рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәти илә бағламағы даһа мәгсәдәујғун һесап едирди. О да габагчыл фикирли сәләфләри вә мүнәсириләри кими баша дүшүрдү ки, халгымызын ичтимаи вә мәдәни тәрәггиси үчүн јекәнә чыхыш јолу өзүнүн тәлејини рус халгынын тәлеји илә бағламағдыр. Онун һүсн-рәғбәт бәсләдији рус әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинә олап мүнәсибәти исә поетик јарадычылығында мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү тәзаһүр етдирмишдир. О, истә'дадлы бир шаир олмағ е'тибары илә илк нөвбәдә рус әдәбијјатынын чаһаншүмул шөһрәтинә сәбәб олап амилләри дәрк етмәјә чалышыр. С. Әзим бөјүк рус шаирләринин јарадычылығындакы дәрин мә'на вә идејалылығын, вүс'әтин башлыча чәһәтләрини өзү үчүн ајдынлашдырмаға, һәмчинин онлардан бир јарадычы кими истифадә етмәјә өмрү боју сә'ј вә һәвәс көстәрир.

О, зәманәсинин габагчыл зијалысы кими бу зәнкин әдәбијјат вә мәдәнијјәтин бөјүк сәрвәгинә јијәләнмәк үчүн рус дилини бу хәзинәннин башлыча ачары һесап едәрәк, өзүнүн әдәби вә педагожи фәалијјәтинин ән камил мәрһәләләриндә онун тәблиғинә хүсуси фикир вермәјә башлајыр.

С. Ә. Ширвани дә өз сәләфләри кими рус дили вә рус мәдәнијјәтинә бөјүк әһәмијјәт верәрәк, онун халгымыз арасында јайылмасына, мәдәни һәјәтымыза кирмәсинә вә күнүн тәләбләри илә сәсләнмәсинә бүтүн гүввә вә бачарығыны әсиркәмирди. О, һәлә вахты илә дәрк едирди ки, Азәрбајчанын Русийә илә бирләшмәсиндән сонра һәммин дил ики гардаш халғ арасында ән јахшы вә ән әсас үнсийјәт вәситәләриндән биринә чевриләчәкдир. С. Әзимин габагчыл фикирли мүнәсириләри дә мәнз белә бир әгидәдә иди!.. Лакин һәммин дөврдә рус дилинә вә рус мәдәнијјәтинә мәнфи мүнәсибәт бәсләјән, онун мүтә-

рэгги эһәмијјәтини гәсдән кизләдәрәк, эһәмијјәтини нәзәрдән салмаға чалышан, «дин пәрдәси» алтында она гаршы амансыз сурәтдә һүчумлар едән чәһаләт вә наданлығы тәмсил едән адамлар да вар иди. С. Әзим бир ше'риндә бу кими адамлара хас олан һәрәкәтләри мәнфи типләрин дили илә бәдди шәкилдә белә үмумиләшдирмишдир;

«Нејләр әтфалымыз бизим руси,
Нејләрик биз о дәрси-мәнһуси.
Һәр ушаг кетсә о дәбистана,
Олачаг диндән о биканә».

Лакин маарифпәрвәр С. Әзим бу вә буна бәнзәр чәтинликләрдән гәтијјән горхмур вә нараһат олмурду. Дөврүн вә доғма халгынын мүасир мэдәни-мә'нәви, сијаси-ичтимаи тәләбләриндән доған мәнәфе вә мәрәмын кешијиндә чох мөһкәм дајаныр вә рус дилинин ән көзәл тәблиғчиләриндән бири олара галырды.

С. Ә. Ширванинин рус дили вә рус мэдәнијјәтинә олан мүнасибәтини вә габагчыл рус әдәбијјәтынын фајдалы тәсири алтында мүәјјән дәрәчәјә гәдәр формалашан естетик көрүшләрини ајдынлашдырмаг үчүн бурада онун тәрәннүм етдији Пушкин образыны нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәлијик ки, әдәбијјәтымызда Пушкин образы илк дәфә М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширванинин поезијасында өз бәдди әксини тапмышдыр. Мүтәрәгги руһлу классик әдәбијјәтымызда бөјүк рус мэдәнијјәти һаггында гөнчә олан фикирләр бу ики сәнәткәрын поетик јарадычылығында Пушкин образынын тимсалында чичәјә чеврилмишдир. М. Ф. Ахундов А. С. Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә үмумхалг кәдәрини, С. Ә. Ширвани исә она һејкәл гојулмасынын тәнтәнәсинин тәсвир вә тәрәннүмчүсү олмаг е'тибары илә даһи сәнәткәрын рус халгынын мэдәнијјәт вә әдәбијјат тарихиндә, һәмчинин мүтәрәгги бәшәријјәтин мэдәни һәјатындакы фајдалы тәсири вә эһәмијјәтини тәгдир едиб алгышламышдыр.

1880-чы илдә Москвада Пушкинин һејкәлинин ачылышы Русијанын вә башга гоншу халгларын, бүтүн габагчыл адамларын әсил мә'нада халгла бағлы олан мүтәрәгги бир сәнәт вә поезијанын тәнтәнәли бајрамы иди. А. С. Пушкини мүәјјән дәрәчәјә гәдәр таныјан, онун јарадычылығыны јүксәк дәрәчәдә гијмәтләндирән С. Ә. Ширвани бу заман «Пушкинә

һејкәл гојулмасы мүнасибәти илә» адлы мәшһур ше'рини јазыр. Бу ше'р бир нечә чәһәтдән чох мараглыдыр. Әввәлән, Сејид Әзим бурада бөјүк шаирин әдәби портретини рәнки солмаг билмәјән поетик бир таблода тәрсим едәрәк, өз шәхсијјәтиндә бүтүн Азәрбајчан халгынын бу гүдрәтли сәнәткара олан һөрмәт вә мөһәббәтинин тәрәннүмүнү вермишди. Икинчиси, шаир бу өлмәз сәнәткәрын рус әдәбијјаты, дүнја халгларынын мэдәнијјәти тарихиндәки ролуну шаирәнә бир диллә шәрһ етмишди. Үчүнчүсү, учалан һејкәли мүәјјән бир бәдди тәсвир вә тәрәннүм объекти кими сечәрәк, онун әсасында рус дили вә әдәбијјәтынын көзәлликләрини, мә'нәви гүдрәт вә әзәмәтини тәблиғ едиб, халгымызы һәммин дили вә әдәбијјаты өјрәнмәјә чағырмышды.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, С. Ә. Ширвани өзүнүн «Тәзкирәтүл-мүәллифин» адланан елми әсәриндә дә А. С. Пушкинин әдәби фәалијјәтинә сон дәрәчә лаконик вә сәрраст шәкилдә чох јүксәк гијмәт вермишдир. С. Әзим һәммин әсәрдә Пушкинин әсас јарадычылыг јолуну, көзәл үслубуну, онун өз халгынын вә бүтүн мэдәни халгларын һәјатында ојнадығы мүтәрәгги хидмәтләрини чох дүзкүн гијмәтләндирәрәк, әдәби шәхсијјәтини Низами илә бир сырада гојмушдур. Бурада диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә одур ки, С. Ә. Ширвани јухарыдакы ше'риндә дә даһи Пушкини садәчә олараг бир шаир кими көрмәклә кифәјәтләнмир, онун синасында һәм дә бир бөјүк шаир — вәтәндаш, јени руһлу әдәбијјат јарадычысы, рус дилинин инкишафы саһәсиндә мисилсиз хидмәтләри олан мараглы әдәби шәхсијјәт көрүрдү. Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински јазырды: «Рус дилинин акустик зәнкинлији мелодија вә һармонијасы биринчи дәфә олараг Пушкинин ше'рләриндә бүтүн парлаглығы илә өзүнү көстәрмишдир...»¹ Бурада ән мараглы чәһәт одур ки, С. Ә. Ширвани дә јухарыдакы ше'риндә Пушкинин мәһз белә мүһүм хидмәтләрини көрәрәк, ону експерессив сифәтләрлә тәрәннүм етмиш вә јүксәк дәрәчәдә гијмәтләндирмишдир:

«Зәбани-руси асан етмәјә тәгрирү тәһрирә,
Әкәрчи хејли зәһмәтләр чәкиб һәр арифү дана,
Вәли бу ахырынчы дәфәдә бир әфсәһү әкмәл,
Лисанү һәм лүғәти-руси етди тазәдән еһја».

¹ В. Г. Белински, А. Пушкинин әсәрләри, Бақы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 59.

Гејд етмэк лазымдыр ки, С. Э. Ширвани Пушкинин бәдин жарадычылыг јолунун асас хүсусијјәтләрини поетик бир диллә ифадә едәркән, онун бир гүдрәтли вә өлмәз классик сәнәткар кими рус әдәбијјатындакы башга мүһүм хидмәтләрини дә чох дүзкүн сәчијјәләндирмишдир:

«Александр ким, ол Серкејевич Пушкин ләгәб шаир Нечә нафе китаб етмишдир ол ширинсүхән пејда. Мәчалисләр тапыб зијнәт о пакын нәсрү нәзминдән Ки, куја һәр китаб инчилдир, тәһриф едән Луга. Романлар ким, едиб тәһрир ол сәрдәфтәри-үрфан Әкәр куш етсә зөвгүндән онун Мәчнун олу, Лејла».

Бурада јери кәлмишкән бир чәһәти дә хатырлајаг.

В. Г. Белински һәлә вахты илә јазырды ки, шаир Пушкинин поезијасыны насир Пушкинин нәсриндән гәтијјән ајырмаг олмаз. Бунларын һәр икиси бөјүк сәнәткарын јарадычылығында хүсуси бир вәһдәт тәшкил едир вә бири дикәрини тамамлајыр. В. Г. Белинскинин бу фикирләри илә гәтијјән таныш олмајан С. Әзимин дә мәнз бу чәһәтдән дә даһи сәнәткарын хидмәтләрини гижмәтләндирмәси чох мараглыдыр.

С. Э. Ширвани бу әсәриндә һаглы олараг А. С. Пушкини тәкчә рус поезијасынын дејил, һәм дә рус нәсринин гүдрәтли јарадычысы адландырыр. Шаирин фикринчә, бу ики әдәби жанр Пушкинин даһијанә хидмәтләрини тамамлајыр вә онун јарадычылығындакы әсил үс'әти һәгиги мә'нада нүмајиш етдирир. С. Әзимин һәмин ше'рдә ишләтдији бир тәшбиһ вә ики епитет дә чох мараглыдыр. Әввәлән, о, Пушкинин романларыны (нәср јарадычылығыны) схоластик Шәрг ше'ринин үмуми руһундан ирәли кәлән бир тәшбиһлә тәсвир едәрәк, «инчилә» охшадыр. Лакин мәтндә исә онун һәмин тәшбиһ дини анлајышы дејил, поетик мә'на чаларлығы илә «харүгәләр јаратмаг» мәфһумуну ифадә едир. Беләликлә дә, о, Пушкинин нәсрини рус әдәбијјатынын ән бөјүк наилијјәти кими алгышлајыр. Икинчиси, о, Пушкинә «ширинсүхән» вә «сәрдәфтәри-үрфан» кими епитетләр дә верир. Бу да чох мараглы вә мә'налыдыр.

Мә'лумдур ки, һәмин епитетләр классик әдәбијјатымызда әсасән Низами вә Фүзули кими даһи сәнәткарлара верилмишдир. Бу епитетләр васитәсилә һәмин даһи сөз усталарынын фәалијјәти дә сәчијјәләндирилмишдир. С. Әзим Пушкинин рус вә дүнја әдәбијјатындакы хидмәтләрини дә поетик бир диллә тәсвир вә тәрәннүм едәркән, јухарыдакы епитетләри һеч дә тәсадүфи ишләтмәмишдир. Шаир биринчи епитетлә Пушкин

поезијасындакы бәдин сөзүн бөјүк тә'сир гүдрәтини тәрәннүм етмиш, икинчи епитетлә исә хүсуси еһтирасла бу шаир дүнја әдәбијјатында ән бөјүк корифеј кими алгышламышдыр («сәрдәфтәри-үрфан» — јә'ни ариф вә биличи адамларын сијаһысында илк вә ән әзиз ад). Беләликлә, С. Әзим бу емоционал епитетләрин һәрарәт долу мә'на чаларлығы илә өлмәз Пушкинин әдәби фәалијјәтини гижмәтләндирдији кими, һәм дә она өз һөрмәт вә һүсн-рәғбәтнини, халгымызын мәһәббәтнини дә ифадә етмишдир.

С. Әзимин ше'рләриндә рус дилинә мүсбәт мүнасибәт вә онун тәблиғи мәсәләси дә мәркәзи јер тутур. Шаирин рус дили вә онун бөјүк әһәмијјәти һаггындакы фикирләри онун поезијасында гырмызы хәтлә кечән ән мараглы лејтмотивдир. О, рус дилинә, һәр шејдән әввәл, бир зәнкин мәдәнијјәт ачары кими бахырды. Онун фикринчә, анчаг бу дил васитәсилә бөјүк Пушкинләрин јаратдыглары өлмәз мәдәни абидәләрлә таныш олмаг, мүасир дөврүн тәләбләри сәвијјәсиндән даһа камил бир мәдәни инсан кими јетишмәк мүмкүндүр. Шаир мәнз бу нөгтеји-нәзәрдән көстәрирди ки, рус дилини билмәк бизим үчүн зәруридир, һәмин дилә бөјүк еһтијачымыз вардыр:

«Еј оғул, һәр лисанә ол рағиб,
Хассә, ол рус елминә талиб.
Онлара еһтијачымыз чохдур,
Билмәсәк дил, әлачымыз јохдур».

С. Әзимин рус дили, рус вә Авропа халгларынын елми һаггындакы белә мүтәрәгги фикир вә мүлаһизәләри һәмин дөврдә ајрыча бир дәрин мә'на вә бөјүк әһәмијјәт кәсб едәрәк, хүсуси бир гүдрәт вә әзәмәтлә сәсләнмәкдә иди.

С. Э. Ширвани бу руһлу ше'рләри јазаркән, чидди мүгавимәтә дә раст кәлирди. Мәнз буна көрә дә һәмин ше'рләриндә дини чилдә кирмиш руһаниләри, дин вә мөвһуматын көһнә галыгларыны да тәнгид вә сатира атәшинә тутурду. Бөјүк алим Ф. Көчәрли шаирин бәдин манерасындакы бу вә буна бәнзәр хүсусијјәтләри чох дүзкүн изаһ едәрәк јазыр ки, «Сејид дини-исламын һөкмүнә тәкјә едиб, фәсадчы вә зијанкар

үлэмаларын гөвл вә фе'лини тәкзиб едир». Беләликлә дә, мү-
тәрәгги фикирли С. Әзим мүртәче әгидәли адамлары, руһани-
ләри, көһнәлик вә чәһаләти тәмсил едән шәхсләри әсаслан-
дыглары дәлилләрдә, һүчума кечдикләри силаһларла ифша
едир, һүчума кечдикләри силаһларла фикир мүбаризәсиндә
мәғлуб едирди. Мисаллара мүрачизәт едәк:

«Рәмзи-һәлјәстәви мүдәлләл имиш,
Билмәјәндән билән кәс әфзәл имиш.
Чатмајыб шәр'идә бизә бу хәбәр
Ки, әрәбдән сива дил олду һәдәр».

вә јахуд:

«Ким ки, бәс бир дил ејләсә һасил,
Олду бир не'мәтә о кәс васил...
Нә әрәбдир худа, нә рум, нә зәнк,
Нә һәбәшдир, нә зәнкүбарү фирәнк.
Хаһ боғ, хаһ танры, хаһ худа,
Бирдү мә'нидә, еј дүри-јекта».

Шаирин бу вә буна бәнзәр ифша үсуллары онун тәнгид
объектинә сәрраст күллә кими тохунурду. Мәсәлән, шаир «Үч
дил» ше'риндә Азәрбајчан, рус вә әрәб дилләринин әһәмијјә-
тини поетик бир еһтирасла тәрәннүм едәркән, белә мәфһумла-
ра да кениш јер верир. О, һәмнин ше'рин бир јериндә белә ја-
зыр:

«Бири һәм русидир ким, билмәји бизләрә лазымдыр.
Тичарәтчүн биләк, һәм дәрк едәк гануни-дивани.
Зәбани-руси билмәк, ја данышмағ гејри дилләрдә,
Шәриәтдә бизә нәһј олмајыбдыр, јохду бүрһани».

Беләликлә, шаир рус дилини тәблиғ едәркән, дөврүн дин-
дар вә савадсыз адамларыны рус дилинин әһәмијјәтинә инан-
дырмағ үчүн онларын руһуна вә психолокијасына мүвафиг
оларағ мүәјјән сөз вә ифадәләри чох мәнәртлә ишләдирди.
Онларын әсасландыглары «ганун вә һөкмләрә» мүвафиг ола-
рағ сөјләдији белә тәлмиһләрдә зәнкин олан поетик мисра вә
бејтләри илә онлары бир нөв тәрксиләһ едирди, башга сөзлә,
онлары өз силаһлары илә (кәтирдикләри дәлилләри тәкзиб ет-
мәк јолу илә) әзирди.

Шаир көстәрирди ки, мүхтәлиф халғларла үнсијјәтдә ол-
мадан, мүасир дөврүн габагчыл елм вә техникасына јијәләнмә-
дән тәрәгги етмәк гејри-мүмкүндүр. Халғымызын арасында

һөкм сүрән көһнә әгидә вә ән'әнәләри арадан галдырмағ үчүн
көзүачыглығ лазымдыр.

Мүтәрәгги фикирли вә дөврүн вахтычатмыш тәләбләринә
әсил мә'нада чаваб верә биләчәк кәнч нәслиң јетишмәси үчүн
јени мәктәбләр ачмағын вә онларын шәбәкәсини кенишләндир-
мәјин чох бөјүк әһәмијјәти вардыр:

«Дејирләр ки, үфунәт ејләјибдир бејзәји-ислам,
Кәрәк рәф'и-үфунәтчин едәк бу дәрдә дәрмани.
Бина тә'лими-әтфалә әлифбаи-чәдид етсин,
Көтүрсүн мүшкүләты, заһир етсин рәсми-асани.
Кәрәк тазә үсул үзрә ачылсын чүмлә мәктәбләр,
Кәтирмәк тазә үслубә кәрәкдир көһнә дүңјани.
Вапорлар атәшиндир хаһ јолда, хаһ дәрјадә,
Кәрәк әлдән гојағ әррадәни, кәштији јелкани.
Нолар идрак гылсын һәр күруһун дилләрин чаным,
Јериндә һәр бирин сәрф ејләсин вардырмы нөгсаны».

Бурадан ирәли кәләрәк С. Әзим өз маарифчи ше'рләриндә
јени типли мәктәбләрин ачылмасы мәсәләсини ирәли сүрмәклә
јанашы, һәм дә әмәли ишләриндә онун һәјата кечмәси үчүн дә
бүтүн гүввә вә бачарығыны әсиркәмирди. Ф. Көчәрли онун бу
кими хидмәтләрини чох јүксәк дәрәчәдә гијмәтләндирәрәк
белә јазырды: «Сејјидин рус дилинин өјрәникләмәси вә мәктәб-
ләрдә тә'лим олунмасы, мүсәлманлар үчүн ән лазыми әмрләр-
дән бириси олдуғуну исрарән төвсијә гылмасына үмдә сәбәб
будур ки, мәрһумун заманында фанатик руһаниләрин вәз'лә-
ринин бәрәкәтиндән чохлары бу е'тигадда идиләр ки, рус ди-
лини вә харичи лисанлары билмәк вә мәктәбләрдә тә'лим ет-
мәк мүсәлманлығдан кәнардыр вә исламын рөвнәгинә мүхилл
вә мүзирдир (хәләл кәтирән вә зијан верән сәбәбләрдәндир)¹.

С. Ә. Ширвани өз зәманәсинин габагчыл маарифпәрвәр-
ләри кими кәнч нәслиң тә'лим-тәрбијәси илә дә мәшғул олма-
ғы өзүнүн ән бөјүк вәтәндашлығ борчу кими јахшы дәрк ет-
мишди. О, зәманәсинин тә'лим ишләриндән һағлы олага-на-
разы галарағ ашағыдакы сәтирләри јазмышдыр:

«Һәр вилајәтдә вар беш-он мәктәб,
Едирик кәсб онда елмү әдәб.
Мәктәбин фәрши алты көһнә һәсир,
Нечә әтфали-мүфлис онда әсир.
Дәрсимиздү «Китаби—Күрбөвү Муш»,

¹ Ф. Көчәрли, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, II
чилд, I һиссә, Бақы, Азәрнәшр, 1926, сәһ. 63.

«Нәгли-һәмдунә», «Гиссеји-Хәркуш»
Охуруг чох тәрәгги етсәк әкәр,
Чүмлә «Тарихи-Надир»и әзбәр.

Маарифпәрвәр шаир зәманәсиндәки тә'лим ишләринин жарытмаз бир вәзијјәтдә олдуғуну көрдүјүндән, бәдин јарадычылыг иши илә чидди бир сурәтдә мәшғул олса да, дөврүн тәләбләринә чаваб верә биләчәк мәктәб ачмаг гәрарына кәлир. О, 1869-чу илдә арзуладыгы мәктәби тә'сис едир. 1888-чи илә гәләр фәалијјәт көстәрән һәмнин мәктәб маариф-педагожи тарихимиздә хүсуси јер тутур. «Һәр ушаг кетсә ол дәбистана, олачаг диндән о биканә»—дејә чәһаләтпәрәстләр фәрјад гопарсалар да, өз гара әлләри вә әмәлләри илә бу мәктәбин ишығыны сөндүрә билмирләр, ону халг арасында нүфуздан салмага наил ола билмирләр. Мәктәб 19 ил фәалијјәт көстәрир, елм вә маарифиң инкишафында хүсуси рол ојнајыр. Башда С. Ә. Ширвани олмагла чох ағыр шәраитдә ишләјән мүәллимләр мөвчуд чәтинликләрә бахмајараг, кәнч нәсли савадландырмаг үчүн өз әзм вә сә'јләрини әсиркәмирләр. Онлар әксәр һалларда мәччани ишләјиб, мә'нәви зөвгү вә өһдәләринә дүшән вәтәндашылыг борчуну вичданла јеринә јетирмәји ән бөјүк мүкафат һесаб едирләр.

С. Ә. Ширвани тә'лим саһәсиндә даһа чидди бир чәтинликлә үз-үзә дурурду. Бу да мүасир дөврүн тәләбләринә чаваб верә биләчәк јүксәк кејфијјәтли дәрсликләрин јаранмасына дујулан еһтијач иди.

Әввәла, биздә јох о мәктәбләр
Ки, верә кәсби-елми халга сәмәр,
Нә о күнә китаблар әл'ан
Ки, ола өз лисанымызда бәјан.
Бизә һасил нә шеј олур јохдан
Ки, итибдир китабымыз чохдан.

Мәһз буна көрә дә С. Ә. Ширвани «Тачүл-күтүб» адлы дәрслик дә јазмышдыр. О, дәрслијә дахил етдији материаллары «лисанымызда бәјан» етмәјә, онлары тәмиз Азәрбајчан дилиндә ушаглара чатдырмаға сә'ј көстәрмишдир. Шаир бу дәрслијә һәм орижинал материаллар, һәм дә бир чох көркәмли шаирләрдән вә мүхтәлиф әдәби мә'хәзләрдән етдији тәрчүмәләри дә дахил етмишди.

С. Ә. Ширванинин һәјат вә фәалијјәтинин мүһүм бир һис-

сәси елм вә маарифин тәблиғинә һәср олунмушду. Шаир-мүәллим С. Әзим онун ширин бәһрәләринин анчаг кичик бир һиссәсини өз сағлығында көрә билди. Заман кечди... Ингилаб онун Вәтәниндә елм вә маарифин һәгиги инкишаф јолларыны ишыгландырды. Онун чәкдији зәһмәтин бәһрәләри өзүнү көстәрмәјә башлады. Онун мүәллимлик ешги вә еһтирасы маариф тарихимиздә ән көзәл бир нүмунәјә чеврилди. С. Ә. Ширванинин, онун јетишдирмәси олан бөјүк Сабирин әсәрләри дәрсликләримизә дахил едилмәклә бу зәһмәтин бәһрәләри даһа ширин, даһа мә'налы олду. Бу күн маарифпәрвәр шаир мәктәбләримиздә кениш шәкилдә тәдрис олунмагдадыр. Јох, о, тәкчә шаир кими тәдрис едилмир, һәм дә кәнч нәсли тәрбијәләндирмәк саһәсиндә бир мүәллим нүфузу вә зәһмәти илә иштирак едир...

Бағыр БАҒЫРОВ,
Кировабад шәһәриндәки
М. Ф. Ахундов адына 7 нөмрәли
сәккизиллик мәктәбин эдәбијјат
мүәллими.

ЭДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИННИН ҺӘЈАТЛА ЭЛАГӘЛӘНДИРИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Коммунизм гуручулуғунун һазыркы мәрһәләсиндә эдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири дә кечилән мөвзуну һәјатла сых элагәләндирмәкдән, шакирдләрдә бу күнкү һәјатымыза, халгымызын јарадычы әмәјинә һөрмәт вә мәһәббәт һисси тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Инчәсәнәтин мүһүм бир нөвү олан эдәбијјаты тәдрис едәркән эдәбијјат мүәллими ону үмумхалг һәјаты илә, комумнизм гуручулуғу тәчрүбәси илә бағламалы, мүәсир һәјатымыздан кәтирдји тутарлы вә марағлы фактларла сөз сәнәтини, сәнәткары бөјүмәкдә олан кәнч нәслә севдирмәли, онлары јүксәк идеалларла јашамаға руһландырмалы, чәмијјәт үчүн фајдалы бир вәтәндаш кими бөјүмәләринә наил олмалыдыр. Бунунла бәрабәр, эдәбијјат мүәллими белә бир нәчиб мәгсәдә дә наил олмалыдыр ки, һәр бир шакирд сөз сәнәтинин, сәнәткарын чәмијјәтин һәјатында тутдуғу мөвгеји дәриндән дәрк етмәклә совет эдәбијјатынын һәгиги тәблиғатчысы вә тәшвиғатчысы олсун, бу саһәдә алдығы савады јайсын, ше'р вә нәср әсәрләрини рәван, ифадәли охумағы бачарсын, лазым кәлдикдә јолдашлары гаршысында мә'рузә илә чыхыш етсин, һәр һансы бир мөвзу әтрафында мүстәгил фикир јүрүдә билсин, мәгалә, кичик очеркләр, охудуғу китаблара рәј вә с. јазмагда чәтинлик чәкмәсин. Эдәбијјат мүәллими һәр шејдән әввәл нәзәрә алмалыдыр ки, бу күн парта архасында әлләшән шакирд јахындан дәрк етмәлидир ки, һазырда өлкәмиз нә илә јашајыр, совет адамлары нә кими нәчиб мәгсәдләр уғрунда мүбаризә апарырлар. Бунун үчүн исә шакирдләри мәктәб вә синиф диварлары арасындан чыхармағ, онлары мүәсир һәјатын гајнар гучағына апармағ, һәјатда нәјин пис, нәјин јахшы олдуғуну онлара дәрк етдирмәк лазымдыр. Бу ишдә шүбһәсинә ки, эдә-

бијјат мүәллиминин ролу өлчүлмәз дәрәчәдә бөјүкдүр. Н. К. Крупскаја «Эдәбијјат тәдриси һаггында» адлы мәгаләсиндә мәһз бу мәсәләјә тохунарағ јазырды: «Эдәбијјат, кәнч нәслә гүдрәтли тә'сир васитәсидир. Эдәбијјат кәнч нәслә һәјаты вә адамлары баша дүшмәкдә, адамларын нечә јашадығыны вә нечә доландығыны анламагда көмәк едә биләр, кәнч нәслә адамлары танымағы вә онларын һәјәчаныны баша дүшмәји өјрәдир. Эдәбијјат адамлара јанашмағы вә онлара тә'сир көстәрмәји өјрәдә биләр. Эдәбијјат әхлага, адамларын өзүнү апармасына вә онларын дунјакөрүшүнә тә'сир едир» (Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 83) Бөјүк педагог һәммин мәгаләсиндә «Эдәбијјат, ушағларын шәхси фәалијјәтинә әсасланмалыдыр» демәклә буну нәзәрдә тутурду ки, ушағлар бәдин әсәрләри мүталиә едәркән бурадә нәјин фајдалы вә фајдасыз олдуғуну өзләри мүәјјәнләшдирмәли, лазым кәлдикдә ситатлары сечиб көтүрмәли, әсәрдән баш чыхармалы, она дүзкүн гијмәт вермәји бачармалыдырлар. Шакирд белә бир һәгигәти дә дәрк етмәлидир ки, әсәр әсәр хатиринә өјрәнилмир, о, јазычынын кәркин әмәјинин, узун мүддәтли мүшәһидәсинин мәһсулуудур, реал варлығын бәдин шәкилдә тәсвири, тәчәссүмүдүр. Мәһз буна көрә дә эдәбијјат мүәллиминин сөз сәнәткәры вә онун өјрәнилән әсәри һаггындакы чанлы сөһбәти, сәнәткарын чәмијјәтдәки мөвгеји, әсәрин мүәсир һәјатымыз үчүн нә гәдәр характерик олмасы барәдәки тутарлы мә'луматы вачиб вә зәруридир. Мән истәр јазычыларын тәрчүмеји-һалы, истәрсә дә програма дахил едилмиш әсәрләри һаггында сөһбәтә чидди һазырлашыр, мәгсәдәүјгүн исә, бунун үчүн әввәлчәдән ичмал, јахуд план тәртиб едир, сөһбәтинин чәлбедичи, тә'сирли вә марағлы олмасына чалышырам. Тәчрүбә көстәрир ки, кечилән бәдин әсәрә марағ ојатмағ, ону шакирдләрин шүүрлу сурәтдә мәнимсәмәләринә наил олмағ үчүн шакирдләрдә әсәрин мүәллифинә һөрмәт вә мәһәббәт ојатмағын ролу олдуғча бөјүкдүр. Чүнки јазылан һәр һансы бир әсәр тарих дејил, бу күнкү һәјатымыздыр, күндәлик фәалијјәтимизлә бағлыдыр. Белә ки, әсәрин мөвзусу һансы дөврдән көтүрүлүрсә көтүрүлсүн, о, бизим үчүн, бу күнүмүз үчүн марағлыдыр, о, бизә кечмиши, бу күнү вә кәләчәји даһа јахшы өјрәнмәјә көмәк едир, шүүрумузу зәнкинләшдирир, билијимизни кенишләндирир, бизи һәјата, инсанлара даһа да јахынлашдырыр. Бу чәһәтдән бүтүн шүүрлу һәјатынын мә'насыны халтымыза намусла хидмәт етмәкдә көрән, өз гүдрәтли гәләми

илә өлмәз сәнәт инчиләри јарадан халг шаири Сәмәд Вурғунун һәјаты вә зәнкин јарадычылығы бөјүмәкдә олан кәнч нәсли вәтәнә, халга, доғма Коммунист Партијамыза, социализм гурулушуна сонсуз мәнәббәт вә сәдагәт руһунда тәрбијә етмәк үчүн әдәбијјат мүәллимнә түкәнмәз материал верир. Белә ки, шакирдләр Сәмәд Вурғунун симасында халга вә вәтәнә хидмәт етмәјин һәгиги нүмунәсини көрүр, диқәр тәрәфдән дә дәрк едирләр ки, халгла биркә јашајан, она хидмәт едән сәнәткарлар һеч бир заман унутулмур, өлмүрләр. Халгымыз, партија вә һөкүмәтимиз белә адамларын хатирәсини әзиз сахлајыр, вәтән гаршысындакы хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирирләр. Белә бир һәгигәтин шакирдләрә чатдырылмасы мүнүм тәрбијә васитәсидир вә буну биз әдәбијјат мүәллимләри һәмишә диггәт мәркәзиндә сахламалыјыг. Сәнәткарә бизим дөврдә јүксәк гијмәт верилмәси барәдә шакирдләрә јығчам вә марағлы мәлумат вермәк, кечилән мөвзуну мұасир һәјатла сых багламаг ән көзәл тәрбијә васитәләриндән биридир. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун һәјатынын кечилмәси нәзәрдә тутулмајан синифләрдә мән халг шаирини шакирдләрә тәгдим етмәк үзәриндә әввәлчәдән дүшүнүр, бунун үчүн бир нечә вариантда кириш сөһбәти һазырлајырам. Бунун бир нечә чәһәтдән әһәмијјәти вардыр. Әввәла, бу сөһбәт шакирдләрин халг шаири һагғындакы мәлуматыны даһа да артырыр. Икинчиси, шакирдләр шүүрлу сурәтдә дәрк едирләр ки, бизим дөврдә сәнәткар әмәји јүксәк гијмәтләндирилир, онун хатирәси һәмишә әзиз сахланылыр. Үчүнчүсү, белә мәлумат шаирин һәјат вә јарадычылығына шакирдләрдә олан марағы даһа да артырыр. Нәһәјәт, кечилән мөвзунун шакирдләр тәрәфиндән даһа әтрафлы мәнәсимәнилмәсини тәмин едир. Шакирдләрин билик сәвијјәси мұхтәлиф олдуғуна көрә мән V синифләрдә «Азәрбајчан» ше'рини кечмәздән әввәл шаири ашағыдакы вариантларда шакирдләрә тәгдим едирәм.

Биринчи вариант

Бакы сәрнишин вағзалында гатардан дүшүб шәһәрә дахил оланларын диггәтини јүксәк постамент үзәриндә гранитдән төкүлмүш әзәмәтли бир һејкәл чәлб едир. Һејкәл јенидән гурулмуш көзәл бир бағын тән ортасында гојулмушдур. Ахшамлар мұхтәлиф рәнкә чалан фәвварәләр, нәзәрләри охшајан күл-чичәк, чәркә илә әкилмиш мұхтәлиф бәзәк ағачлары, салхым сөјүдләр бу баға хүсуси көзәллик верир. Бурада уча-

лан һәмин һејкәл бағын бәзәјидир. Һејкәлин нәзәрләри ирәлијә тикилмишдир, сағ әли тунч синәсинин үстүндәдир, санки о, уча бир трибунадан ше'р дејир. Һејкәлин јанындан лагејд кечмәк мұмкүн дејилдир. Бура чатанда адам истәр-истәмәз ајаг сахлајыр, мәғрур дајанмыш пәришан сачлы бу һејкәлә хејли бахыр, онун ајағлары алтындакы тәмәлә јазылмыш сөзләри тәкрар-тәкрар охујур, сонра јолуна давам едир. Будур, 4—5 јашлы гызынын әлиндән тутмуш бир ана да һејкәлә јахынлашыр. Ана дајаныр, нәзәрләри һејкәлин тәмәлиндәки јазыја зилләнир. Ананын динмәдијини көрән гыз сүкуту позур:

— Ана, орада нә јазылыб?

— Нә јазылыб?—дејә ана мәнрибан әлләрини гызын сачлары үзәриндә кәздирир. Гулаг ас охујум:

Ел билир ки, сән мәнәсимән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән.
Анам, доғма Вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан?!
Азәрбајчан! Азәрбајчан!

— Аначан, ону ким јазыб?

— Севимли халг шаиримиз Сәмәд Вурғун.

— Сәмәд Вурғун? О һарададыр?

— Һарададыр? Һәр јердә, үрәкләрдәдир, гызым! Бу да онун һејкәлидир.

Ана-бала һејкәлдән узаглашырлар. Балача гыз исә һеј керри бахыр, «Ел билир ки, сән мәнәсимән» сөзләрини дәнә-дәнә тәкрар едир, «буну Вурғун јазыб» сөзләри дилиндән дүшмүр.

Бу сөһбәтдән сонра Сәмәд Вурғунун портретини, республикамызын халг рәссамы Ф. Әбдүррәһмановун мүәллифи олдуғу һејкәлин шәклини шакирдләрә көстәрир вә әләвә едирәм ки, Сәмәд Вурғун өз вәтәнини көз бәбәји кими сеvir, бу мәнәббәти өз әсәрләриндә тәсвир вә тәрәннүм едирди. Сәмәд Вурғун вәфат етсә дә о, өз әсәрләри илә бу күн јашајыр, бизимлә бирликдә коммунизм чәмијјәтинә доғру ирәлиләјир. Онун вәтәнә сонсуз мәнәббәти бүтүн әсәрләриндә, о чүмләдән мәшһур «Азәрбајчан» ше'риндә дә тәрәннүм олунамушдур. Бу күн биз халг шаиримиз Сәмәд Вурғунун дилләр әзбәри олан «Азәрбајчан» ше'рини кечәчәјик.

Икинчи вариант

1953-чү илин јаз күнләриндән бириндә Чәфәр Чаббарлы адына Кировабад Дөвләт Драм Театрынын гаршысында, даһи

Низаминин һејкәли әтрафында бөјүк бир издиһам, чанланма вар иди. Шәһәрин һәр тәрәфиндән, һәтта јахын рајонлардан инсан сели ахышыб бураја тәрәф кәлирди. Кәнчә күчәсиндә, театрын јан-јәрәсиндә адам әлиндән тәрпәнмәк мүмкүн дејилди, ијнә тулласајдын јерә дүшмәзди. Һәмин ахшам театрын биһнасында халғасызын фәхри Низаминин вәфатынын 750 иллик јубилеј тәнтәнәси олачагды. Јубилеј тәнтәнәсиндә иштирак етмәк үчүн өлкәмизин һәр јериндән Низами јурдуна чохла гонаг кәлмишди. Кәлән гонагларын ичәрисиндә севимли шаиримиз Сәмәд Вурғун да вар иди. Һамынын үзүндән онларын бөјүк интизар кечирдикләрини охумаг о гәдәр дә чәтин дејилди. «Шаир бир дә көрсәдик», «Дејирләр сачлары лап күмүш кими ағарыб», «Ејби јохдур, уча дағларын зирвәсиндә гар олар», «Көрәсән чыхыш едәчәкми?» «Јәгин тәзә ше'рләрини охујар» вә бу кими сөзләри һәр аддымда ешитмәк олурду. Бир сөзлә «Сәмәд Вурғун» сөзләри ағызлардан дүшмүрдү. Һәрә бөјүк шаирә олан сонсуз мәнәббәтнин бир чүр бүрүзә верирди. Нәһәјәт, һамынын бөјүк сәбирсизликлә көзләдији ан кәлиб чатды. Дал-дала дүзүлмүш машынлар инсан селини јара-јара мәнзилә јахынлашыб дајандылар. Гонагларла бирликдә сачлары вахтындан әввәл ағармыш Сәмәд Вурғун да көрүндүкдә алгыш сәсләри әтрафа јайылды. Һәмин ахшам Сәмәд Вурғун да Низами тәнтәнәсиндә аловлу бир нитг сөјләди. Салона топлашанлар ону диггәтлә динләјир, һәр чүмләсини јадда сахламаг үчүн нәфәсләрини белә чәкмирдиләр. Онун мүдрик чыхышына чаваб олараг салондан гопан курултулу алгышлар бөјүк шаирә ел мәнәббәтнин, һәдсиз һөрмәт вә еһтирамынын парлаг ифадәси иди.

Ушаглар, бу күн кечәчәјимиз «Азәрбајчан» ше'ринә севимли шаиримиз Сәмәд Вурғунун өзү дә олдугча јүксәк гиймәт верирди.

Инди кәлин ше'ри охујаг, көрәк Сәмәд Вурғун өз өлмәз әсәриндә Азәрбајчаны нечә тәсвир вә тәрәннүм етмишдир.

Үчүнчү вариант

Сәмәд Вурғун халг ичәрисиндә ән чох танынан вә әсәрләри севилә-севилә охунан сәнәткарлардандыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә о, өз ше'рләри илә халғамызы, гәһрәман дөјүшчүләримизи дүшмән үзәриндә гәләбәјә руһландырырды. Сәмәд Вурғун дөјүшчүләрин дә ән јахын үрәк досту иди. Дә-

јүшчүләримиз сәнкәрләрдә онун ше'рләрини әзбәрләјәрәк дүшмән үзәринә һүчума кечирдиләр

Мүһарибәнин ән ағыр илләриндә дүшмәнә гаршы гәһрәманчасына вурушан бир азәрбајчанлы дөјүшчү ағыр јараланыр. Онун һәјатыны хилас етмәк үчүн тә'чили тәдбирләр көрүр, чәрраһијјә әмәлијјаты апармагдан өтрү јаралыны столун үстүнә узадырлар. Дөјүшчү исә бунун һәдәр олдуғуну һисс етдијинә көрә һәкимдән хаһиш едир ки, бир анлыға әл сахласын. Һамы сүкут ичәрисиндә јаралы әскәри динләјир. О, өлүм ајағында вәтәни јадә салыр, Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» ше'риндән бир бәнд дејиб көзләрини јумур.

Ушаглар, Сәмәд Вурғун бәрәкәтли торпағымыз, севимли Азәрбајчанымыз һаггында јалныз бир ше'р јазмамышдыр. Онун мә'налы һәјаты, бүтүн јарадычылығы күнәшли республикамыза, Азәрбајчана һәср олунмушдур.

Биз бу күн Азәрбајчан һаггындакы нәғмәни—«Азәрбајчан» ше'рини охујачағыг.

Тәчрүбәмиздә јәгин етмишик ки, шакирдләр белә епизодлары олдугча марагла динләјир, доғма јурдумуз һаггында ачылан сөһбәтдән вәчдә кәлир, һәддиндән артыг севинирләр. Белә мә'луматын тәгдирәләјиг чәһәтләриндән бири дә одур ки, шакирдләр һәмин ше'рин 1935-чи илдә јазылмасына бахмајараг, бу күнлә сәсләшдијини, санки бу күн үчүн јазылдығыны, мүасир һәјатымызла јахындан бағлы олдуғуну көрүр вә дәрк едирләр. Ән әһәмијјәтлисидур ки, бу мә'луматлар шакирдләрин јүксәк дәрә мәнимсәмәсини тә'мин едир. Мәсәлән, бир нечә ил биз 3 паралел синиф көтүрүб һәмин сөһбәтләрин нә кими нәтичәләр вердијини сынагдан кечирдик. Бир синифдә шаир һаггында һеч бир мә'лумат вермәдән бирбаша ше'рин охусуна башладыг. Башга бир синифдә исә Сәмәд Вурғун барәдә гыса изаһат вериб ше'ри охутдуг вә мәтн үзәриндә иш апардыг. Үчүнчү синифдә исә јухарыдакы вариантлардан истифадә етдик. Нәтичәдә шакирдләрин дәрә сөјләмәси, «Доғма Азәрбајчанымыз» мөвзусунда апардығымыз јазы ишләринин јекуну башга-башга олду. Белә ки, һеч бир изаһат верилмәјән синифдә шакирдләр һәм верилән суаллара дүрүст чаваб вермәкдә, һәм дә јазы ишини јеринә јетирмәкдә чәтинлик чәкдиләр. Мә'лум олду ки, шакирдләрин сөз еһтијаты олдугча аздыр, суалы эһатә етмәк үчүн кифәјәт гәдәр мә'лумата малик дејилдиләр. Бурада әзбәрчилијә мејл етмәк һаллары да өзүнү көстәрди. Белә ки, ше'рдән мүхтәлиф бәндләри әзбәр

сөjlәjән шакирдләр онун мәзмунуну сөjlәмәкдә ачизлик көстә-
рир, мәтн нәсрә чевирмәji бачармырдылар. Икинчи синифдә
исә вәзиjјәт бир гәдәр башга чүр олду. Шакирдләр ше'рин
идејасыны әсасән доғру сөjlәjир, лакин буну мисалларла сү-
бут етмәji бачармырдылар. Хүсусән, деjилән сөzlәри мүасир
һәjәтла багламагда, һөкмләри мүгајисәли шәкилдә ифадә ет-
мәкдә чәтинлик чәкирдиләр. Бу синфин јазы ишләриндә дә
бир гурулуғ, мәнтигсизлик өзүнү көстәрмәкдә иди. Нисс олу-
нурду ки, онларын Азәрбајчан һаггындакы савады јалныз
китаб чүмләләриндән ибарәтдир, республикамыз һаггында
кифајәт гәдәр мә'лумата малик деjилдирләр. һәтта јазыларын-
да ше'рдән кәтирдикләри мисаллары изаһ етмәк үчүн онларын
сөз еһтијаты јохдур. Шаир һаггында, кечилән мәтн барәдә ки-
фајәт гәдәр мә'лумат верилән синифдә исә вәзиjјәт тамамилә
башга иди. Бурада шакирдләр ше'ри рәван вә ифадәли оху-
јур, ону сәрбәст олагаг нәсрә чевирмәji бачарырдылар. Он-
лар ше'рин мәзмунуну данышаркән мәтндән кәтирдикләри
мисалларла фикирләрини сүбут етмәji бачарыр, јери кәлдик-
чә ону бв күнкү һәjәтымызла әлагәләндирир, республикамы-
зын, һабелә шәһәримизин һәjәтындән мүвафиг мисаллар кә-
тирмәкдә чәтинлик чәкирдиләр. Ән әһәмијјәтлиси будур ки,
бу синифдә дәрә данышан шакирдләр өз фикирләрини китаб
чүмләләри илә деjил, өз сөzlәри илә ифадә едирдиләр. Чаваб-
лардан мә'лум олурду ки, онлар республикамызын бу күнкү
һәjәты илә танышдырлар. Јазы ишләри дә тамамилә әввәлки-
ләрдән фәргләнирди. Бурада һәр шакирдин өз нәфәси, өз сә-
си дүјулурду.

Мә'лум олдуғу кими «Азәрбајчан» ше'рини тәдрис етмәк-
дә әсас мәгсәд шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик һисси ашыламағ,
доғма јурдумузу, одлар өлкәсини, Ленин идејаларынын тән-
тәнә чалдығы сосналист Азәрбајчаныны бөјүмәкдә олан қәнч
нәслә севдирмәк, өлкәмиз вә гәһрәман халгымыз һаггында он-
ларын мә'луматыны даһа да артырмағдыр. Бу мәгсәдә наил
олмағ үчүн мән ше'рин тәдрисинә верилән вахтын 2 саатыны
ифадәли охуја вә мәтн үзәриндәки ишә сәрф едирәм. Мәтн үзә-
риндә апарылан иш просесиндә шакирдләрин фәал иштиракы
илә план тәртиб етдирир, һәмнин план әсасында да Азәрбајча-
нын тәбии зәнкинликләри, гәдим тарихи, һазырда республика-
мыз барәдә онларын тәсәввүрүнү даһа да кенишләндирирәм.
Вахта гәнаәт етдијимә, дәрсин мәгсәдини габагчадан дәгиг
мүәјјәнләшдирдијимә көрәдир ки, мән нәзәрдә тутдуғум планы

јеринә јетирир, вахтын азлыгындан шикајәтләмирәм. Мән
мәтн үзәриндәки иш просесиндә сөһбәти ашағыдакы башлыг-
лар алтында апарырам:

Азәрбајчан гәдим тарихә малик бир өлкәдир

Халгымызын тарихи кечмишини, елм-мәдәнијјәт дијары ол-
дуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырмағ, бу барәдә кениш
сөһбәт ачмағ мәгсәди илә оху просесиндә диггәти ашағыдакы
бәндә чәлб едирәм:

Дағларынын башы гардыр,
Ағ өрпәјин булудлардыр.
Бөјүк бир кечмишин вардыр,
Билинмәјир јашын сәнин,
Нәләр чәкмиш башын сәнин!

Синфә мүрачиәт едәрәк сорушурам:

— Шаир Азәрбајчанын гәдим тарихә малик олдуғуну һан-
сы мисраларда ифадә етмишдир?

Шакирдләр «Бөјүк бир кечмишин вардыр, Билинмәјир ја-
шын сәнин» мисраларыны көстәрирләр. Бу чавабы шакирд-
ләрдән алдыгдан сонра, бурадача Сәмәд Вурғунун «Бөјүк со-
вет торпагынын лалә рәнкли хәритәсиндә мән өз доғма јурду-
му—Азәрбајчан торпагыны көрдүкчә фәхр едирәм, гәһрәман
бир халгын өвләды олмагла, онун шан вә шөһрәтини тәрәннүм
етмәји өзүмә шәрәф билирәм» («Коммунист» гәзети, 20 I 46-чы
ил, № 15) сөzlәрини шакирдләрә охујур вә әләвә едирәм ки,
шанрин бүтүн варлығы илә севдији Азәрбајчан гәдим вә шә-
рәfli бир тарихә малик өлкәдир. Халгымыз тарихә Низами,
Фүзули, Сабир, Ч. Чаббарлы кими бөјүк сәнәткарлар, Бабәк,
Қороғлу, Гачаг Нәби кими халг гәһрәманлары вермишдир.
Әсрләр боју јаделли ишғалчыларә, јерли истисмарчыларә
гаршы мүбаризә апаран Азәрбајчан халгы һеч бир заман дүш-
мәнә бојун әјмәмиш, һәмишә кәркин вә узун мүддәтли воруш-
ма мејданларында гәләбә газанмышдыр. О, мин бир әзаб вә
әзијјәтә дөзсә дә дүшмән гаршысында әјилмәмиш, силаһы
әлиндән јерә гојмаммышдыр. Бүтүн әзијјәтләри чижиндә дашы-
јан зәһмәткеш халгымыз һәмишә еһтијач ичәрисиндә јаша-
мышдыр. Шаир дә «Нәләр чәкмиш башын сәнин» дејәркән бу-
на ишарә едир. Партијамызын рәһбәрлији алтында өз дүш-
мәнләринә гаршы мүбаризә апаран халгымыз 1920-чи илдә

эбәди оларга азадлыга чыхмышдыр. Кәлин инди бунун шаир тәрәфиндән нечә тәсвир едилдијинә диггәт едәк. Шакирдләр мәтнн нәзәрән кечириб ашағыдакы бәнди охујурлар:

Көзәл вәтән! О күн ки сән
Ал бајраглы бир сәһәрән
Илһам алдын... Јарандым мән.
Күлүр торпаг, күлүр инсан,
Гоча Шәргин гапысысан!

Буну динләјиб сөһбәтимн давам етдирирәм. Ушаглар, шаир «Гоча Шәргин гапысысан!» сөзләринн наһаг ишләтмәмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә республикамыз өз симасыны көкүндән дәјишмиш, Совет Иттифагында инкишаф етмиш елм, мәдәнијјәт очагына, габагчыл сәнаје республикаларындан биринә чеврилмишдир. Бакы мәнзәрәләринн, республикамызын елм, мәдәнијјәт, сәнаје очагларынын шәкилләринн шакирдләр көстәрир, бир сыра тутарлы фактларла Азәрбајчанын һазыркы мәнзәрәсинн шакирдләринн көзү гаршысында чанландырырам. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчанын хәри-тәсиндә јени шәһәрләринн, сәнаје очагларынын әмәлә кәлдијинн, халгымызын әлдә етдији наилијјәтләринн доғма шәһәримизин тимсалында өз әксинн тапдығы барәдәки сөһбәтимә ушаглар бөјүк марагла гулаг асырлар. Минкәчевир дәнизиннн јарадылмасыны, Минкәчевир, Сумгајыт, Дашкәсән вә бу кими шәһәрләринн салындығыны, ингилабдан әввәл адичә кәнди хатырладан гәдим Кәңчәнин—Кировабадын республикамызын икинчи сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзинә чеврилдијинн шакирдләринн нәзәринә чатдырырам. Бир нечә ил бундан әввәл бош дүзәнлик олан Шых дүзүндә салынан Иншаатчылар гәсә-бәси, нәһәнк алүминиум заводу, шәһәримиздәки мисилсиз тикинти ишләри барәдә сөһбәт ачыр, шакирдләрдә бу күнкү һәјатымыза, халгымызын јарадычы әмәјинә мәнәббәт һиссинн даһа да артырырам. Беләликлә, шакирдләр халгымызын кечмиши илә јанашы мүасир һәјаты илә дә јахындан таныш олур, әлдә етдијимиз мүвәффәгијјәтләрлә севинир, фәхр едирләр.

**Азәрбајчан мәнзәрәли, зәнкин бир өлкәдир, ше'р-сәнәт
очағыдыр**

Мәтн үзәриндә иш апараркән шакирдләринн диггәтинн чәлб етдијим икинчи әсас мәсәлә күнәшли республикамызын тәбии зәнкинликләри һаггында синфә кениш мә'лумат вермәкдир.

Бу барәдә сөһбәти чанлы тәшкил етмәк үчүн шакирдләрә тәклиф едирәм ки, мәтнн бир дәфә өзләри диггәтлә охусунлар, республикамызын зәнкин бир дијар олдугуну ифадә едән сөз вә чүмләләри көстәрсинләр. Шакирдләр мәтндән мүвафиг сөз вә чүмләләри тапыб көстәрирләр.

Буну шакирдләрдән алдыгдан сонра Сәмәд Вурғунун бөјүк ермәни јазычысы Х. Абовјанын вәфатынын 100 иллији мүнасибәтилә Јереванда охучуларла кечирилмиш көрүшүндә де-дији сөзләри шакирдләрә охујурам. О демишдир: «Азәрбајчан торпағы бөјүк не'мәтләр торпағыдыр. Бу торпағын чох бөјүк вә гијмәтли сәрвәти вардыр. Азәрбајчан халгы инди бу сәрвәт вә тәбиәтин бәхш етдији не'мәтдән бүтүнүклә истифадә етмәк үчүн фәдакарлыгга тәр төкүр. Минкәчевир, Дашкәсән, Сумгајыт, Газанбулаг тикинтиләри!... Азәрбајчанын һәр бир гарышы бизим үчүн доғма вә әзиздир». («Совет Ермәнистаны» гәзәти, 26/IX 48-чи ил, № 192).

Сонра гејд едирәм ки, әввәлләр бу зәнкин вә бәрәкәтли торпагдан, мүаличә вә истираһәт әһәмијјәти олан јерләрдән лазымынча истифадә олунмурду. Инди исә Истису, Нафта-лан, Мәрдәкан, Шуша кими сәфалы јерләр халгымызын һәги-ги мүаличә вә истираһәт јеринә чеврилмишдир. Минкәчевир дәнизи јүз мин һектарларла торпаға чан верир. Тәбиәтин Азәрбајчана бәхш етдији көлләр көзәли Көј көл өлкәмиздә дилләр әзбәри олмушдур. Бурада Совет Иттифагынын һәр јериндән, һәтта харичдән кәлән гонаглары гәбул етмәк үчүн турист базасы, санаторија вә с. вардыр. Көј көлүн јад едилдији бәнди шакирдләр охујурлар:

Мин Газахда көһлән ата,
Јалманына јата-јата,
Ат ган-тәрә бата-бата,
Көј јајлаглар белинә галх,
Кәпәз дагдан Көј көлә бах!..

Сөһбәтимн давам етдирирәм. Мәтндән чыхыш едәрәк шакирдләринн нәзәринн белә бир чәһәтә чәлб едирәм ки, Азәрбајчан дедикдә биринчи нөвбәдә нефт јада дүшүр. Азәрбајчан нефт өлкәсидир. «Нефт дашлары»нын шәһрәти бүтүн советләр дијарынын һәр јеринә јајылмышдыр. Гәһрәман памбыгчыларымыз да нефтчиләрдән керидә галмырлар. Онлар һәр ил өлкәјә 100 мин тонларла «ағ гызыл» верирләр. Мејвә бағлары, бол зәмиләр, сәфалы јајлаглар, сағламлыг кушәләри, елм, мәдәнијјәт, маариф очаглары... Мәкәр бүтүн бунлары сајмаг-ла гуртарармы?! Бах, халг шаиримиз Сәмәд Вурғун да «Азәр-

бајчан» ше'риндә бүтүн бунлары тәсвир вә тәрәннүм етмишдир.

Дәрсә јекунлашдыраркән шакирдләрәни диггәтини белә бир әсас чәһәтә дә чәлб едирәм ки, Сәмәд Вурғундакы вәтәнпәрвәрлик идејалары јалыыз мәнсуб олдуғу халғын јашадығы әразини севмәк вә онун тәбии көзәлликләрини тәрәннүм етмәклә мәндуллашмыр. Бөјүк гәлбә вә кениш јарадычылыг имканларына малик олан Сәмәд Вурғун Азәрбајчаны бөјүк советләр өлкәсинин күндән-күнә чичәкләнән, ССРИ халгларынын гардашлыг аиләсиндә өзүнә мәнсуб шәрәфли бир јер тутан өлкә кими тәсвир вә тәрәннүм едир. Сәмәд Вурғунун бөјүк ифтихарла тәрәннүм етдији Азәрбајчана олан сонсуз мәнәббәти дүнијадә сүлһ вә әмин-аманлығын бешији олан социалист дәвләтимизә, бәшәријјәтин хошбәхт кәләчәји олан коммунизм чәмијјәти гурмаг угрунда инамла мүбаризә апаран гардаш халглара, гәләбәләримизин илһамчысы вә тәшкيلاتчысы Сов.ИКП-нә дәрин һөрмәт вә мәнәббәтидир.

— Буну шаир һансы бәнддә тәрәннүм етмишдир? суалына шакирдләр ашағыдакы мисралары мисал көстәрирләр:

Динлә мәни, көзәл Вәтән!
Бир сөз кәлир үрәјимдән:
Партијанын ешгилә сән
Күләчәксән һәр бир заман,
Азәрбајчан! Азәрбајчан!

— Еләдир,—дејә шакирдләрәни кәтирдикләри мисалы тәгдир едир вә шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ағыр илләриндә Загафгазија халгларына мүрачидлә дедији ашағыдакы сөzlәри илә дәрсә јекун вурурам: «Бизим совет халгларынын вәтәни бирдир, бизим совет торпағы бизим доғма вәтәнмиздир. Биз һамымыз ваһид совет халғынын оғуларыјыг, биз һамымыз гапы бир, әмәклә мүбаризәси бир олан доғма гардашларыг». («Әдәбијјат гәзети», 25/VIII 42-чи ил, № 23)

Беләликлә, ше'рин мәзмунуну шакирдләрә дәриндән мәнимсәтдикдән, ону бу күнкү һәјатымызла сых әлағәләндириб синфә доғма республикамыз һаггында кифәјәт гәдәр мә'лумат вердикдән сонра, ахырынчы дәрсдә әсәрин бәдии тәһлилинә апарырам. Бурада да јери кәлдикчә кечән дәрсләрдә вердијим мә'луматы бир даһа онларын јадларына салыр, шакирдләрәни Совет Азәрбајчаны һаггындакы мә'луматларыны даһа да зәнкәшләшдирмәк үчүн әлдә олан бүтүн имканлардан истифадә едирәм.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘХӘТ БИЛИРИК

Сов.ИКП XXII гурултајына Совет Иттифағы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин һесабатында дејилер: «Коммунист тәрбијәси инсан шурунун дини мөвһумат вә хурафатдан хилас едилмәсини нәзәрдә тутур, чүнки бунлар ајры-ајры совет адамларынын өз јарадычылыг гүввәләрини тамамилә бүрүзә вермәсинә һәлә дә мане олур. Әһалинин бүтүн тәбәғәләрини вә группларыны әһәтә едән, хусусән ушәглар вә јенијетмәләр арасында дини бахышларын јајылмасынын гаршысына алан, дүшүнүлмүш вә мүнғәзәм елми-атеист тәрбијә системи ләзъмдыр» (Сов.ИКП XXII гурултајынын материаллары, Үақы, Азәрнәшр, 1962-чи ил, сәһ. 121).

Биз коммунизмдин зирвәсинә доғру ирәдиләдикчә инсанларын тәрбијәсиндә әхлаг нормаларынын, ичтимаи фикрин әһәмијјәти даһа да артыр. Одур ки, мүасир шәрәитдә адамларын коммунист әхлагынын пүнһисип вә нормалары әсасында тәрбијә едилмәси хусуси әһәмијјәт кәсб едир. Лакин һәлә дә ајры-ајры совет адамларынын шуур вә дәрәһәшәсиндә өзүнү көстәрән көһнәлик галыглары, хусусилә дә дин вә дини әхлаг галыглары онларын өз бачарыг вә габилијјәтини һәртәрәфли бүрүзә вермәләринә мане олур вә онларын коммунист тәрбијәсинә бөјүк әнкәл тәрәдир. Одур ки, бүтүн фәнн мүәллимләри, о чүмләдән дә дил әдәбијјат мүәллимләри кечмишдән ирс галмыш чиркин әхлаг нормаларынын, адәт вә вәрдишләрин тамамилә арадан галдырылмасына дәрсләриндә хусуси фикир вермәлидирләр. Буну нәзәрә алараг Азәрнәшр јахын күнләрдә «Атеистин бәдии китабханасы» серијасындан бир нечә китабча нәшр етмишдир.

Биз ашағыда һәмич китабчаларын гыса хуласәси илә охучуларымызы таныш едирик.

«ХОРТДАНЫН ЧӘҺӘННӘМ МӘКТУБЛАРЫ»

Мүәллифи көркәмли Азәрбајчан јазычысы олан Ә. һагвердијевни һәмич китабчада «Хортданын чәһәннәм мәктублары», «Шикајәт», «Шәһид», «Пир» вә «Сејидләр оцағы» һекајәләри верилмишдир.

«Хортданын чәһәннәм мәктублары» һекајәләр серијасындан ибарәтдир.

Мүәллиф бу әсәриндә көһнә һәјәт, дин вә дини е'тигәд әләһинә чыхыш едир. Мүәллиф бу әсәри һансы мөгсәдлә јаздығыны өзү белә изаһ едир: «Бу әсәри јазмагдан мөгсәд мөвһуматын арамы халғын башында нә дәрәчәдә мөһкәм бир мөвгә тутмасыны көстәрмәк иди. 1 ара чамәат арасында инди дә бағи галан бир пара мөвһуми адәтләри көстәрмәји, мәсәлән, пирләрә инанмаг, гудурмуш ит тутанда тәбиб әвәзинә топал Сејид јанына кетмәк, һабелә чамәат арасындан көгүрүлмәси вачиб олан адәтләрдән данышмағы һәмчинин ләзъм билдим.

Сөз јох ки, чәһәннәм өзү бир мөвһуми мөкәндир. Амма бу әсәрдә «чәһәннәм» сөзүнү «мәңфи типләр чәмијјәти» мә'насында дүшүнмәлидир».

Бурада эн чох Һачы Мирзэ Әһәд аға адлы бир мүчтәһидин фирырлаглары ифша олунур. Мүәллиф бу адамы чәһәннәмдә тәсвир едир вә көстәрир ки, бу фырылдагчы эн чани адамдыр. «Одабашының һекајәти»ндән ајдын олур ки, о. Фарман вә Көһәртәч адлы ики севкәлиһини она «пәнаһ кәтирмәсиндән» истифадә едәрәк гызы алмаг истәмиш вә мәгсәдинә чатдыгдан сонра һәр ики кәнчин өлүмүнә сәвәә олмушдур.

Дини вә динчиләри ифша едән чәһәтләр бу әсәрдә чохдур. Әз мәгсәдһини охучуларына чатдырмаг үчүн Јазычы чәһәннәми бир бәһанә кимши көтүрмүш вә бүтүнлүкә реал һадисәләри тәсвир етмишдир. Бу һекајәдә Јазычының чар һөкүмәтинә олан мүнәсибәти дә мараглыдыр. О, тәсвир едир ки, II Николај өз гошуну илә чәһәннәмә кәлир. Ону көрән чамаат «Јох, кәлмәсини, истәмириң!» дедији һалда, тачирләр, руйаниләр, мүлкәдарлар онун кәлмәсиндән севинирләр. Хортдан ајылдыгдан сонра ондан чәһәннәмдә көрдүкләрини сорушурлар. О, пәршәдән әввәл Николајы көрдүјүнү сөјләјир вә сәбәбини сорушур. Јазычы тәсвир едир ки, ингилаби һәрәката гошулараг әлләриндә ал оја-раглары далгаландыран ингилаб маршы охујан фәһләләр вә бүтүн халг Николајы бу дунјадан чәһәннәмә көндәрмишдир.

Мүәллиф «Шикајәт», «Шәбиһ», «Пир», «Сејидләр очагы» һекајәләри илә дә дин вә мөвһуматы тәнгид атәһинә тутур. Дин фырылдагчылары бу әсәрләрин һәр бириндә чидди тәнгид вә ифша олунурлар. Јазычы көстәрир ки, чаду, фал, дуа, шәбиһ, мөһәррәмлик тәзијәдарлығы вә с. эн чох гаранлыг бир мүнәһидә, авамлар ичәрисиндә Јазылыр. Авам инсана агыр бир хәстәлик вә бәла үз вердикдә пирә мұрачһәт едир, ораја гурбан апарыб кәсир вә нәзир верир. Беләликлә, пир руйаниләрнин әлиндә бөјүк бир кәлир вә газанч мәнбәјидир. Мәсәлән, «Пир» һекајәсиндә мүәллиф бир мәсәләни—Әһмәд адлы кәнчин кәнддәки кичик бағларында битән өнчир ағачыны нечә зијәрәткәһә—«мүгәддәс очага» дөндәриб «Јерин дешјиндән» пул чыхармасы, варлаһмасы просесини тәсвир етмишдир.

Һабелә «Сејидләр очагы» әсәриндә дә авам халг арасында «мүгәддәс» сајылан дини очагларын һансы јолларла мејдана кәлмәси вә бу јерләрин фырылдагчылар әлиндә газанч мәнбәјинә чеврилдији тәсвир олунур.

Дәрин һәгигәтпәрәст вә гүдрәтли Јазычы олан Ә. Һагвердијев Јухарыда адлары гејд олунан дин вә мөвһуматы, авамлығы вә наданлығы ифша едән әсәрләриндә һәгги-мөвчудларын, ачындан тәһноләрин, овчу гасымларын, мирзә сәфәрләрин, шејх шәбанларын, һачы камранларын, дәрвиш накамларын сурәтини чох ајдын вә бәдин чәһәтдән габарыг бир шәкилдә тәсвир етмишдир.

« Ј У Х У »

Бөјүк әдиб вә ичтиман хадим олан Ч. Мәммәдгулузадәһин «Јуху» адлы китабчасына «Молла Фәзләли», «Һүнәрли гадынлар», «Ики әр», «Гијамәт», «Јуху», «Уста Зејнал», «Ханын тәсбәһи» вә «Шејгәмбәрлик Ја ки, кишмиш даваһы» һекајәләри дахил едилмишдир.

Даһи сәнәткар бу һекајәләриндә дин вә мөвһуматын зәһмәткешләрин шүүруну нечә зәһәрләдијини, онларын диггәтини ичтиман пәзатын мүнүм мәсәләләриндән нечә узаглашдырдығыны көстәрмәк истә-

мишдир. Мәсәлән, «Уста Зејнал» һекајәси Шәрг әталәтинин өәдди тимсәлидыр. Уста Зејнал өз тәбиәти е'тибары илә тәһиз, дин вә сәлим бир кишидир, өз әмәји илә доланан вә аңчаг буна көз дикән, касыб вә јохсул, һәјаты илә кифајәтләнән бир фәһләдир. Оуну шәхси тәбиәтиндә бир иһсан олараг һијлә Јохдур. Аңчаг онун бәласы авамлығында, мо'минлијиндә, сәдәләвһлүјүндәдир. О, моллаларын ахирәт вә чәннәт вәдләринә мөһкәм иһаныр. О, бүтүн «кафир»ләрин «чәһәннәм әһли» олдугларына иһаныр, она көрә дә пәришан, јохсул, чыр-чындыр ичиндә олса да мо'минлијинә көрә өзүнү һәр һансы хоҗејиндән артыг билир. О, «Бир бәдбәхт мүсәлман зәһмәткешидир. О гәдәр дини чәләләтә чумубдур ки, бу чәһаләтин бәрәкәтиндән һәмишә зәһмәтдәдир...».

Һекајәһини мәзмуну беләдир. Хоҗејин—Мугдуси Акоп тәләсир евини тә'мир етмәк, охумагдан гајыдан оғлуну тә'мир олунмуш отагларда гаршыламаг истәјир. Бир достунун зәманәтилә Акопа раст кәлән тәнбәл, мо'мин уста Зејнал бу вәзифәни өһдәсинә көтүрмүшдур. Аңчаг хоҗејин нә гәдәр тәләссә дә, уста Зејнал тәләсмир, ишләмир, күндә бир нечә саат ишә кәлир вә өз шакирди Гурбан илә шәрәтдән, һәдисдән лаг-лагы сәһбәт едиб вахт кечирир. Хоҗејини һирсләнәндә дә уста Зејнал сакитлијини, архајынлығыны сахлајыр, һеч е'тина етмир. Уста Зејнал о гәдәр пуч е'тигадларын әсиридир ки, өз зәһмәтини дә гисмәтә бағышлајыр. О, белә дејир: «...хоҗејин, әкәр аллаһын илтифаты олса... он белә иш олсун бир дәгигәдә гуртаррам, әкәр олмаса дапа мәнним күнаһым нәдир...».

Әдиб, уста Зејналын авам, чаһил фанатизминә гаршы олараг Акопу мөдәһни, мә'рифәтли, тәмкили бир адам кими тәсвир етмишдир. Уста Зејналын ишә олан бу тәәччүблү мүнәсибәти Акопу һөвсәләдән чыхара билмир. О бири тәрәфдән дә хоҗејини тәһсилдән гајыдан оғлу телеграф вурмушдур ки, кәлирәм, јолдајам. Охучу бу һекајәһини нә илә, нечә тамамланачагы илә марагланыр. Бу чох гәрибә вә кәзләнилмәс олур, Уста Зејнал «мурдар» сајдыгы хоҗејини габында су кәтирән шакирди Гурбана ачыгланараг әсәбиләшир. Иши гојуб кедир.

Һәмин финалда һәм мұнағишә һәлл олунур, һәм дә уста Зејналын характеристикаһы тамамланыр. Бу сон һәрәкәти вә сөзләри онун авам, мо'мин, мүтәәссиб, чаһил олдугуну көстәрир вә хасијјәтнамәһини тамамлајыр.

Мүәллифин «Ханын тәсбәһи» һекајәсиндә Иран һәјатында һөкм сүрән деспотизми, дәрәбәјлик үсули-идарәһини тәнгид едир. Һекајәдәки Нәзәрәли хан Икрамүддөвлә Иранын зүлмкар һакимләринин үмүмиләшдирилмиш типик сурәтидир. Мүәллиф Нәзәрәли ханы оелә тәсвир едир: «Мәмләкәтдә бир мүәјјән ганун көрсәнмирди. Һөкүмәтә ошар бир идарә јох иди. Мәмләкәт һәмин Икрамүддөвләдән оашга һеч бир гејри һөкүмәт таньмырды. Тәбриздән вә Теһрандан бир хәбәр вә бир әләгә Јох иди. Нәзәрәли хан һәр бир кәси асыб кәсә дә билирди, өфв едиб һәр бир бәндәһини өмрүнү она бағышлаја да билирди.

Мәмләкәт дә өзү иди, гәзават да өзү иди, шәриәт дә өзү иди...».

«КӨПӘЈӘ ЕҢСАН»

Истәдадлы сатирик вә маарифпәрвәр Сејид Әзми Ширваниһин «Көпәјә еһсан» китабчасына мүәллифин отуза Јахын әсәри дахил едилмишдир. Бунларын сырасында: «Гафтаз мүсәлманларына хитаб».

«Руһанилик төһсиди», «Мүчтәһидин төһсидән гаҗытмасы», «Көпәҗә еһсан», «Газы саггалыны җандырыр», «Аллаһа рүшвәт», «Елмсиэ алим», «Җердәкиләрини көҗә шикаҗәтә кетмәләри», «Көнүл та вар әлиндә чәми-меҗ сәбһәшүмар олма» вә с. көстәрмәк олар.

Сеҗид Әзим һекаҗәләринини бир гисминдә дини еһкам вә руһанилик әлеҗһинә чыхыр. Мәсәлән, «Аллаһа рүшвәт», «Көпәҗә еһсан», «Мүчтәһидин төһсидән гаҗытмасы», «Җердәкиләрини көҗә шикаҗәтә кетмәләри», «Риҗакар абид», «Мүнәччимләр җаланчыдыр», «Газы саггалыны җандырыр» кими сатирик һекаҗәләриндә әсас тәнгид вә сатира руһаниләрдир.

«Мүчтәһидин төһсидән гаҗытмасы» ше'ри, Сеҗид Әзимини руһанилиҗә, онларын мүфтәхорлуғуна, риҗакарлығына шифрәтнини ифадә едән ән характерик сатирик һекаҗәләрдәндир. Шаир бурада, бир тәрәфдән, мәһәллә чәмаатынын авамлығына күлүр, о бири тәрәфдән, халгын бу авамлығындан истифадә едән фырылдагчы мүчтәһидини сымасыны ачыр вә ону шиддәтли тәнгид едир. Мәһәллә чәмаатынын пулу илә Җахын Шәргини дини мәркәзләриндән биринә төһсил үчүн көндәрилән бир руһани орада кефлә мәшгүл олур, һеч бир төһсил алмыр, вахты гуртардыгдан сонра вәтәнинә гаҗыдыр, өзүнү ахунд чилдинә салыр. Мәһәллә адамлары, ону бир мүчтәһид кими гаршылаҗыр, онун шәрәфинә гонаглыглар верир, она ев тикдирир, ев ләвазиматы алыр вә евләндирирләр. Мүчтәһид исе өзүнү авам халга ән мө'мин адам кими көстәрир.

Шаир бурада анчаг җаланчы руһаниләри деҗил, үмумиҗәтлә төһсилли ахунд вә мүчтәһидләрини дә әлеҗһинә чыхыр, онларын халга дүшмән олдыгларыны ифша вә тәнгид едир.

«Гафгаз мүсәлманларына хитаб» адлы ше'риндә елмин тәрәггинә сәһинир вә ону халг ичәрисиндә тәблиг етмәҗә чалышыр.

«Аллаһа рүшвәт» сатирасында шаһлыг һокумәтинини зүлмү алтынә әзилән Иран кәндлиләринини авамлығы вә һакимләринини соҗун чулугу әкс олунур. Гаранлыг бир мүнәтдә җашаҗан вә һакимләрә рүшвәт вермәҗә оҗрәнән авам кәндлиләр бир гәдәр гызыл-күмүш җыгыб җагыш җагдырмаг үчүн аллаһа рүшвәт көндәрирләр. Рүшвәт апаран кәндли әлиндә гызыл-күмүш чөлдә аллаһы ахтараркән гаршысына җанында ики тазы олан бир шаһ мө'муру чыхыр. Кәндли шаһ мө'муруну аллаһ, җанындакы тазылары исе әзраил билиб рүшвәти она верир вә җагыш җагдырмаг үчүн она җалварыр. Тәсадуфән көзләнилән вахта бәрк җагыш җагыр. Күчлү сел кәндлиләрини мал-һарасыны тәләф едир. Авам кәндлиләр күчлү җагышын сәбәбини аллаһа верилән рүшвәтнин чохлуғуна көрүрләр.

Аллаһын рүшвәтхор шаһ мө'муру шәклиндә төсвир едилмәсиндән, җанындакы тазыларыны әзраилә охшадылмасындан мөәллифини динә нә дәрәҗәдә кәскин тәнгиди бир мүнәсибәт бәсләдиҗи көрүнүр.

Шаирини «Җердәкиләрини көҗә шикаҗәтә кетмәләри» сатирасында да аллаһ һаггында дини удурмалара шаирини сатирик мүнәсибәти өзүнү көстәрир.

«Көпәҗә еһсан» сатирасында довләтли бир һачынын Боздар адлы көпәҗи олур. һачынын ити үчүн еһсан вермәсиндән молла хәбәр тутан кими, ону кафирликдә иттиһам едир. Довләтли һачы моллаҗә әлли гоҗун еһсан вердикдә һирәли молла фикрини дәҗишиб деҗир:

Ит демә, о дәхи бизим биримиз,
Белә өлмүшләрә фәда диримиз.

«Елмсиэ алим», «Руһанилик төһсиди», «Риҗакар абид» вә с. сатираларында шаир Җахын Шәргә: Ирана вә Ирага руһани төһсил алмага кәдәнләри кәскин тәнгид атаһинә тутур. Вәтән кәнчләринини дини вә мөвһуматын һаким олдыгуну чәһаләт җувасы олан Иранда вә җа Ирагда деҗил, ән мүтәрәгги идеҗаларын вәтәни олан Русиҗада төһсил алмалары фикрини тәблиг едирди.

«Газы саггалыны җандырыр» сатирасында шәриәт мәһкәмәләринә баһчылыг едән вә халгын мүгәддәрәтынә истәдиҗи кими һәлл едән ахмаг газылар, «Дәли шеҗан» вә «Көпәҗә еһсан» сатираларында исе пулнәрәст, әккиүзлү руһаниләр ифша вә тәнгид олунурлар.

С. Ә. Ширвани сатираларынын кечмиш чәмиҗәтини писликләрилә, дини-мөвһумат вә фанатизм илә мүбаризәдә бөҗүк бир ролу олмушдур. Шаирини гүввәтли сатиралары инди дә көһнәлик галыгларыны, керилик һалларыны ифшаедичи гүввәҗә маликдир.

«ПИРИН КӘРАМӘТИ»

Кичик җашлы ушаглардан тутмуш бөҗүкләрә гәдәр, бир сөзлә, һамы үчүн җазыб җаратмыш А. Шаини «Пирин кәрамәти» китабчасына «Дин һөкмранлығынын фәләкәтли нәтиҗәләри», «Пир фабрики», «Хорасан сәфәри», «Мәһәррәмлик бүсәты», «Молла мәктәби» вә «Пирин кәрамәти» һекаҗәләри дахил едилмишдир.

А. Шаиг һәмнин китабчада топланылмыш һекаҗәләриндә җаланчы пирләрә, нәзир-ниҗаза, дуа-чадуҗа гаршы иифрәт оҗатмагла дини мөвһумата алданыб, өзүнү бәләҗә саланлары кәскин тәнгид едир.

«Пирин кәрамәти» һекаҗәсиндә зәифлик вә ирадәсизлик гурбаны олан Әһмәдага адлы бир шәхсин фәһиәси верилир. Әһмәдага һәссас инчә вә һамуслу кәнч олса да ирадәси зәиф вә тез тәсир алтына дүшәндир. Бу исе онун башына бәлә ачыр, онун өлүмүнә сәбәб олур. Дүздүр, о, «мүгәддәс очагларә», бәлкә үмумиҗәтлә мөвһумата, хурафата о гәдәр инанмыр. Лакин хәстәләндикдән сонра анасынын: — «Оғлум, сән һеч сагалмырсан. Кәл сөзүмү ешит, сәни «Пирһәсин» апарым. Орада гурбанымызы кәсәк, шәфамызы истәҗәк, сән о пирин кәрамәтнини бир көр». О, анасынын бу тәклифини гәбул едир. О, «Пирһәсин» сағ кедир, лакин орадан өлү гаҗыдыр.

Беләликлә, мөәллиф «Пирин кәрамәти» һекаҗәсиндә көһнә төсәввүр, адәт, ән'әнә вә е'тиҗадларә инанмағын зәрәрли нәтиҗәсиниң кәһрәт нумунәсини тәбии чизкиләрлә үмумиләшдирмишдир. Бундан әлава бу һекаҗә бир дә она көрә гиймәтлидир ки, мөәллиф бир чох әсәриндә олдығу кими, бурада да реализмә гүввәтли меҗл етмишдир. Нисана мадди-мә'нәви гүдрәг верән варлығы, торпага, җарадычылығын гаҗнар чешмәси олан һәҗата мөһкәм телләрә бағландығыны аҗдын көстәрир.

«КҮЛЗАР»

Исте'дадлы җазычы Ч. Чаббарлынын «Күлзар» адлы китабчасына «Дилбәр», «Күләр», «Мәһсур вә Ситарә» вә «Күлзар» һекаҗәләри дахил едилмишдир.

Ч. Чаббарлынын жаратылыгында гадын мәсәләси көркәмли бир йер тутур. Оуну әсәсэн бүтүн әсәрләриндә гадын һүгүгсузлуғуна гаршы е'тиразлар вардыр. Чаббарлы Азербайчан гадыннын дүшмәнләрини чох јахшы таныйдырды. Кечмишдә гадыннын биринчи дүшмәни феодал-патриархал көрүшләри јашадан ичтимаи гурулуш иди. Чаббарлы «Ајдын» пјесиндә буржуазиянын пул күчүнә гадын намусуну «һәррача гојмасыны», һәтта һәсэн киши кими јахшы аталарын белә өз гызларыны пул үчүн бәдбәхт етдикләрини («Дилбәр» һекајәси) көстәрмишдир.

Гадын азадлығынын икинчи дүшмәни ислам дини, шәриәт вә далаичы дин һадимләри иди. Гадынларын һүгүгсузлуғундан истифадә едән руһаниләр онларын һаггында бир чох рәзаләтләрә јол верирдиләр.

Азербайчан гадыннын горхунч дүшмәнләриндән бири дә «намус» егејрәт» вә «һичаб» һаггындақы фанатизм иди.

Бир сөزلә, әдиб бүтүн һекајәләриндә («Фируз» дән башга) гадынларын бәдбәхтлијинә, онларын һүгүгсуз јашајыб керидә гајмасына сәбәб олан көһнәлији, мешһанлығы вә мөвһуматы кәскин тәнгид етмишдир. «Дилбәр» һекајәсиндә мүүллиф Мирзә Кәрим адлы гадын азадлығынын дүшмәнинин сурәтинин үмуми хәтләрини вермишдир. Мирзә Кәрим ингилабдан сонра әбасыныч әтәкләрини кәсдирир, папагыны шаһка илә әвәз едир. Беләликлә өзүнү мүасирләндирмәк истәјир. Лакин о, өз мүәлманлығындан, көһнәчәрәстлијиндән әл чәкә билмир. М. Кәрим Дилбәри алдыдан сонра мәктәбдән ајырыр, башына чадра өртдүрүр вә ахырдә дә өзүнү һәләк етмәсинә сәбәб олур. «Күләр» һекајәсиндәки Камал дә белә көһнә фиқһирли бир адамдыр. Күләр сәһнәјә һәвәс едир. О, бәлкә дә кәләчәкдә бәјүк бир киноактриса олачаг, сәһнәдә парлајачагдыр. Лакин онун ичтијары өз әлиндә дејил, ниһанлығы Камал ону сәһнәјә бурахмыр, кәч гыздақы истәдәдә бөгүб мәнв едир. Ону «дөрд дивар арасында гапајыб... өлдүрүр». Мүүллиф демәк истәјир ки, мешһанлығы вә мөвһумат үмумијјәтлә тәрәгинин, хүсусән гадын азадлығынын дүшмәнидир, онларла чидди мүбаризә апармаг ләзымдыр.

«Күләр» һекајәсиндә көһнә әдәтләрин вә деди-годуларын әсрир олан Мәнсур кими адамлары Чаббарлы шиддәтли сурәтдә тәнгид едир. Бурада дәрин мөвһуматын, вәһши, патриархал әдәтләрин гурбаны олан Күлзәрын «үсјаны» чох мараглыдыр. Заваллы гыз өз мүсәбәтинә һеч бир кәсдән көмәк ала билмир. Һәтта инандыгы «аллаһ, дә она көмәк етмир. Бу һалда Күлзәр гојнундақы гур'ана гаршы «үсјан» едәрәк дејир:— Еј гур'ан, әкәр һагг исән, күһаһкар исәм, бу саат мөни күлә дөндәр. Ја дә һаггы ашкар елә, ја мөним намулум, һәјатым, исмәтим кими сән дә ајаглар алтына дүшүб әбәдиллик мәнв ол...». О, гур'аны јерә чырпыб, сәәби һалда тапдаламаға баһлајыр. Лакин Күлзәр һәлә эәифдир, о, башгасындан көмәк истәјир, гур'анын мәрһәмәтинә сыгыныр, лакин ејни заманда онун гәлби дәрин бир гәзәб вә инфрәтлә долудур.

Чаббарлы «Мәнсур вә Ситарә» һекајәсиндә «Залым зәманә, рөһмсиз дөвран» сөзләрилә ичтимаи һагсызлыгларә е'тиразыны билдирир. Лакин Чаббарлы бурада мүмкүн гәдәр романтик бојалардан истифадә етмишдир.

«Мәнсур вә Ситарә» һекајәсиндәки гәһрәманларын дәфәләрлә чәтин вә чыхылмаз вәзијјәтләрә дүшмәләри, таләләриндән шикәјәтлә-

һәрәк өзләрини өлдүрмәјә гәрар вермәләри тәсадүфи бир һал дејил. шәхсијјәти вә онун бүтүн арзу вә диләкләрини өзән синифли чәмијјәтин, ичтимаи һагсызлығын гауни бир нәтичәсидир. Буна көрә дә Ч. Чаббарлынын тәсвириндә һәм Мәнсур, һәм дә Ситарә олдугча романтик вә идеал шәхсијјәтләрдир. Лакин онларын һәр икиси һәјатла мүбаризәдә мөғлуб олулар. Ситарә ичтиһар едир, өз кәнчлик күнләринин ширин дәгигәләриндән ајрылмыш вә һәјата јени бир инсан кими бахан Мәнсур исә кечкир, Ситарәјә көмәк едә билмир.

Көркәмли сәһәткар өз һекајәләриндә көстәрир ки, Азербайчан гадынлары бачарыгылы, чалышган, зирәк вә истәдәдәдлыдырлар. Ону көһнә әдәтләрин зәнчирләриндән хилас едиб ичтимаи һәјата чәкмәк ләзымдыр ки, ондақы бәјүк габилијјәт инкишаф едиб чәмијјәт үчүн хејирли олсун.

Әдибин «Фируз» һекајәсиндә азад олмуш белә бир Азербайчан гадынны илә таныш олурут:

Бачарыгылы вә истәдәдлы јазычынын намуслу, ағыллы, бачарыгылы гадын сурәтләри Азербайчан әдәбијјатында мүһүм бир йер тутурлар, бу зәнкин гадын сурәтләри сәркисиндә Азербайчан гадынлығынын инкишаф тарихини мүшаһидә етмәк мүмкүндүр.

«ХЕЈИР» ВӘ «БӘРӘКӘТ» АЈЫ

Азербайчан совет нәсриндә көркәмли йерләрдән бирини тутан Сејид һүсәјн мүасир мөвзуда бир сыра өлмәз, классик һекајәләр јаратмышдыр. Мүүллифин «Хејир» вә «Бәрәкәт» ајы» китабчасына «Һәзин бир хәтирә» вә «Хејир» вә «Бәрәкәт» ајы» һекајәләри дахил едилмишдир.

Көркәмли әдиб өз һекајәләриндә јенинин көһнәликлә мүбаризәси, гадын азадлығы, јени хасијјәтли адамларын јетишмәси, инсанларын сијәси-мә'нәви чәһәтдән јенидән гурулмасы вә и. а. мәсәләләриндән бәһс етмишдир. Аилә һәјатындан јаздыгы һекајәләрдә гадыннын ичтисад-сијәси вә мә'нәви азадлығы уғрунда апардыгы мүбаризә һәмишә мәркәзи йер тутмушдур. «Хејир» вә «Бәрәкәт» ајы» һекајәси дә буна чанлы нүмунә ола биләр. Бурада мүүллиф өз таләләрини өзләри тәјин вә һәлл едирләр. Онлар аиләләриндә азадлығын һәгиги бәһрәсини көрмәк, гаршыларына гојдуглары ағыллы мәгсәдләрә чатмаг үчүн асанлыгга дејил, чохлу чәтинликләри дәф едә-едә, кәркин драматик, һәтта фачиһә вәзијјәтләрә дүшә-дүшә ирәлиләјирләр.

«Әдибин һекајәләри там реалист әсәрләр олмагга бәрәбәр, лирик романтик бир ифадәјә маликдир. Һекајәләр охучуја чох сәмими, дүшүндүрән вә хәјала далдыран һиссләр ашылајыр».

«ЧӘННӘТИН ГӘБЗИ»

Кечмишдә әдәбијјатымызын реалист чәһәсинә мәнәуб олан «Чәннәтин гәбзи», «Ханын гәзәби» кими бир сыра мараглы һекајәләрини мүүллифи Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли Совет һакимијјәтинин илк илләриндә бир чох һекајә јазмышдыр. Оун «Чәннәтин гәбзи» китабчасына «Мүсәлман арвадынын сәркүзәшти», «Һачы», «Аг бухагда гара хал» вә «Чәннәтин гәбзи» һекајәләри дахил едилмишдир.

Ј. Чәмәнзәминли өн јахшы әсәрләрини совет дөврүндә јазмыш вә Азербайчан совет нәсринин инкишафына дәјәрли хидмәт көстәрмишдир.

Мәктәбдә мұәллимләр анчаг дәрәдә дежил, дәрәдәнкәнар иш-ләрдә дә дин әләһинә тәблғат апарырлар. Бу ишдә онлар Азәрбајчан әдәбијјатында дин вә мөвһуматы ифша едән чохла гижмәтли әсәрләр-дән—о чүмләдән јухарыда һаггында данышдыгымыз әсәрләрдән дә јери нәдликчә истифада едә билрләр.

☆

«КӘНЧ НӘСЛИН ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘСИННН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

Совет мәктәби кәнч нәслә дәрнн вә һәртәрәфли билннк вермәклә јанашы, гуруб, јаратмагы, һәјатын көзәлликләринн дәрк етмәји, бу көзәлликләри сәјлә артырмагы да онлара өјрәтмәлидир.

Мәктәблиләримиз инсан ләјагәтинн учалдан бүтүн јүксәк кејфиј-јәтләрә, о чүмләдән инкишаф етмиш бәднн зөвгә малик олмалы, кө-зәллији һәр чүр тәзаһүр формасында ајдын гаврајыб дүзкүн баша дүшмәји, севмәји вә гижмәтләндирмәји бачармалыдырлар.

Онлар мәншәтә, әмәјә, шәхси вә ичтиман һәјата көзәллик үнсүр-ләри кәтирмәли, бәднн јарадычылыг саһәсиндә өз гүввәләринн мүм-күн гәдәр фәал көстәрмәлидирләр. Кәнч нәсли мәһз бу руһда јетиш-дирмәк, ону ән көзәл вә идеал чәмијјәтдә јашамага һазырламаг ишиндә естетик тәрбијә хүсуси рол ојнајыр.

Коммунист тәрбијәсиннн дикәр тәркиб һиссәләри кими, естетик тәрбијә дә аиләдә башлајыр, даһа мүтәшәккил сурәтдә исә бағчада вә мәктәбдә апарылыр. Бу тәрбијә очагларынын чоһунда инди һәмнн саһәдә мүөјјән тәчрүбә топланмышдыр. Ону ичтиманјјәтин нәзәринә чатдырмаг вә беләликлә ушагларын естетик тәрбијәси үзрә иш апа-ранлара аз да олса көмәк көстәрмәк тәгдирләјиг тәшәббүсдүр. Бу мәһнада «Кәнч нәслин естетик тәрбијәсиннн бә'зи мәсәләләри» кита-бы диггәти чәлб едир.

Һәмнн китабы «Маариф» нәшријјаты нәшр етмишдир.

Мәгаләләр мәчмуәсиндән ибарәт олан бу китабда естетик тәрби-јәнин бүтүн мәсәләләри елми вә методик чәһәтдән һәртәрәфли олараг әһатә едилмир. Лакин әһатә едилән мүөјјән саһәләр үзрә бүтүн мәга-ләләрдә тохунудан мөвзулара аид һәм нәзәри мә'лумат, һәм дә мөвчуд әдәбијјата вә габагчыл тәчрүбәјә истинад едән бир сыра практик көс-тәриш вә мәсләһәтләр верилир.

Бу китабда естетик тәрбијәнин вәзифәләриндән, бағча вә мәктәб-дә һәмнн вәзифәләрин һәјата кечирилмәси јолларындан вә бу саһәдә тәрбијәчиләринн, мұәллим коллективиннн, пионер тәшкилатынын вә дәрләк рәһбәрләриннн ролундан бәһс олунур.

Бу мәсәдлә, «Кәнч нәслин естетик тәрбијәсиннн бә'зи мәсәләлә-ри» китабында «Кәнч нәслин естетик тәрбијәсиннн мәгсәди, вәзифә-ләри, үсул вә васитәләри һаггында», «Бағчајашлы ушагларын естетик тәрбијәси», «Ибтидан синифләрдә ана дилиннн тәдриси илә өләгәдар шакирдләрин естетик тәрбијәси», «V—VIII синифләр үзрә әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијәнин бә'зи мәсәләләри», «Бәднн јарадычы-лыг дәрнәкләри васитәсилә шакирдләрин естетик тәрбијәси» вә с. мә-галәләри дәрч олунмушдур.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ДУРГУ ИШАРӘЛӘРИ»

Һәр бир совет адамы савадлы јазмагы, әдәби дилдә данышмагы бачармалыдыр. Савадлы јазмаг ишиндә дургу ишарәләриннн дә ролу

бөјүкдүр. Чүнки дургу ишарәләриннн әсас вәзифәси јазыда фикри ифада етмәк үчүн иитги һиссәләрә ајырмагы көстәрир. Дургу ишарә-ләри һәм јазыда, һәм дә јазылы мәтнин гираәтиндә һәр һиссәнин јак-шы ашлашылмасы вә мүөјјән мә'на дашымасы үчүн иитги онун тәркиб һиссәләринә нечә ајырмагы көстәрир.

Дургу ишарәләри олмаса һәм охунан мәтнн тәркиб һиссәләринә ајырмаг чәтин олар, һәм дә мәтнин мә'насы охучу үчүн гаранлыг га-лар.

Һазырда мәтбуатда, еләчә дә бәднн әдәбијјатда дургу ишарәлә-риннн ишләдилмәсиндә јанлышылыг вә мүхтәлифлик нәзәрә чарпыр.

З. Будагова вә Р. Рүстәмөв јолдашларын «Азәрбајчан дилиндә дургу ишарәләри» китабчасы дургу ишарәләриннн ишләнилмәсиндә-ки јанлышылыг вә мүхтәлифлији арадан галдырыр вә дургу ишарәлә-риннн доғру, дүзкүн вә јерли-јериндә ишләнилмәси һаггында охучуја там еә дүзкүн тәсәввүр верир. Һәмнн китабчаны Азәрбајчан ССР Елмләр Академијясы нәшријјаты бурахмышдыр.

«Азәрбајчан дилиндә дургу ишарәләри» китабчасынын мұәллиф-ләри китабчада «нөгтә», «веркүл» һаггында мә'лумат вердикдән сон-ра онун асанлыгга баша дүшүлмәси үчүн мүхтәлиф мисаллар нүмунә кәтирирләр.

Бундан өләвә мұәллифләр китабчада «Табесиз мүрәккәб чүмлә-нин тәркиб һиссәләри арасында веркүл», «Чүмләннн һәмчипи үзвләри арасында веркүл», «Өләвә вә хүсүсиләшмәдә веркүл», «Ара сөзләрдә веркүл», «Тәсдиг, ишкар, суал вә әмр сөзләриндә веркүл», «Васитә-сиз иитгдә дургу ишарәләри», «Дургу ишарәләриннн јанашы ишлә-дилмәси» вә с. мөвзулардан да әтрафлы бәһс едирләр.

«ИБТИДАН СИНИФЛӘРДӘ ОРФОГРАФИК ЧАЛЫШМАЛАРЫН СИСТЕМИ»

Ана дилиннн тәдриси мәктәбдә бөјүк педагожи әһәмијјәти олан бир мәсәләдир. Шакирдләрин тәфәккүрүнү мүөјјәндәшдирмәкдә вә һәмнн тәфәккүрүн инкишаф јолуну тә'јин етмәкдә ана дили тәдриси-нин үмуми тә'лим системиндә олдугча бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бу мәһнада ибтидан мәктәб мұәллимләриннн үзәринә бөјүк вә шәрәфли вәзифәләр дүшүр. Онлар ана дили фәнниннн тәдриси васи-тәсилә шакирдләрин үмуми мәдәни сөвијјәсиннн јүксәлтмәлидирләр. Ана дили дәрсләриндә шакирдләрә елә билнк вә вәрдишләр верилмә-лидир ки, белә ки, һәр бир шакирд ону һәјатда, бүтүн фәалијјәтиндә тәтбиғ едә билсин. Бунун үчүн ибтидан мәктәб шакирдләри сөзүн әсил мә'насында там савадлы јетишдирилмәлидирләр.

Шакирдләрин там савадлы јетишдирилмәләриндә онлара орфо-график вәрдишләрин ашыланмасы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки орфографик савадлылыг шакирдләрин иитгиннн инкишафына гүвәт-ли тә'сир көстәрир. Савадлы јазы һәм тәрәфиндән гәбул едилмиш үмуми ичбәри гајдалара риәјәт олунмасыны тәләб едир. Орфографија исә белә гајдаларын чәмидир.

Орфографик савадлылыгын әсасы ибтидан синифләрдә гојулур. Савадлы јазы вәрдишләриннн газанылмасында бу мәрһәләннн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

«Маариф» нәшријатынын јахынларда сатыша бурахдыгы Ј. Кәримовун «Ибтидан синифләрде орфографик чалышмаларын системи» китабы ибтидан синифләрде орфографија тәлими илә әлагәдар чалышмалардан бәһс едир.

Бу методик вәсантдә, Азәрбајчан орфографијасынын принципләри, орфографијанын мәнимсәнилмәсинә тәсир кәстәрән факторлар, орфографија үзрә мәшгәләләрин гурулушуна верилән тәләбләр, орфографик чалышмаларын нөвләри, орфографија үзрә јазылы чалышмаларын системи вә апарылмасы методикасындан бәһс едилир.

Ибтидан синиф мүүәллимләринә практик көмәк мәгсәди илә китабчада ајры-ајры синифләрде чалышмаларын тәшкилине анд нүмунәләрдә верилир.

«Ибтидан синифләрде орфографик чалышмаларын системи» китабчасы 3 фәсилдән: 1. орфографија тәлиминин үмуми мәсәләләри, 2. орфографик чалышмаларын үмуми характеристикасы, 3. орфографик чалышмаларын апарылмасы сәһәсиндә ишин тәшкили.

Китабчаја кичик бир «Кириш» дә верилмишдир.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мүүәвини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 14/IX-1965-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,75$ кағыз вәрәги, 6,83 чап вәрәги.

ФГ 02477

Сифариш № 4508

Тираж 6.150.

Редаксијанын үзваны: Бақы, Низами 58, III мәртәбә.

Бирләшмиш нәшријат мөтбәәси, Бақы, 8-чи Хребтовн күчәси,
529-чу мөһәллә.

25 гəп.

7630

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1965